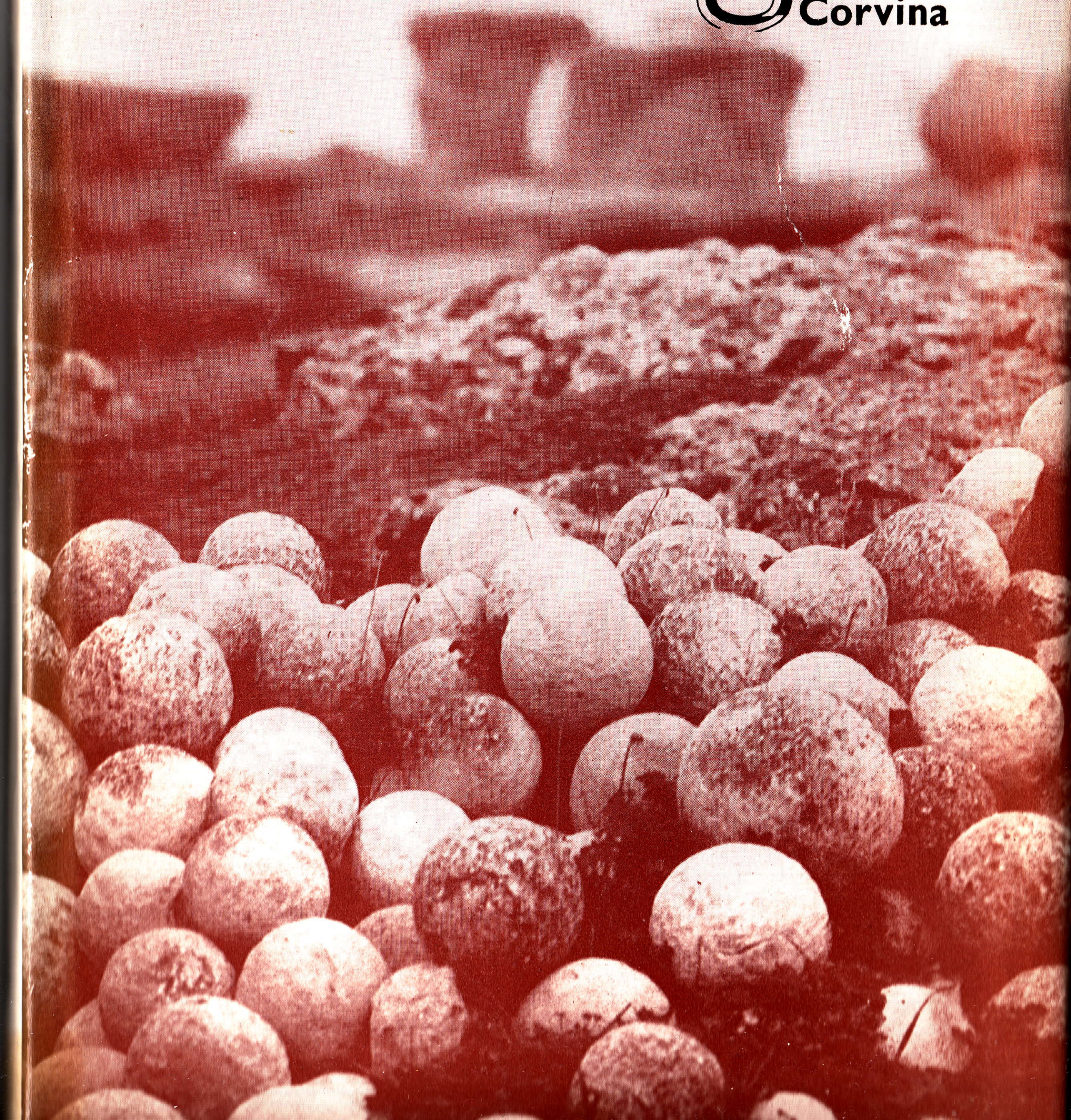
Hahn István Máté György

Karthágó

Corvina

A fényképfelvételeket Fényes Tamás, MTI
(a 8., 18., 19. és 20. kép Máté György felvétele),
a térképeket Gáll Gyula, a rajzokat Kádár J. Miklós készítette
A borító- és kötésterv Mayer Gyula munkája

A fényképek meghatározásáért a tuniszi Bardo Múzeum
munkatársainak tartozunk köszönettel

2. kiadás

ISBN 963 13 1609 2

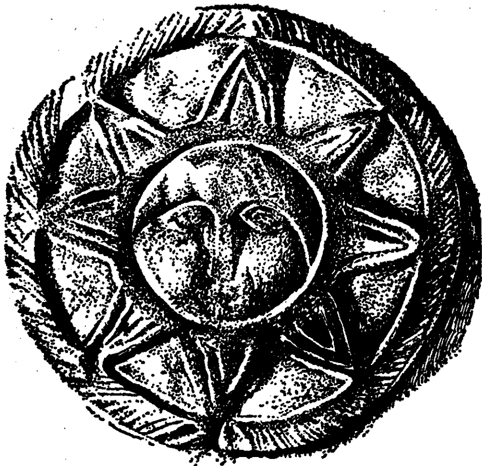
Felelős kiadó a Corvina Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Kabay Éva
Műszaki vezető: Murányi István
Műszaki szerkesztő: Köböl Vera
Készült 10,5 (A/5) ív terjedelemben, 64 oldal melléklettel,
10 000 példányban, 1974-ben
CO 1153-h-7478

73.1524 Egyetemi Nyomda, Budapest
Felelős vezető: Janka Gyula igazgató

TARTALOM

V. Karthágó (Carthago), a római colonia

VI. A vandál és a bizánci Karthágó

I. TÜROSZ GYARMATVÁROSA

Az alapítás mondája

Harmincnyolc évvel annak előtte, hogy a görögök Olümpia szent ligetében első ízben gyűltek össze atlétikai viadalra, türoszi telepesek egy kicsiny csoportja vetett horgonyt Libüa partjának egy védett öblében. Vezetőjük Elissza királynő volt, Mutto türoszi király leánya. Bátyja, Pügmalión, aki az apa halála után megszerezte a királyi hatalmat, meggyilkolta Elissza férjét, a dúsgazdag Akherbasz főpapot, s az özveggyé lett királynő, most már saját életét is féltve, híveinek — jórészt a város előkelőinek — egy csoportjával együtt inkább a menekülés útját választotta. Kalandos utat jártak meg Fönícia partjaitól az afrikai partraszállásig. Először Cyprus (Küprosz) szigetén akartak letelepedni, de innen is tovább üldözte őket Türosz új urának bosszúvágya. A szigeten való tartózkodás mégis haszonnal járt: az ottani — ugyancsak föníciai — főpap is hozzájuk csatlakozott (később az ő utódai közül került ki az új település papi arisztokráciája), asszonyo-

kat is szereztek Astarté papnői közül, s a sziget vagyonos föníciai telepesei is részt kívántak venni a vállalkozásban. A menekülők csoportja tehát számban és kincsekben gazdagodva vándorolt tovább, mígnem megtalálta azt a csendes öblöt, ahol megalapíthatta az új türoszi települést. A dús ajándékokkal érkező gyarmatosok némi furfang árán földhöz is jutottak. Csupán akkora területet kértek ugyanis, amennyit egy ökör bőrével be lehet takarni. Ámde az engedély birtokában az ökörbőrt hosszú, keskeny csíkokra szabdalták, s azzal kerítettek körül akkora területet, amelyen jókora várost is felépíthettek. Ezen a még mindig kicsiny térségen, közvetlenül a tenger partján építették fel új városukat, melyet éppen ezért *Kart-hadast*nak, Újvárosnak neveztek; ez a város szerzett később történelmi hírnevet latinos formájában mint *Karthago* vagy *Carthago*, görögös alakjában pedig *Karkhédón* néven. A legkorábbi település tengerparti színhelyét, amely a később nagyobb területre szélesülő város első központjává lett, a csíkokra szabdalt ökörbőrre emlékezve *Kóthón*nak nevezték.

A libüaiak rokonszenve a jövevények iránt már-már veszélyessé is válhatott volna. Hiarbasz libüai király az éppannyira szépséges, mint amennyire gazdag Elissza királynőt feleségül akarta venni. A királynő, aki még mindig gyászolta bátyja által meggyilkolt férjét, minden erejével ellene szegült a nem kívánt nász tervének. Kísérete azonban a béke kedvéért mégis férjhez menésre akarta kényszeríteni. Elkeseredésében újonnan épült palotájának ormáról a saját maga által előkészített máglyára vetette magát. Ezzel az önként vállalt égő áldozattal szabadította meg magát a gyűlöletes házasságtól, népét pedig Libüa királyának bosszújától. Halála után a királynőt, aki életét önként áldozta fel népéért, istenként tisztelték.

Karthágónak imént elmondott eredetmondája — amelyet első ízben Timaiosz, az i. e. IV. században élt görög történetíró fogalmazott meg ebben a formában[1] — a különböző ókori forrásokban többféle változatban maradt ránk. Az egyes hagyományok sok tekintetben eltérnek egymástól, mind az alapítás idejét, mind pedig az alapító személyét illetően. Magának a városalapító királynőnek a nevét hol Elisszának, hol Didónak, hol pedig Thiosszónak mondják, s a későbbi szerzők az eltérő nevek egyeztetésére többé-kevésbé mesterkélt magyarázatokat kerestek. A város alapításának idejére nézve is eltérőek az ókori szerzők adatai. Azzal a legelterjedtebb nézettel szemben, amely az első olümpiai játékok (i. e. 776) előtti 38. évre, azaz i. e. 814-re teszi Karthágó alapítását, más hagyományok a Róma alapítása előtti 72. évet (i. e. 826–825), vagy más közel eső időpontot adnak meg Karthágó keletkezésének éveként.[2]

Lényegesen eltérő keltezést ad egy olyan hagyomány, amelyet Appianosz őrzött meg számunkra.[3] E szerint Trója pusztulása előtt pontosan ötven évvel Zórosz és Karkhédón alapították volna Karthágót, tehát még az i. e. XIII. század közepe táján, fél évezreddel a Timaiosz által megadott idő előtt. Ennek a hagyománynak nem elhanyagolható a történeti jelentősége, és megvan a sajátos irodalomtörténeti érdekessége is. Történeti szempontból nemcsak az alapítás korai ideje figyelemre méltó, hanem a két alapító hérósz neve is. A Zórosz név ugyanis Türosz város föníciai nevéből (Çór) származtatható; ebből az is következik, hogy az alapítási mondának ez a változata nem görög, hanem föníciai, nyilván karthágói eredetű. A másik alapító hérósz, Karkhédón neve is inkább Türosz újvárosának, mint a későbbi gyarmatvárosnak a nevére utal. Az asszír történeti források az i. e. VIII. század óta ugyanis magát Türosz városát osztják két részre, a szigeten épült „óvárosra" (szorosabban véve ennek a neve Çór) és a vele szemben, a szárazföldön épült „újvárosra", ennek a neve Kart-hadast, görögös formában Karkhédón. Ezek pedig olyan nevek, illetve helyrajzi tények, amelyeket a görög források nem ismerhettek, s így a kései ókori szerző elbeszélése mögött egy ősibb, s a romantikus történetnél hitelesebbnek látszó föníciai hagyomány nyomaira bukkanhatunk. Ennek történeti hátterét úgy magyarázhatjuk meg, hogy az afrikai Karthágó helyén már korábban, mondhatnánk: legendás ősidők óta fennállott egy türoszi település, és a belviszályok elől menekülő királynő a már meglevő települést építette ki *új várossá, Karthágó*vá.

Irodalomtörténeti szempontból sem közömbös a Karthágó korai alapításáról szóló hagyomány. Nyilván ez a keltezés bátorította Vergiliust (és forrását, Naeviust is) arra, hogy a Karthágót alapító Didó királynő történetét korai időpontra, Trója pusztulásának időszakára tegye. (Igaz, hogy szigorúan véve az Appianosz-féle kronológiát, Didónak Aeneas menekülése idején már legalább hetven-nyolcvan évesnek kellett volna lennie — ami ellentmond a gyönyörű szerelmi regénynek —, de oly sok évszázad távolában ez a néhány évtizedes eltérés már nem zavarta az *Aeneis* költőjét.)

A történeti háttér

Karthágó alapítása — függetlenül a különböző hagyományoktól — szervesen beleilleszkedik a türoszi és általában a föníciai gyarmatosítás történetébe. Föníca partvidékének városai a mükénéi akháj ki-

rályságok összeomlása és Egyiptom nagyhatalmi pozíciójának megrendülése óta, tehát nagyjából az i. e. XII. században vívták ki vezető helyüket a földközi-tengeri hajózásban és kereskedelemben. Egy évszázaddal később már régészetileg is kimutatható, rendszeres kereskedelmi kapcsolataik voltak az Ibériai-félsziget délnyugati partján kialakult Tartésszosszal. Ezt a királyságot mint mesés kincsekben, ezüstben és aranyban gazdag távoli, nyugati területet Társis néven az Ótestamentum is ismeri, sőt azt is tudni véli, hogy Salamon király (i. e. 950 körül) Türosz királyának közvetítésével maga is részt vett a társisi kereskedelemben.[4] Az ezüstben, aranyban és a bronzöntés szempontjából különösen fontos ónban gazdag Tartésszosszal való kereskedés állandóságának fenntartása érdekében a hispániai tengerparton már igen korán, valószínűleg az i. e. XI. században föníciai kereskedelmi és hajózási támaszpont is létesült. Ez volt Gadeira, a későbbi Gades, a mai Cadiz, amelynek neve föníciai nyelven „körülkerített, megerősített hely". (Ugyanez a tő található meg olyan egykori és mai városnevekben is, mint: Agadir, Mogador, Gadara.) A távoli, nyugati teleppel való folyamatos összeköttetés fenntartása, a viszonylag még kis méretű hajók személyzetének ellátása, s a szükséges javítások végrehajtása érdekében a Hispánia felé vezető tengeri út egyes pontjain újabb meg újabb kereskedelmi és hajózási támaszpontok létesítése vált szükségessé. Így jöttek létre Afrika északi partjain sorra a különböző föníciai, elsősorban türoszi alapítású kikötővárosok. Ezeknek elsőrendű célja a partmenti hajózás biztosítása volt, de ezen felül, mintegy másodlagos feladatként a helyi lakossággal való folyamatos árucsere is. Karthágó közelében már korábban — az egyik hagyomány szerint pontosan 287 évvel előbb — létrejött Utica városa,[5] amelynek neve föníciai nyelven „régi város"-t, óvárost jelent. Nem vethető el az a hagyomány sem, hogy már magának Karthágónak a helyén is állott egy korábbi hajós- és kereskedőtelepülés. Ezekhez a korábban alapított gyarmatvárosokhoz képest, nem pedig Türoszhoz viszonyítva nevezték Elissza királynő városát *Karthágó*nak. Alapítását Uticánál jóval kedvezőbb földrajzi fekvése, védettebb kikötője és a Földközi-tenger északi partjához való nagyobb közelsége is indokolja. Mindehhez hozzájárult az is — és ennyit az alapítási mondák hiteles történeti magvaként is elfogadhatunk —, hogy Karthágó a türoszi arisztokrata csoport kezdeményezésére jött létre; gazdaságilag tehát már eleve erősebb volt a többi kereskedelmi településnél. Ez a kezdeti fölénye már igen korán az észak-afrikai partvidék legerősebb és leggazdagabb föníciai gyarmatvárosává, e települések természetes központjává tette.

Ha hitelesnek fogadjuk el, legalábbis hozzávetőleg, Karthágó mint önálló központ alapításának a legelterjedtebb ókori hagyomány szerinti dátumát, az i. e. 814. évet, azt is megállapíthatjuk, hogy az új település létrejötte Türosz kb. három évszázados virágkorának utolsó szakaszára esik. Az anyaváros a többi föníciai várossal együtt az i. e. VIII. század közepe óta a permanens válság állapotába jutott. Ekkor érte el az asszír birodalom terjeszkedése során a Földközi-tenger partvidékét. Assurahiddina, asszír király i. e. 670-ben Türosz királyát meghódolásra, Asszíria fennhatóságának elismerésére kényszerítette. Az asszír nagyhatalom összeomlása után (i. e. 606) pedig az újbabilóni birodalom terjesztette ki befolyását a föníciai városokra. Egy elterjedt hagyomány szerint Nabukodonozor, az újbabilóni birodalom legnagyobb uralkodója, tizenhárom éven át ostromolta sikertelenül Türoszt[6], míg végül — bár elfoglalni nem tudta — fennhatóságának elismerésére kényszerítette (i. e. 573), s Türosz sohasem nyerte többé vissza önállóságát.

Az egymást követő idegen uralmak nyilván nem kedveztek sem a gyarmatosítás folytatásának, sem a már meglevő gyarmatvárosok feletti fennhatóság megtartásának. Ha Türosz nem vesztette is el kereskedelmi jelentőségét és gazdagságát — sőt, gazdasági ereje az újbabilóni birodalom áruforgalmába való bekapcsolódásával még növekedett is —, politikai befolyása a gyarmatvárosok felett mégis meggyengült. Karthágó tehát, amelynek alapítását követő évtizedekben indult meg Türosz politikai hanyatlása, már kezdettől fogva bizonyos önállóságot élvezett. Nem türoszi helytartók, hanem saját, királyi címet viselő urai kormányozták, és mellettük — ugyancsak már a város alapítása óta — ott találjuk az alapító nemzetségek s a papság vezetőiből alakult tanácsot is.

A politikai önállóság Karthágó esetében meglehetősen viszonylagos fogalom. Fennállásának első századaiban kicsiny kikötői település volt csupán a Földközi-tenger egyik jól védett öblében, s a lakosság élelmiszerellátása, a kereskedelmi forgalom fenntartása, puszta fennmaradása is a többi föníciai gyarmatvárossal és elsősorban az anyavárossal való gazdasági kapcsolatoktól, ezen felül pedig a libüai törzsekkel fenntartott jó viszonytól függött. Ez a kettős függőség jut kifejezésre abban a hagyományban, hogy Karthágó lakói a szomszédos törzseknek a városuk által elfoglalt területért hosszú időn át bérleti díjat fizettek,[7] de adóztak, és a hadi zsákmányból rendszeresen részt adtak az anyavárosnak, Türosznak is. Türosz vallási és állami ünne-

pein meg-megjelentek a többi gyarmatváros képviselői között a karthágóiak küldöttei is. Mindez annak a megnyilvánulása is, hogy Karthágó — a többi nyugati föníciai gyarmatvároshoz hasonlóan — egy keleti népnek, a föníciaiaknak (latinos elnevezéssel: a punoknak) idegen földrajzi és népi környezetbe előretolt őrhelye volt. Lakóit nem politikai függőségük, hanem reális helyzetük tette „gyarmatosokká". Az anyavárostól való függés legalább annyira érdekében állt a gyarmatváros lakóinak, mint a gyarmatosító hatalomnak.

Karthágó vallása

A Türoszhoz és hagyományaihoz való ragaszkodás színezte a karthágói vallás sajátos hiedelmeit és félelmetes szertartásait is. Karthágó legfőbb istenei a korai időszakban: Melqart (Melek Qarthá = a város királya), Türosz védelmező istene és Astarté, a kánaáni termékenység-istennő. Mögöttük tömörültek a föníciai istenvilág többi tagjai: Esmun, Resep, Sadrapa s a föníciai-kánaáni istenvilág többi képviselői. Melqart és Astarté, a két főisten legrégibb szentélye a tengerpartnak ahhoz a pontjához közel épült, ahol a hagyomány szerint az első gyarmatosítók is partra szálltak, s ahol Elissza-Dido máglyán áldozta fel magát népéért.[8]

A két szentély körül alakult ki a város közös áldozóhelye, a *Tófet*. Maradványait a második világháború után T. Cintas ásatásai tárták fel. Félelmetes kép tárult itt a régészek szeme elé. Egymás mellett rendszer nélkül elhelyezett és kezdetlegesen kivitelezett sztélék alatt tucatjával kerültek elő a kisgyermekek hamvait és csontmaradványait őrző urnák. Aligha lehet kérdéses, hogy *nem* természetes halállal elhunyt kisdedeket temettek itt el.

Az elsőszülött gyermekek feláldozásának ősi és barbár ritusa különösen a kánaáni vallásosságra jellemző szertartás. A föníciai-kánaáni emberáldozat, és ezen belül elsősorban a gyermekáldozat a Földközi-tenger térségében elterjedt termékenységkultusz gondolatvilágában gyökerezik. Kiindulópontja az az elképzelés, hogy a termékenységet nyújtó, az élet folytonosságát fenntartó és ezen belül a gyermekáldást is biztosító isten részesedést kíván a saját adományából, éspedig mindannak a legjavát, a „legelsejét", amit ő maga adott: a termés zsengéjét, az állatok első ellését, a házastársak első gyermekét. Ugyanúgy megkívánja tehát a maga számára az adót, mint ahogy a király is a termés legjavát kapja. Ennek az elképzelésnek félelmetes következetességgel levont végső konzekvenciájaként mutatták be az új-

szülöttet is égő áldozatul, a klasszikus szerzőknél megtalálható későbbi hagyomány szerint a királyistennek, *Molokh*nak.[9] A gyermekáldozatot követelő királyistennek ez a névalakja az Ótestamentumból ismeretes; a szó töve azonos a *Melqart* isten nevében is fellelhető *melek* tővel. Nemcsak a vérengző isten nevét, hanem a gyermekáldozásnak ezt a szörnyű módját is ismeri az Ótestamentum; „Kánaán utálatosságának" nevezi, és hevesen küzd nemcsak a gyermekáldozás, hanem annak már némileg enyhített változatai ellen is. Egyes ótestamentumi történetek (például Izsák feláldozásáról, ill. az áldozatnak Jahve által történt visszautasításáról) és bizonyos szertartások (pl. az „elsőszülöttek megváltásának" kötelező rítusa) arról tanúskodnak, hogy egy korábbi fejlődési stádiumban a héberek vallásában is megvolt a gyermekáldozás.

Ehhez járult a következő hiedelem: nagy veszélyt az isten csak hatalmas ajándék fejében hárít el, ennek pedig vagy az egész közösséget megszemélyesítő király, illetve vezér a legalkalmasabb tárgya, vagy pedig ennek a királynak, vezérnek, a közösség megszemélyesítőjének legdrágább értéke, gyermeke. Változatos példáit ismerjük a Földközi-tenger medencéjében élt népek körében ennek a hiedelemnek s az ezt kifejező szertartásnak. A fővárosa bástyáján fiát nyilvánosan feláldozó Mésa moábi királyról szóló ótestamentumi elbeszélés,[10] a görög Iphigeneiának a mítosza, az Athénért életét önként feláldozó Kodrosz királyról szóló monda,[11] a római népért a *devotio* szertartásának keretében halált vállaló két Decius Mus consulról, apáról és fiáról szóló elbeszélés[12] megannyi példája ennek az ősi múltban keletkezett, de a történeti időkben is élő elképzelésnek. A karthágói Elissza-Dido királynő önkéntes máglyahalála is ebbe a fogalomkörbe illik. A történeti időkben is akadt példa a föníciai világban erre a megváltó áldozatra, nem is egy. Amikor Nagy Sándor Türoszt ostromolta, akkor — mint a római történetíró Curtius Rufus elbeszéli[13] — „néhányan azt javasolták, újítsák fel a már több évszázada feledésbe merült szertartást, és áldozzanak Saturnusnak egy nemes származású ifjút". A város vénei azonban megakadályozták az áldozat végrehajtását, „amely inkább szentségtörés lett volna, mint szentáldozás". A himerai katasztrofális csatavesztés után (i. e. 480) a vereségért felelős pun hadvezér, Hamilkar máglyára vetette magát Karthágóban — talán a megtorlástól való félelmében, de önkéntes, égő áldozatként is.[14] Amikor pedig i. e. 310-ben Agathoklész szürakuszai türannosz támadása az összeomlás szélére sodorta Karthágót, a város urai a legelőkelőbb családokat elsőszülött gyermekeik feláldozására kötelezték — a régi „mulasztások" pótlására, s az új ve-

szély elhárítására. Ha hihetünk a görög történetíró, Diodórosz közlésének,[15] a karthágói tanács határozata alapján kétszáz kisdednek kellett tűzhalált halnia, de még további háromszázan önként ajánlották fel elsőszülöttjeik életét. Azt a barbár szertartást tehát, amelyet egy negyed évszázaddal azelőtt Türoszban, az anyavárosban már elutasítottak, Karthágóban, a gyarmatvárosban még önként, s az előírt mértéket is meghaladó buzgalommal hajtották végre.

Karthágóban tehát szinte történetének végéig megtaláljuk az emberáldozatnak mind a három, Föníciában és Kánaánban ismert formáját: az elsőszülöttek kisded korban való rendszeres feláldozását, rendkívüli veszély esetén pedig *vagy* maguknak a vezéreknek, *vagy* pedig a legelőkelőbb családok gyermekeinek felajánlását váltságként és engesztelésként az istenek számára.

A sajátos mindebben az, hogy az anyaországban, a föníciai városokban a gyermekáldozás szertartását már az i. e. 2. évezred vége óta különböző jelképes rítusok vagy helyettesítő áldozások váltották fel. Általános volt az a szertartás, hogy a gyermeket „átdobták" egy máglya felett, tehát csak jelképesen áldozták fel az istennek. Eléggé elterjedt a gyermekek helyett bárány feláldozása is. Karthágóban azonban a „gyarmati" létre jellemző archaikus csökevényként sokkal tartósabban maradt meg a gyermekáldozás rítusa és a gyermekáldozás ideológiája, mint magában az anyaországban. Igaz, itt is megvolt egyes feliratok szerint[16] a lehetőség a gyermeknek állattal való helyettesítésére; a sztélék alatt elhelyezett urnák egy része nem gyermekcsontokat, hanem bárányok csontjait rejti. De ezt a helyettesítő áldozást vallási szempontbói voltaképpen nem tartották teljes értékű áldozatnak. Egy (igaz, jóval későbbi) felirat arról szól,[17] hogy egy szülő elsőszülöttje helyett egy süketnémán született gyermekét áldozta fel: a később született gyermek testi fogyatékosságát nyilván isteni büntetésnek érezte az igazi elsőszülött feláldozásának elmulasztásáért. Amikor pedig — valószínűleg csak az i. e. V. századtól kezdve — a gyermekek valóságos feláldozását Karthágóban is felváltotta a helyettesítő áldozat, és általánossá vált az állatoknak gyermekek helyett való feláldozása, maguk a karthágóiak ezt azzal mentegették, hogy külső kényszerre kellett feladniuk az ősi szertartást: Dareiosz, a perzsa király követelte tőlük az ősi emberáldozás megszüntetését.[18] A gyermekáldozás teljességgel ekkor sem szűnt meg; a város végveszélyének egy-egy pillanatában visszatértek hozzá, és még a római uralom alatt is előfordult mint szigorúan titkos szertartás. A Molokh istennév pedig oly szorosan kapcsolódott a neki szentelt áldozat fogalmához, hogy később, amikor maga az istenalak már elhomályosult,

a szó már magát az áldozatot jelentette. „Molch” a kései pun nyelvben már egyszerűen „áldozat”, a latin nyelvű feliratokban is előforduló *molchomor* szó pedig a „bárányfeláldozás” (molk ’omer).[19]

Karthágó kereskedelme

A türoszi kapcsolatok tüntető fenntartása s a vallási hagyományokhoz való ragaszkodás mégsem homályosíthatja el Karthágó egyre önállóbb gazdasági tevékenységének tényét. A város vezetői az i. e. VI. század óta a legtávolabbi, nyugati gyarmati telepekkel önálló kereskedelmi kapcsolatokat építettek ki, s így csendesen kisajátították az anyaváros kapcsolatait, anélkül azonban, hogy nyílt szakításra került volna sor. Az ótestamentumi Ezékiel próféta a Türosz (Tírus) gazdagságát és távoli országokkal folytatott kereskedelmét oly szemléletes módon ábrázoló és egyben megbélyegző híres beszédében (27. fejezet) olyan távoli területeket sorol fel a türoszi kalmárok üzleti tevékenységének színtereként, amelyekről más források alapján tudjuk, hogy a próféta korában, az i. e. 560 körüli években valójában már Karthágó érdekszférájához tartoztak. Karthágó gazdasági terjeszkedése azonban nem elégedett meg a nyugati iránnyal. Közvetlen gazdasági kapcsolatban állott nemcsak a nyugati gyarmatvárosokkal, hanem Egyiptommal is. A karthágói ásatások során a XXVI. dinasztia (i. e. 660–525) fáraóinak nevével díszített skarabeusok, amulettek és más egyiptomi eredetű tárgyak kerültek elő. Megindult az árucsere a görög világgal is; elsősorban Korinthosszal és az Égei-tenger egyes szigeteivel, majd az ekkor felemelkedő itáliai etruszk városokkal is. Ezekben a kapcsolatokban azonban Karthágó inkább az átvevő, a befogadó fél szerepére szorítkozott. Összehasonlíthatatlanul nagyobb az egyiptomi, görög és etruszk leletanyag mennyisége magában Karthágóban, mint a karthágói eredetű tárgyaké Görögországban és Etruriában. Karthágó exportja nem a gazdaságilag és kulturálisan fejlettebb területek felé irányult elsősorban, hanem a Földközi-tenger nyugati térségének „természeti” népei felé.

Szoros szövetséget létesített Karthágó a nyugati térség többi föníciai városával, elsősorban Gadeirával (Gades-Cadiz) s ezen keresztül az ezüstben oly gazdag Tartésszosszal is. Diodórosz[20] valóságos csodákat mesél arról, hogy a karthágóiak olcsó kacatok fejében mekkora ezüstkincseket kaptak cserébe a nemesfémek kereskedelmi értékét még nem ismerő ibér törzsektől. Előfordult az az eset — mondja —, hogy az árujukért cserélt ezüstöt hajóik már el sem bír-

ták; ezért a nehéz ólomból készült horgonyokat otthagyták, és ezüst horgonyokkal tértek haza. A karthágói kereskedelem az Egyiptomból, Korinthoszból s az etruszk városokból behozott tárgyak egy részét, s a saját, ekkor kialakuló kézműiparának termékeit ezért a nyugati területeken értékesítette. Megtalálták a gyanakvó természeti népekkel való árucsere legalkalmasabb formáit is a Hérodotosz által igen szemléletesen leírt ún. néma cserében.[21] Karthágó kereskedelmi módszereit nyilván ugyanolyan tudatossággal alakította e népek szokásaihoz és hagyományaihoz, mint ahogy kézműipara és árucseréje is ezeket az igényeket — vagy inkább a természeti népek igénytelenségét — elégítette ki. Ezért emelik ki a görög források egybehangzóan a Karthágó által exportált árucikkeknek a görög igényekhez képest feltűnően gyenge minőségét, s a görög piaci árak szerinti olcsóságát.

A görög vetélytársak

Az i. e. VII. század végétől kezdve Karthágó gazdasági tevékenységének színterén vetélytársak jelentek meg: a görög hajósok és kereskedők, akik az archaikus kor technikai, gazdasági és társadalmi fejlődésének eredményeként kezdtek betörni a nyugati piacokra is. Hérodotosz híradása szerint[22] valamikor a VII. század vége felé, feltehetően az i. e. 620 körüli években, egy szamoszi görög hajós, Kólaiosz elvetődött Tartésszoszba, s egyetlen kereskedelmi útjáról mintegy hatvan talanton ezüstöt (mai súlyban kb. 1800 kg) hozott haza. Alighogy felismerték a görögök a nyugati területeken meglevő cserelehetőségeket, megkezdték a gyarmatosítást is. A kisázsiai Phókaia lakói i. e. 600 körül megalapították Masszilia gyarmatvárost (a mai Marseille helyén), s ezzel létrehozták a távoli nyugattal való görög kereskedés első, állandó központját.[23] Tartésszosz félig legendás uralkodója, Arganthóniosz (aki a görög elbeszélés szerint 120 évet élt) szívesen fogadta az új kereskedelmi partnert — nyilván ő is felismerte a Karthágó addigi monopolisztikus helyzetéből fakadó hátrányokat. Masszilíából kiindulva a VI. század folyamán a nyugati partokon további görög gyarmatvárosok is létesültek. A hispániai Mainaké és Hémeroszkopeion alapítása egy-egy csapást jelentett Karthágó addigi kiváltságos helyzetére. A mai Líbia területén kialakult görög Küréné gyarmati állam s a Nílus torkolata mentén alapított Naukratisz, mint a görög világ és Egyiptom közötti kereskedelmi kapcsolat új központja a Karthágó és Egyiptom közötti kereskedelmi kapcsolato-

kat zavarta meg. Korinthosznak egyre szorosabbá váló gazdasági kapcsolatai az etruszk városokkal, s az i. e. VII. században felemelkedő dél-itáliai és szicíliai gyarmatoknak, a „nagy Hellasz" (Magna Graecia) városainak versenye is éreztette hatását. Masszilia kezdeményezésére a ligur parton is sorra alakultak az új görög gyarmatvárosok: Nikaia (a mai Nizza), Monoikosz (a mai Monaco), Antipolisz (a mai Antibes) stb. Ily módon Karthágó Hispániában elvesztette befolyásának kizárólagosságát, itáliai és liguriai piacairól pedig, úgy tűnik, teljesen kiszorult.

Karthágó nehézségeit az adott körülmények között csak fokozhatta az anyaváros, Türosz függetlenségének végleges elvesztése. Így Karthágó Türosz bizonyos önállósággal rendelkező gyarmatából önálló várossá lett, s egyben az anyavárostól elszakadt többi nyugati föníciai település természetes vezetője. Az önállóságnak ez a nem kívánt megszerzése azonban gazdasági és politikai szempontból egyaránt aggasztó körülmények között következett be.

II. AZ ÖNÁLLÓ KARTHÁGÓ

A föníciai gyarmatvárosok egyesülése

Az önállóságra és ezzel együtt mindjárt a vezető szerep vállalására is kényszerült városállam vezetőinek és lakóinak nem egyedül kellett megoldaniuk az előttük tornyosuló feladatokat: hiszen ugyanezek a veszélyek és nehézségek meredeztek a térség többi föníciai gyarmatvárosa előtt is. Ez a helyzet szükségszerűvé tette a közös nehézségek leküzdésének első lépéseként, hogy ezek a települések Karthágó vezetése alatt egyesüljenek. A görög gazdasági és politikai expanzió nyomására, nem pedig eredendően meglevő hódító törekvésként jött létre az i. e. VI. század második felében a nyugati föníciai gyarmatvárosokból a karthágói gyarmatbirodalom. Mai ismereteinkkel még nehéz pontosan meghatározni azt, hogy mely föníciai települések álltak már fenn ebben az időben is, és melyek azok, amelyek az ezt követő évtizedek során már Karthágó kezdeményezésére jöttek létre. Biztosnak látszik, hogy az észak-afrikai parton Utica, Leptis, Hadru-

metum és nyilván még egy sor további település még türoszi eredetű volt, Hispániában legalábbis Gadeira, Észak-Afrika nyugati partjain Lixosz (a mai Lukkus Mauretánia területén) és Tingisz (a mai Tanger), Szicíliában Motüé és Lilübaion, Szardínia szigetén pedig Nóra tartozott a karthágói gyarmatbirodalom legkorábbi állományához.

A meglevő települések egyesítésén túl a további, ésszerű és szükségszerű lépés az volt, hogy a hajózás szempontjából fontos pontokon is új telepeket létesítsen. Ezt megkönnyítette az a körülmény, hogy az idegen fennhatóság alá került anyavárosokból egyre újabb és újabb föníciai csoportok érkeztek a karthágói birodalomba, s ezzel mintegy nyugatra tolódott át magának a föníciai népnek a települési területe is. Ekkor — az i. e. VI. század második felétől kezdve — indult meg az a gyors ütemű karthágói gyarmatalapítás, amely két évszázad alatt Észak-Afrika partjait egyre újabb és újabb telepekkel népesítette be, de gyarmati településeit elszórta a mögöttes szárazföldi területeken s a Földközi-tenger nyugati felének szigetein is. Ezeknek a városoknak föníciai, sémi hangzású neve még latin nyelvű névalakjában és a római hódítás idején is elárulta a karthágói eredetet. Rusaddir (= hatalmas hegyfok), Rusuccuru (= gyökérfok), Ruspina (= szögletfok), Rusazu (= erősfok), Rusibis (= szárazfok) nevében például a *rus* szótag föníciai nyelven hegyfokot, a tenger fölé kiugró hegyet jelent (a mai arab szóval: ra'sz). Ugyanígy árulkodnak a karthágói alapításról az olyan sémi eredetű városnevek, mint Mogador, Tipasa, Sabratha, Cirta stb.

A karthágói gyarmatosító tevékenység Afrikán túl is folytatódott. Kereskedelmi telepet alapítottak a Baleári-szigeten, a Pitüusszai-szigeten létrehozták Ebesszosz gyarmatvárost, új telepek létesültek Málta szigetén, Szicíliában, Szardínián (Karalisz, a mai Cagliari) s az ekkor, a karthágói terjeszkedés számára feltárt Korzikán is. Ezzel a tevékenységgel párhuzamosan az önállóvá lett Karthágó a libüai hátország felé is igyekezett megszilárdítani politikai és gazdasági helyzetét.

A város maga is terjeszkedett. A sík tengerpart kereskedelmi-hajózási települése felkapaszkodott a környező dombvidékre is, s a legrégebbi kikötői városnegyed, a *Kóthón* mellett létrejött a felsőváros, a *Bürsza.*[24] Itt épült az i. e. VI. század második felében Karthágó fellegvára — jeléül annak, hogy a szerény kereskedelmi település most már katonai helyzetének megerősítésére is törekedett.

Diplomáciai kapcsolatok

Karthágó helyzetének megszilárdulása újabb kereskedelmi és diplomáciai kapcsolatok megteremtésére is lehetőséget adott. A kizárólag természeti népekkel folytatott kereskedés nyilván nem elégíthette ki Karthágó szükségleteit, s a görög térhódítással szemben is szerződésileg kellett biztosítani piacait. Arisztotelész közlése szerint[25] az i. e. VI. század közepe táján Karthágónak az etruszk városokkal háromféle szerződése is volt: kereskedelmi (peri tón eiszagógimón), megnemtámadási (peri tú mé adikein) és kölcsönös segélynyújtási (peri tész szümmakhiasz) szerződése. Ezeknek a szerződéseknek a szövege nem maradt fenn, de a hiányos tartalmú közlésből és a kiegészítő adatokból is kiderül a karthágói diplomácia egyéni módszere: a kereskedelmi, politikai, valamint katonai célok és kapcsolatok egybehangolása. Nyilvánvaló, hogy a Karthágó által kötött kereskedelmi egyezmények nem az exportált és importált áruk mennyiségét, jellegét és minőségét, hanem főként a karthágói és etruszk kereskedők idegen területen való jogbiztonságát és kereskedelmi tevékenységük körét, valamint az államok kereskedelmi érdekszféráit határozták meg. A gazdasági jellegű szerződések kötése azonban még ilyen korlátozás mellett is azt bizonyítja, hogy a kereskedés Karthágó számára nem csupán a kereskedők magánügye, hanem állami érdekű tevékenység is volt. Az államot ellenőrző és irányító karthágói kereskedőarisztokrácia a gazdag kereskedőkből és hajótulajdonosokból álló tanácson keresztül ellenőrizte, irányította és egybehangolta saját tagjainak idegenben folytatott tevékenységét. Karthágó e tekintetben közelebb állt az elő-ázsiai államokhoz — amelyek egymással már hasonló jellegű szerződéseket kötöttek —, mint a görög világhoz, amelynek államai legfeljebb kereskedőik életbiztonságát próbálták szavatolni, de nem ismerték a szorosabban vett kereskedelmi egyezményeket. Karthágó kereskedelmi tevékenységére mindvégig jellemző maradt az állami és a magánjellegű kereskedelmi tevékenység egybefonódottsága és összehangoltsága.

Az etruszkokkal közös *katonai* fellépésre akkor került sor, amikor Phókaia lakói — már a perzsa hódítás időszakában, s a hódítók elől menekülni akarván — újabb gyarmatosítási kísérletet tettek Korzika szigetén (i. e. 535–532). A vállalkozás sikere nagymértékben megerősítette volna a görögség nyugati pozícióit, és az eddiginél is nagyobb mértékben korlátozta volna mind Karthágó, mind az etruszk városok kereskedelmét. Karthágó és a tizenkét etruszk város (ezek közül legerőteljesebben Caere) közös katonai fellépése meghiúsí-

totta az új gyarmatalapítás kísérletét: az Alalia előtt vívott tengeri csatában visszavonulásra kényszerítették a phókaiaiakat.[26] Ez az egész nyugati görög gyarmatosítás számára súlyos csapást jelentett. Hamarosan elvesztek a karthágói szempontból legveszélyesebbnek tűnő hispaniai görög gyarmatvárosok is: Mainaké és Hémeroszkopeion. Az előbbinek közelében létesült egy új karthágói alapítású gyarmat: Malaka (a mai Malaga). Csupán Masszilia tartotta magát a ligur partokon alapított leányvárosaival együtt.

A karthágói diplomácia rugalmasságának jele a Rómával kötött első kereskedelmi és politikai egyezmény is. Ennek szövegét Polübiosz találta meg a Capitolium irattárában, és ő közölte történeti művében (3, 26, 1). Tőle származik az egyezmény keltezése is Iunius Brutus és Marcus Horatius consulságának, a római köztársaság fennállásának első évére (i. e. 508–507). A mai kutatás a több oldalról felvetett kétségek ellenére is mindinkább a felé hajlik, hogy hitelesnek ismerje el a Polübiosz nyújtotta korai keltezést.[27] Ezt sok más körülmény mellett lehetővé, sőt valószínűvé teszi az a puszta tény is, hogy Karthágónak hasonló egyezményei voltak már több évtizede az etruszk városokkal. A Rómával kötött szerződés fő célja Karthágó részéről nyilván az volt — s ebben mutatkozik meg a karthágói diplomácia széles látóköre —, hogy az etruszk közösségből kiszakadt új állammal, Rómával szemben is fenntartsa és érvényesítse (természetesen a kölcsönös engedmények alapján) a karthágói hajózás és kereskedés érdekeit, nevezetesen azt, hogy a római hajósokat és kereskedőket távol tartsa a karthágói gyarmatbirodalom felségvizeitől. A szerződés értelmében a rómaiak lemondtak arról, hogy hajósaik az észak-afrikai ún. „Szép hegyfokon" (Kalon Akrotérion, valószínűleg a mai Ra'sz Szidi Ali el-Mekki) túl is hajózzanak. Karthágó felségvizein római hajósok csak veszély esetén vethettek horgonyt, legfeljebb öt napig tartózkodhattak ott, és csupán a saját ellátásukra, a hajó esetleg szükséges helyrehozatalára és az isteneknek szánt áldozatokra szükséges árukat szerezhették be. A szerződés Róma által is vállalt kikötései világosan mutatják Karthágó kereskedelmi politikájának fő törekvését: a kereskedelmi és hajózási monopólium fenntartását azokon a területeken, amelyeket a karthágóiak a saját érdekszférájuknak tekintettek.

Egy újabb régészeti lelet fényt vet a karthágói – etruszk kapcsolatok további alakulására is. A Pyrgiben, Caere kikötőjében 1964-ben előkerült három aranytábla etruszk és pun nyelven tartalmazza a Tepharias Velinas caerei király trónralépése alkalmából épített templomban tartandó szertartások rendjét.[28] A nyelvi nehézségek miatt a

felirat szövege még nehezen értelmezhető; annyi azonban bizonyos, hogy a sírkamrát Karthágóból küldött pun mesteremberek közreműködésével készítették. Fény derül a felirat szövegéből bizonyos vallási jellegű kapcsolatokra is. Karthágó fő istennőjét, Astartét ekkor már azonosították az etruszkok legfőbb női istenségével, Unival, a római Iunóval.

Csak időleges megrázkódtatást jelentett Karthágó számára az óperzsa Akhaimenida birodalom kialakulása, a föníciai városok meghódítása már Kürosz idején, i. e. 535 körül, majd Egyiptom bekebelezése a perzsa birodalomba Kambüszész uralkodása alatt (i. e. 529–522). A föníciai városok már megszokták az idegen uralmat, és szívesen kapcsolódtak bele a perzsa birodalom áruforgalmába. Sajátos monopolisztikus helyzetet s ebből eredő gazdasági előnyöket is nyújtott számukra az a körülmény, hogy a kisázsiai görög városokon kívül ők voltak a hatalmas kiterjedésű perzsa birodalom egyetlen, tengeri kereskedelemre specializált népe. Az anyaváros gyors beilleszkedése a perzsa birodalom viszonyai közé Karthágó számára is megkönnyítette a perzsa birodalommal való szerződéskötést: ennek emlékét őrzi az a hagyomány, mely szerint Dareiosz a gyermekáldozás megszüntetése fejében lett volna csak hajlandó Karthágót a saját szövetségesének tekinteni. Forrásaink szűkszavúsága és bizonytalan fogalmazása mellett is úgy tűnik, hogy a szövetségkötés keretében Karthágó formálisan elismerte a perzsa nagykirálynak — egyben Türosz urának — fennhatóságát. Egy ilyen formális elismerés gazdaságilag csak gyümölcsöző lehetett. A föníciai anyavárosokon, most már egyenrangú kereskedelmi partnereken keresztül ugyanis Karthágó közvetítést vállalhatott a perzsa birodalom uralma alá került Kelet és a saját gyarmatbirodalmában egyesült nyugati területek között.

A zsoldoshaderő

Az önállóság megszerzése s a gyarmatbirodalom kiépítése a karthágói arisztokrácián belüli harcok közepette ment végbe. Ezeknek az ellentéteknek forrásaink szűkössége következtében csak egyes epizódjait és inkább személyes mozzanatait, mint tárgyi és politikai indítékait ismerhetjük meg. A VI. század közepén Kürosz kortársa, *Malkhosz* („a király") állt Karthágó élén.[29] Tevékenységéhez fűződik Szicília nyugati partjának megszerzése, de szardíniai hadjáratainak kezdeti kudarcai miatt megbuktatták. A népgyűlés a tanáccsal szemben egy ideig Malkhosz mellé állt, s így sikerült a taná-

cson belüli tíz ellenfelét kivégeztetnie. Végül ő maga is ellenfeleinek sorsára jutott: azzal vádolták, hogy városa fölött zsarnoki uralomra tör, s ezen a címen kivégezték. Utódja a karthágói állam élén ellenfeleinek vezetője, Mago lett (kb. i. e. 530). Több évtizedes kormányzásának világtörténeti szempontból is jelentős eredménye az, hogy megszervezte a karthágói zsoldossereget.[30] Új összetételű hadsereg jött létre. A haderő magvát a karthágói arisztokrácia alkotta. Ennek köréből alakult ki az az elit csapat, melyet „szent csapat"-nak neveztek.[31] (Valószínűleg perzsa mintára „halhatatlanok"-nak is nevezték őket. Az elnevezés arra utal, hogy valahányszor a csapat egy tagja elesett a harcban, újjal pótolták. Az elit gárda maga ily módon létszámában változatlan, mintegy „halhatatlan" volt.) Karthágóiak voltak a hadsereg tisztjei és parancsnokai, a sereg zöme azonban idegenekből, zsoldosokból állt. Utánpótlását kétféle módon biztosították. A pun szövetségeseket s a meghódolt afrikai és ibér törzseket katonaállításra kötelezték, s ily módon bizonyos speciális fegyvernemeket is szerveztek a karthágói seregen belül: ilyenek a numida könnyűlovasok, a baleári parittyások, a mór íjászok. Ezek részben saját törzsfőik és parancsnokaik vezénylete alatt küzdöttek (akikre azonban karthágói ellenőrök felügyeltek), részben közvetlen karthágói parancsnokság alatt álltak. A szerződésileg katonáskodásra kötelezett szövetségesek és alattvalók mellett a zsoldoshadsereg másik részét az önként vállalkozó, toborzás útján szerzett idegen zsoldosok alkották: ibérek, kelták, görögök, afrikaiak. Az új típusú, rendkívül vegyes összetételű hadsereg megfelelt Karthágó sajátos helyzetének. Az állam magvát alkotó pun etnikum létszáma és katonai ereje nem állt arányban a kereskedésre alapított birodalom gazdasági erejével, s a kettő közötti ellentmondást volt hivatva kiegyenlíteni a zsoldoshadsereg létrehozása.

Az idegenekből álló zsoldoshadsereg megteremtése — amelyben Karthágó világtörténeti szempontból is kezdeményező volt, mert példáját csak évszázadok múltán követték a hellénisztikus monarchiák — a gazdasági erőforrások felhasználásával olyan katonai erőt biztosított Karthágó számára, amelyet csupán saját népére támaszkodva képtelen lett volna megteremteni. De már kezdettől fogva megmutatkoztak a zsoldoshadsereg jelenlétének hátrányai is. A hadsereg tagjainak egy része többé-kevésbé a kényszer hatása alatt, Karthágó hatalmi fölényének elismerése alapján vállalta a szolgálatot, és mihelyt úgy látszott, hogy ez a fölény megszűnik, az engedelmességet is megtagadta. De a zsoldért szolgálók is csupán addig voltak hűségesek, amíg a kikötött fizetést megkapták — tehát éppen katonai ku-

darcok s az ezekkel elkerülhetetlenül együtt járó gazdasági nehézségek felmerülésekor került válságba a zsoldoshaderő is. De mindezen túl a hadsereg tagjai személyileg is a zsoldot fizető hadvezérhez kötődtek inkább, mint a számukra közömbös államhoz. Ennek egyik következménye volt a karthágói zsoldoshadsereg közmondásosan alacsony erkölcsi színvonala. Látványos győzelmeket botrányos kudarcok követhettek, és katonai nehézségek idején a karthágói hadsereg sokszor megdöbbentően csekély ellenállóképességet tanúsított. A hadvezérek viszonylagos önálló hatalma, zsoldosaikra gyakorolt nagy személyi befolyása pedig egyfelől képessé tette őket arra, hogy katonai sikerek esetén az államügyeket is döntően befolyásolják, másfelől azonban tevékenységük jellege már eleve gyanússá tette őket a katonai ügyeket közvetlenül befolyásolni nem képes „tanács" tagjainak a szemében. Akár feltűnő siker, akár a legcsekélyebb kudarc a hadvezért gyanússá tette, és bukását okozhatta. Végeredményben a hadvezetés a zsoldoshadsereg megteremtése óta az államügyek egészétől különvált „reszorttá" alakult a karthágói állam életében, s amennyire új erőforrást jelentett és feloldotta az állam gazdasági ereje és katonai erőforrásai közötti ellentmondást, legalább annyi új — és válságos helyzetekben mindig újra realizálódó — nehézséget is támasztott.

Karthágó a görög–perzsa háborúk idején

Az 500 körüli években a gazdaságilag és katonailag ismét megszilárdult Karthágót a görög–perzsa háborúba való bekapcsolódása sodorta újabb válságba. Xerxész nagy támadásának évében, i. e. 480-ban Hamilkar, a zsoldosseregeket megszervező Mago fia, a görög történetírók szerint 300 000 főnyi (a valóságban sokkal kisebb) sereggel benyomult Szicíliába, és a sziget északi partja mellett fekvő Himera közelében vívott csatában katasztrofális vereséget szenvedett. Seregének fele megsemmisült, ő maga pedig öngyilkos lett.

A szerencsétlenül végződött katonai beavatkozás előzményeiről két tudósítás számol be. Hérodotosz elbeszélése szerint[32] Hamilkar — akinek anyja görög asszony volt — politikai szövetségeseinek, Himera elűzött türannoszának, Térillosznak, és a dél-itáliai Rhégion türannoszának hívására, az ő támogatásukra indította meg támadását Gelón, a szürakuszai zsarnok ellen. Hérodotosz közlésétől eltérően Diodórosz — aki egy i. e. IV. századi görög forrást (Ephorosz történeti művét) használta fel — már úgy tudja, hogy Karthágó szicíliai

támadása egy nagyszabású bekerítési manőver része volt.[33] Karthágó e szerint a változat szerint Xerxésszel, a perzsa birodalom urával egyetértésben járt el, hogy egyszerre roppantsák össze a görögséget nyugaton és keleten. Így jelképes jelentőséget is nyert az a már Hérodotosz számára is ismeretes hagyomány, hogy a görög nép két nagy győzelme a barbárok ellen: a szalamiszi győzelem a perzsa hajóhad felett s a himerai diadal Karthágó zsoldosseregének ellenében ugyanazon a napon mentette meg a görög népet a két oldalról is fenyegető végpusztulástól. Hérodotosz azonban hallgat a Karthágó és a perzsa birodalom közötti titkos katonai egyezményről, s ez a hallgatás óvatosságra inthet. Ha neki, a kortársnak — aki történeti művének éppen ezeket a könyveit már Dél-Itáliában, Thurioiban, tehát a szicíliai eseményekhez közeli városban írta — erre vonatkozólag hiteles adatai lettek volna, ezeket aligha hallgatta volna el. Egyébként is az az elképzelés, hogy a barbár népek valaha is összefogtak volna a hellénség teljes megsemmisítésére — történelmietlen koncepció. Xerxésznek, a perzsa uralkodónak ugyanúgy megvoltak a görög szövetségesei és barátai, mint Hamilkarnak, a karthágói zsoldosok vezérének. Mégsem tarthatjuk a két hadjárat időbeli egybeesését merő véletlennek. A karthágói diplomácia nyilván — föníciai kapcsolatai révén is — pontosan értesült a perzsa támadás tervéről, a támadás méreteiről és céljairól, és ez a gyarmatbirodalom terjeszkedésében érdekelt karthágói arisztokrata csoport számára kedvező alkalomnak látszott arra, hogy a szicíliai görög városok szüntelen torzsalkodását is kihasználva, a sziget mennél több városára terjessze ki fennhatóságát, ill. szövetségi rendszerét. Nem tagadhatjuk tehát valamilyen katonai együttműködés vagy akár szövetség lehetőségét Karthágó és a perzsa birodalom között — csupán a görögellenes „bekerítés" célja és Karthágó valamilyen következetes görögellenes politikájának feltételezése látszik elfogadhatatlannak.

Változások Karthágó belső életében

A súlyos himerai kudarc nem rendítette meg a karthágói gyarmatbirodalmat. A Szicíliába küldött zsoldoshadsereg megsemmisült ugyan, de Karthágót egyetlen szövetségese sem hagyta el. Mégsem maradhattak el a vereség gazdasági következményei. Karthágó néhány évtizeden át kénytelen volt erősen csökkenteni a saját használatára szolgáló görög behozatalt. Feltűnő jelenség például, hogy az ún. fekete alakos görög vázák igen gyakoriak a karthágói leletanyagban,

vörös alakos vázák azonban — amelyek az V. század első évtizedeiben váltak divatossá — Karthágóban nem kerültek elő.[34] Egyéb megszorítások is arra vallanak, hogy a katonai vereség következtében Karthágó nehéz gazdasági helyzetbe került, s ezen önként vállalt szigorú megtartóztatással, a fényűzési célokat szolgáló behozatal megszüntetésével próbálták enyhíteni.

A gazdasági megszorítások mellett azonban a politikai következmények is jelentkeztek. A himerai vereség a Magonida-nemzetség által képviselt erőteljes terjeszkedési politika látványos kudarca volt. Ezután az arisztokrata nemzetségek már igyekeztek akadályozni egy-egy túlságosan ambiciózus hadvezér tartós vezető szerepét. Igaz, a Magonida-család nem vesztette el hatalmát egy csapásra: még két nemzedéken át közülük kerültek ki Karthágó nagy hadvezérei. Az V. század végén ennek a családnak a tagja volt a Szicíliában sikeresen harcoló Hannibal, és az a Himilko is, akinek vereségével (i. e. 396) véget ért Karthágó hódításainak kora Szicíliában, és megszűnt nagy hatalmú családjának politikai befolyása is. A hadvezérek személyes uralmának megszorítása azonban már a 480-as évektől kezdve megindult, és néhány évtized alatt — nagyjából az i. e. IV. század elejére — le is zárult. Ezekben az évtizedekben alakultak ki fokozatosan az arisztokrácia kollektív uralmát kifejező politikai intézmények.

Az állam élére két-két időszakosan választott suffet („bíró") került; az ő kezükben volt a végrehajtó hatalom. Irányító szerepük jelentőségének bizonyítéka, hogy a görög és latin források általában királynak (baszileusz, rex) címezik őket.[35] Az elvi döntések meghozatala s a suffetek tevékenységének ellenőrzése a 300 főből álló nagytanács és a 104 tagú szűkebb tanács joga és kötelessége volt. (A szűkebb tanács a 300 fős nagytanács által a saját köréből választott és élethossziglan működő 100 személyből, továbbá a két suffetből és a két főpapból állt.) Ezen a szűkebb tanácson belül az egyes ügyekben való döntés előkészítésére még kisebb létszámú, részben állandó, részben alkalmi jellegű tízes és ötös bizottságokat választottak. Az állami áldozati kultusz irányítása egy harminc tagú papi bizottság kezében volt. Az arisztokrácia köréből választott, s az arisztokrácia érdekeit képviselő suffetek, a tágabb és szűkebb tanács, s a szűkebb tanács keretében alakult bizottságok mellett a népgyűlés szerepe merőben formálissá vált. Korábban még előfordult — Malkhosz karrierje a bizonyíték erre —, hogy a népgyűlés sikerrel fordulhatott szembe a tanács akaratával. Ez a lehetőség most már jogilag is megszűnt. Arisztotelész közlése szerint[36] a népgyűlést csak olyan kérdésekben hívták össze, amelyeknek eldöntésében a suffetek s az

illetékes tanácsok tagjai nem tudtak egymással megegyezni — más szóval csupán akkor, amikor az arisztokrácia körében sem alakult ki egységes álláspont. A választások pedig úgy történtek, hogy a (104 tagú) szűkebb tanács jelölteket állított, a népgyűlés pedig rendszerint szavazás nélkül, „felkiáltással" választotta meg őket. Az i. e. IV. század elejére — nyilván nem egy csapásra, hanem néhány évtizedes fejlődés eredményeként — Karthágónak olyan „alkotmánya" alakult ki, amelyet a görög szerzők egy arisztokratikus berendezésű állam számára „mintaszerű"-nek tekintettek.[37]

Új istenek védik Karthágót...

A politikai rend megváltoztatását sajátos vallási átalakulás is kísérte. A régi, még türoszi eredetű istenek, Melqart és Astarté kultusza háttérbe szorult, és helyettük egy addig a feliratokon nem szereplő új isten-kettős vette át az uralmat: *Ba'al-Hammon* és *Tanit*. A két új isten nevének eredete és értelmezése még tisztázatlan. Valószínű, hogy Ba'al-Hammon: „a máglya ura", tehát Melqartnak, mint az égő áldozatot (benne emberáldozatot is) követelő király-istennek az örököse. Tanit pedig alighanem a föníciai-kánaáni *'Anat* istennő nevének egy mellékalakja. Az istennő teljes neve: Tanit-pené-Ba'al — magyarul kb.: „Tanit, Ba'al megnyilvánulása" vagy: „a Ba'al színe előtt álló Tanit". Ez az istennő tehát egy férfiisten párjaként emelkedett önálló létre. Az i. e. IV. század óta a fogadalmi feliratoknak szinte elmaradhatatlan tartozéka a Tanitot jelképező sematikus ábra: felemelt karú nőalak, kb. ebben a formában:

A kikötőnegyed régi temploma az új istenek otthonává lett. Melqartban — nevéből következtethetően — a királyi hatalom isteni megszemélyesítőjét és védelmezőjét is látták, s így érthető, hogy az arisztokrácia kollektív politikai vezetésének megvalósulásakor helyét új istennek kellett átadnia. Amiként Ba'al-Hammon utóda Melqartnak mint az áldozatokat megkövetelő isten, úgy Tanit is Astarté jogutódjának tekinthető. A későbbi időkben ugyanúgy azonosult a római Iunóval, mint ahogy a pyrgi felirat tanúsága szerint Astartét is azonosnak tekintették Iuno etruszk párjával, Uni istennővel. A két főisten körül csoportosuló további istenek közül Esmun részesült a legáltalánosabb tiszteletben. Új, hatalmas méretű temploma a fellegvár mellett, a város legmagasabb pontján épült. Talán már a görög vallás képzeteinek rejtett hatása érződik abban a válto-

zásban, hogy az ősi föníciai hit elmosódottabb istenalakjai helyett az új istenek meghatározottabb feladatkört kaptak. Esmun a gyógyítás istenévé lett, Resep a viharok istene, Sadrapa pedig a betegségeket, dögvészt okozó és egyben gyógyítani is képes isten. A két legfőbb isten ugyanúgy vezette a különböző konkrét funkciókkal felruházott istenek családját, mint a görög mitológiában Zeusz és Héra az olümposzi isteneket.

Újabb terjeszkedés — új piacok

A szicíliai görög városok szövetségével szemben katonailag alulmaradt és a görög piacokról részben kényszerből, részben önkéntes elhatározásból is kiszorult Karthágó annál erőteljesebben szervezte afrikai és „barbár" kapcsolatait. A 480 utáni években vált teljessé és egyértelművé Karthágó afrikai uralma. Kelet felé egészen Küréné görög gyarmati területéig terjedt fennhatósága, nyugaton az Atlanti-óceán szabott határt a pun város uralmának.

Az észak-afrikai partvidék meghódítása után a karthágói terjeszkedésnek két további iránya alakult ki: a tengeren Afrika nyugati partjainak feltárására, a lixoszi kikötőtől déli irányban, a szárazföldön pedig a Szaharán keresztül vezető karavánutak mentén a sivatagon át Fekete-Afrika nyersanyagkincseinek feltárására. Mindkét irányú terjeszkedés legfőbb célja a nyugat-afrikai aranylelőhelyek megszerzése volt. Karthágó az V. század második felében kezdte meg a Szaharán keresztül vezető karavánutak s a partmenti tengeri útvonal rendszeres felkutatását és bejárását. Az útvonalak végső pontja a mai Rio de Oro torkolatától Szenegálig húzódó „aranypart". Az új terjeszkedés a természeti nehézségek miatt csak részleges sikereket érhetett el. Ókori források még arról is beszámolnak, hogy karthágói utazók rendszeres edzéssel szoktatták magukat a sivatag forróságának s a vízhiánynak az elviselésére: egyikük azzal büszkélkedett, hogy a sivatagon keresztül vezető utat három ízben is anélkül tette meg, hogy közben vizet ivott volna.[38] A karavánkereskedelem a Szaharában élő törzsek közvetítő tevékenységét is felhasználva, aranyat, elefántcsontot, strucctollat, sivatagi féldrágaköveket, például onyxot juttatott a karthágói piacra. A tengeri felfedező utak közül a legnagyobb szabású és legtöbbet vitatott az i. e. V. századi Hanno felfedező útja. Az erről szóló, görög nyelven fennmaradt beszámoló egy Ba'al-Hammon karthágói szentélyében elhelyezett bronztábla felirata alapján készült.[39]

Hanno e feljegyzések szerint 30 ezer emberrel Lixosz kikötőjéből indult el. Útja során Afrika nyugati partján nyolc gyarmatvárost alapított (ezeknek azonban sem neve nem maradt fenn, sem tárgyi emlékei nem kerültek elő). Tizenkét napi hajózás után elérte Kerné szigetét, amely ugyanolyan messze van Héraklész oszlopaitól — azaz a Gibraltári-szorostól —, mint onnan Karthágó. További útján az expedíció előbb egy hatalmas folyó torkolatán hajózott felfelé, majd egy működésben levő tűzhányó tövéig jutott el: innen azonban a félelmetes természeti jelenségek, a tikkasztó hőség s az élelmiszer hiánya miatt visszafordultak. A fennmaradt beszámoló homályos adatai alapján nehéz lenne azonosítani az itt körülírt földrajzi pontokat. A „nagy folyó" talán a Szenegál lehetett, az „istenek hajlékának" nevezett tűzhányó hegy pedig a Kamerun. Ez lenne az a legdélibb pont, ameddig egy merész karthágói hajós eljuthatott: európai tengerészek csak a XV. század második felében ismételték meg ezt a vállalkozást.

Kései források alapján[40] értesülünk Hanno egy kortársának, Himilkónak ellenkező irányú, észak felé tartó felfedező útjáról. Ennek során Hispania nyugati partjain túl hajózva elérte Britanniát és Írországot. Sem a déli, sem az északi expedícióknak nem volt tartós, gyakorlati jelentőségük. Túlságosan nagy volt az anyavárostól való földrajzi távolság, túlságosan kedvezőtlenek voltak az éghajlati viszonyok is. Mégis, mindez a karthágói hajózás fejlettségét és tengerészeinek vállalkozó kedvét bizonyítja.

Britanniában mindeddig semmi nyoma nem került elő a karthágóiak egykori jelenlétének, Afrika „aranypartjának" természeti népeivel való kapcsolatáról azonban ma is tanúskodnak az itt előkerült, szerény tárgyi értékű, de történeti tanúságként figyelemre méltó, pun nyelvű felirattal jelzett edények és üveggyöngyök.[41]

A karthágói birodalom

Az V. század végére, az afrikai területek bekebelezése után létrejött a karthágói birodalom, amely ettől fogva mintegy 200 évig, a Róma ellen vívott első pun háború befejezéséig lényegileg változatlan formában állt fenn. Karthágónak, a birodalom központját alkotó városállamnak a fennhatósága alá tartozott Észak-Afrika keskeny part menti sávja az Atlanti-óceántól Küréné határáig; egy rövidebb tengerparti sáv Afrika nyugati, atlanti-óceáni partján, nagyjából a mai

Mauritánia állam déli határáig; Szicília nyugati partvidéke, Hispania déli partjainak néhány kikötővárosa, Málta, Szardínia és Korzika, s a Baleári- és Pitüusszai-szigetek csoportja. Ebben a messzi térségekre szétszórt birodalomban rendkívül vegyes lakosság élt: föníciaiak (punok), libüaiak, a két népelem keveredéséből kialakult „libüphoinikesz" népréteg, s ibér, mór, berber, szárd, szikán és szikul törzsek. Ne feledjük azonban, hogy egy ilyen puszta felsorolás megtévesztő képet adhat a birodalom valóságos arányairól, s a karthágói fennhatóság hatékonyságáról. A Szardínia és Korzika feletti uralom például a valóságban csak annyit jelentett, hogy Karthágó kezében volt a sziget egy-két kedvező kikötőhelye, s ennek birtokában magukhoz ragadták a sziget belsejében élő törzsekkel való kereskedésnek és zsoldosok szegődtetésének a kizárólagos jogát.

Amennyire vegyes összetételű volt a gyarmatbirodalom lakossága és laza a felettük gyakorolt tényleges hatalom, olyannyira rugalmasak voltak a Karthágó által gyakorolt fennhatóság jogi formái is. Ezeket a különböző városokkal és törzsekkel kötött különböző típusú szerződések szabályozták. Egyes, föníciai lakosságú szövetséges városok formailag egyenjogúak voltak Karthágóval, de a tényleges hatalmi viszonyok aránytalansága következtében alávetett helyzetbe kerültek: ide sorolhatók az afrikai partvidék eredetileg még Türosz által alapított és részben Karthágónál is ősibb gyarmatvárosai: Utica, Hadrumetum, Leptis, a nyugati parton Mogador, Hispaniában Gadeira. Ezek élén a saját maguk által választott és karthágói mintára rendszerint suffeteknek nevezett tisztviselők s a helyi arisztokráciából alakult tanács állt. Erőteljesebb volt a függése a karthágói alapítású, ugyancsak föníciai lakosságú gyarmatvárosoknak: ezeket Karthágó nemzetközi szerződései összefoglaló néven „szövetségesek"-ként említik, és Karthágó nyilván jogosnak érezte, hogy nevükben — megkérdezésük nélkül is — szövetségeket kössön vagy háborút indítson. Egy részükről tudjuk, hogy terményadó fizetésére, katonaállításra is kötelezve voltak. Ismét más helyzetben voltak azok a „barbár" törzsek és szicíliai görög városok, amelyek Karthágó fennhatóságát elismerve léptek vele szövetségre; egy részükben — főként Szicíliában — karthágói helyőrség állomásozott, más részük csupán városfalak építéséről kényszerült lemondani, és voltak olyanok is, amelyek egyenrangú felekként léptek Karthágóval szövetségre. A legsúlyosabb kötelezettségek az észak-afrikai partvidék libüai numida és mór törzseit terhelték; bár saját törzsfőik uralma alatt maradtak, a törzsfőket a karthágói tanácsnak kellett hatalmukban megerősítenie. Katonaállítási kötelezettségük mellett természetbeni adót

is fizettek. A nagy területen szétszórt birodalom politikai egységét Karthágó hajóhada biztosította, a gazdasági egységet pedig a hajóhad nyújtotta fölény birtokában kierőszakolt kereskedelmi monopólium.

Kereskedők és nagybirtokosok

A karthágói birodalom létrejötte új feltételeket teremtett az egész észak-afrikai partvidék gazdasági élete számára. Az adókötelezettség, a katonaállítás s a mindezzel együtt járó ellenőrzés már önmagában is előmozdította az észak-afrikai törzseknek a letelepült életmódra való fokozatos áttérését. A karthágóiak azonban ezen túlmenően saját városuk élelmiszer-ellátása érdekében is igyekeztek elősegíteni a termékeny vidéken elsősorban a gabona (búza és árpa) termelését, kisebb mértékben a szőlő- és olajtermelést. Egy évszázad leforgása alatt karthágói kezdeményezésre kialakult előbb a város tágabb territoriumán, kb. a mai Tunisz északi felén, majd a libüai partvidék egyre nagyobb területein a pun típusú rabszolgatartó nagybirtok, amely később egyik történeti előzménye és mintája lett a római rabszolgatartó latifundiumnak is. Nem mintha a karthágóiak kezdeményezték volna a gabonatermesztésre alkalmas észak-afrikai területeken a különböző gabonafajták művelését: ma már tudjuk, hogy egyes libüai törzsek már a Karthágóval való érintkezés előtt is letelepült, földművelő-állattenyésztő életmódot folytattak. De a karthágói uralom meggyorsította a már korábban megindult fejlődést, és egyre újabb addig nomadizáló törzseket kényszerített az állandó letelepülésre; ha mással nem, azzal a puszta előírással is, hogy adó címén gabonaszolgáltatásra kötelezte őket. Polübiosz leírásából[42] tudjuk, hogy a karthágóiak kétfajta földtulajdont ismertek, amely kétféle gazdasági célt szolgált. Karthágó territoriumán rabszolgatartó nagybirtokok alakultak ki, s ezek biztosították a város lakosságának ellátását; Libüa távolabbi területeit viszont „állami földnek" tekintették, amely eszerint Karthágó, ill. a várost irányító arisztokrácia kollektív tulajdonában állt, s a földeket ténylegesen birtokló és megművelő egyes törzsek a termelt javak meghatározott részét adó formájában az államnak voltak kötelesek átadni. Ezeknek az exportjából biztosították elsősorban az állam anyagi szükségleteit.

A karthágói rabszolgatartó nagybirtokokon meglehetősen magas fokú szervezettséget valósítottak meg. A rabszolga-munkaerőt csak kisebb részben szolgáltatták a háborúban szerzett hadifoglyok, leg-

nagyobb részüket kereskedelmi úton szerezték. Karthágói kereskedők a meghódolt törzsek főnökeitől vásárolták össze a közrendűeket, s ezeket tették rabszolgáikká. További rabszolga-munkaerőt a szaharai törzsek közvetítésével Fekete-Afrika népeiből szereztek.

A rabszolgatartó nagybirtok gazdálkodásának ésszerű módszereit egy karthágói földművelési szakember, *Mago* foglalta össze 28 könyvből álló művében.[43] Ez az egyetlen olyan karthágói irodalmi alkotás, melyet a senatus arra méltatott, hogy egyik tagjával, Decimus Silanusszal latinra fordíttassa; utóbb praetori rendeletre görög fordítás is készült belőle, sőt — általánosabb használatra — egy hat könyvből álló görög nyelvű kivonat is. A fordítás akkor történt, amikor a római földművelésnek már olyan eredeti latin nyelvű tankönyv állt rendelkezésére, mint Catónak máig is fennmaradt mezőgazdasági tankönyve.

A pun szakértő művének latin fordítása i. e. 140 körül nyilván annyiban jelentett újdonságot, hogy a karthágói nagybirtok gazdálkodási — ezen belül gazdaságszervezési — módszereit írta le, szemben a római Catóval, aki egy nemzedékkel korábban még a 100–200 iugerumos (kb. 45–90 hold) középbirtok viszonyait tartotta szem előtt. Mago műve mind eredeti formájában, mind pedig latin és görög változatában elveszett, és csupán annyi ismeretes belőle, amenynyit későbbi római szerzők idéztek. Egy hangsúlyozottan kiemelt, s a társadalomtörténet szempontjából sem érdektelen előírása az, hogy a földbirtokos állandóan saját birtokán éljen; aki nem tud szakítani a városi életmód nyújtotta kényelemmel, mondjon le a földbirtoklás élvezéséről! Ez annak bizonyítéka is, hogy a karthágói földbirtoknak átlagosan olyan nagy kiterjedésűnek kellett lennie, hogy megfelelő jómódot biztosítson állandóan ott élő tulajdonosának (a római középbirtokosok ezzel szemben négy-öt, egymástól távol fekvő birtokot voltak kénytelenek szerezni a megkívánt életszínvonal fenntartására). Azok a karthágói nagybirtokosok, akik számára Mago földművelési tankönyvét megírta, személyi állományukban tehát nem azonosak a város kereskedő-arisztokráciájával; ez utóbbiak ugyanis nem engedhették volna meg maguknak az állandó „vidékre költözés"-t. Afrika meghódítása után így az addigi kizárólagos vezető szerepet betöltő kereskedő-arisztokrácia mellett kialakult a nagybirtokos-arisztokrácia, amelynek politikai érdekei is sok szempontból eltértek a kereskedők és hajótulajdonosok érdekeitől. A piacok kiterjesztése, a hódító törekvések kevésbé érdekelték őket, mint az arisztokráciának csak kereskedéssel foglalkozó tagjait.

A gabonatermelés és mellette a szőlőművelés, bor- és olajtermelés

fejlődése nemcsak a gazdasági élet és a társadalom struktúráját változtatta meg, hanem kihatott Karthágó politikájára is. A korábbi két évszázad erőteljes terjeszkedő törekvéseit, a dinamikus hatalmi politikát statikus politika kezdte felváltani. Ennek a szempontjából fontosabb feladat volt a már meglevő birtokállomány megtartása és gazdasági kiaknázása, mint egyre újabb gyarmatvárosok alapítása és új piacok szerzése.

Ezzel egyidejűleg további változás is megfigyelhető Karthágó életében. A csaknem kizárólag közvetítő feladatokra összpontosult kereskedelem a görög verseny, s a közvetlen görög-barbár kapcsolatok kiépülése következtében elvesztette létjogosultságát. Karthágó már nem állhatott fenn úgy, mint két egyaránt „barbár", azaz természeti gazdálkodáson alapuló szféra közötti árucserének a közvetítője. Kereskedelmének fenntartásához egyre szélesebb, saját árualappal is kellett rendelkeznie. Ezt részben megadta a földművelés s a libüai törzsek terményszolgáltatása, másik részét azonban a saját kézművességének kellett előteremtenie. Így — a karthágói kereskedelem érdekeitől ösztönözve is — kialakult az V. század folyamán a város népes kézművesrétege. Ennek fő feladata kisebb részben a város saját szükségleteinek kielégítése volt, de döntő mértékben a természeti népekkel folytatott exporttevékenység számára kellett olcsó tömegárut előállítania. Karthágó — megfelelő történeti hagyományok híján — a görög kézműipar finom minőségű termékeivel nem állta a versenyt. Csupán egyes iparágakban tudott a görög árukhoz képest jobb minőséget előállítani: elsősorban a bíborfestésben, továbbá az üvegiparban; tehát abban a két iparágban, amely évszázadokkal ezelőtt a föníciai anyavárosoknak is specialitása volt.

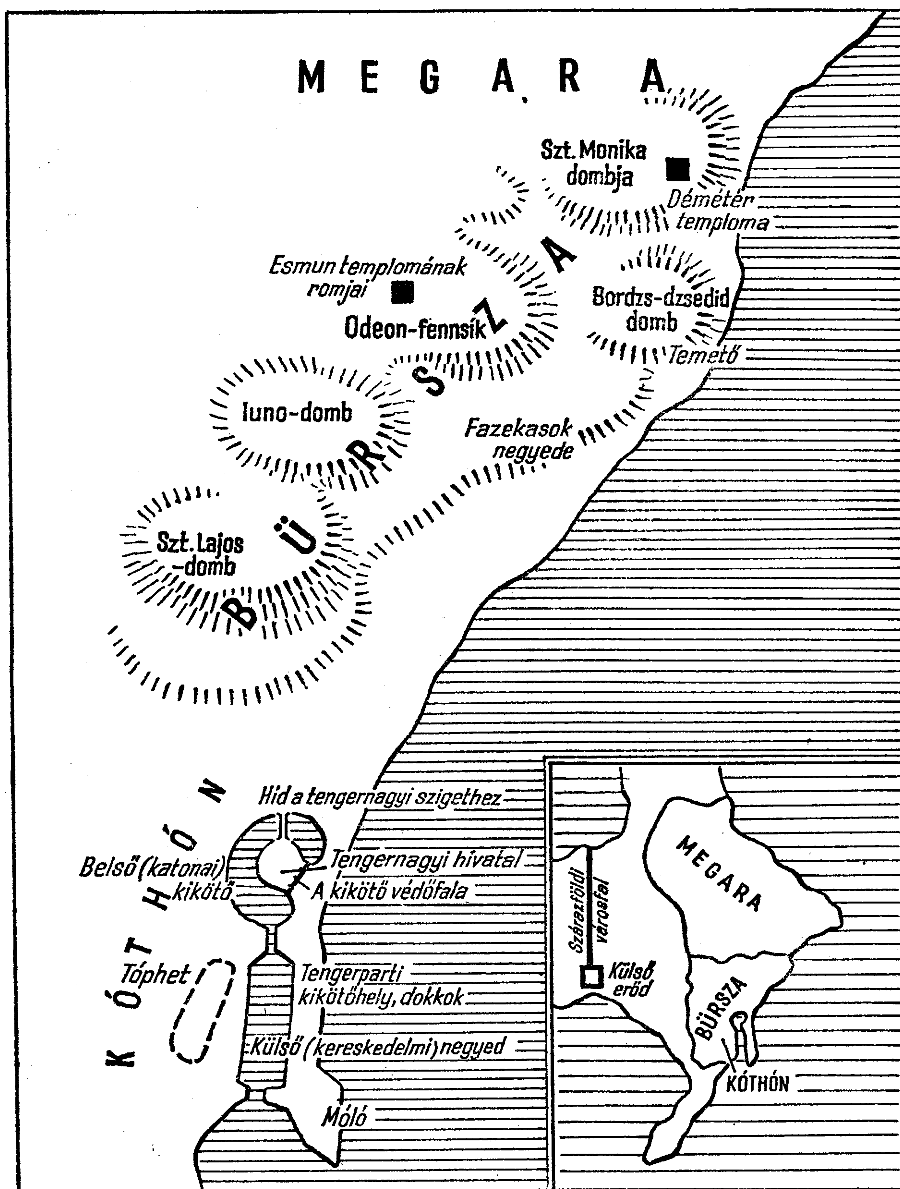
A karthágói technika főként a mezőgazdaság területén hozott újat. Így többek között említést érdemel a pun találmánynak számító cséplőszán, latin nevén *plostellum Punicum*, melyet a római agrotechnika is átvett. Kedvelt iparművészeti tárgynak számítottak az elefántcsont berakással készült „pun kerevetek" (*lecticuli Punicani*).[44] Kiváló minőségűnek — gyors járatúnak és könnyen kormányozhatónak — tartották a karthágói hajókat; de nincs tudomásunk arról, hogy a hellénizmus hajóépítési technikáját valamilyen új találmánnyal gazdagították volna.

Karthágó, a nagyváros

Az V. század végére épült ki teljesen a birodalom központját alkotó anyaváros. Az egykori kereskedelmi település ekkor már ókori viszonylatban hatalmas méretű, mintegy kétszázezer lakosnak otthont adó „világvárossá" fejlődött. E tekintetben a hasonló nagyságrendű Athénnal és Szürakuszaijal, a görög világ legnépesebb városaival vetekedhetett.

A város szívét, gazdasági és bizonyos értelemben vallási központját a legősibb települési körzet, a kikötőnegyed alkotta. A város kikötőjéről egy, még szemtanúk adatait felhasználó ókori szerző, Appianosz ad szemléletes képet: „A városnak két kikötője volt, s ezek egymással érintkeztek. A tenger felől 70 láb (kb. 20 méter) széles csatorna vezetett a kikötőbe; ezt szükség esetén vasláncokkal lehetett elzárni. A külső kikötőben pihentek a kereskedelmi hajók, a belső kikötő hadicélokat szolgált, és egy mesterséges sziget körül terült el. Partjait kőből készült kikötőhelyek szegélyezték; ezek együttvéve 220 hajó befogadására voltak alkalmasak; mellettük raktárak és hajójavító műhelyek húzódtak. Minden kikötőhely előtt két-két ión oszlop emelkedett, s ezek együtt olyan benyomást keltettek, mintha a kikötőt hatalmas, összefüggő oszlopcsarnok venné körül. A hadikikötő közepén emelkedő szigeten épült a tengernagy palotája; ennek ormáról trombitával adtak jelt a hajók indulására, s a tengernagy maga mindent személyesen láthatott. A beérkező kereskedelmi hajók személyzete elől azonban az oszlopok és egy kettős fal úgy eltakarta a hadikikötőt, hogy hajóiból, felszereléséből s az ott folyó tevékenységből nem láthattak semmit."[45]

Az antik szerző pompásnak és hatalmas méretűnek írja le Karthágó két, egymásba nyíló kereskedelmi, illetve hadikikötőjét. Az újabb régészeti feltárások szerényebb méreteket mutatnak, mint amilyet az egykori szemtanú leírása sejtetne. A kereskedelmi kikötő területe mindössze 4 hektár lehetett, a hadikikötőé sem sokkal több 8 hektárnál. A kereskedelmi kikötő ezek szerint nem is lehetett alkalmas arra, hogy nagyobb számú hajó állandóan ott horgonyozzon. Ebből is arra következtethetünk, hogy főként a kereskedelmi kikötő csak a hajók ki- és berakodására szolgált, a hosszabb időn át pihenő hajókat viszont a tengerparton szárazra vontatva tartották. A karthágói hajók ugyanis az ókori szokásokhoz képest is szokatlanul csekély merülésűek voltak; mozgásuk ennek következtében gyors és könnyed volt, viszont könnyen sebezhetők is voltak. Mindez a karthágói tengeri kereskedelem jellegének egyik szükségszerű következménye volt.

A pun Karthágó alaprajza

Hajóikat úgy kellett megépíteniük, hogy a természeti népek kikötővel nyilván nem rendelkező partjain is[46] hosszabb időn át pihenhessenek. Erre pedig egyetlen módszer kínálkozott: a hajókat a szárazföldre kellett vontatni.

A kikötő körül helyezkedtek el a város legrégibb szentélyei: a Tófetnek ekkor már használaton kívül helyezett, de kegyeletesen megőrzött központi áldozóhelye s a két legfőbb isten: Ba'al-Hammon és Tanit istennő szentélye. Mellettük létesült ugyancsak az ősi időktől fogva a város piaca (ennek természeténél fogva kellett közvetlenül a kikötő mellett épülnie), s ugyanitt tartották a népgyűléseket is. A kikötő felől zsúfolt városnegyedek szűk utcái vezettek lassú emelkedéssel a város újabb lakónegyedeinek helyet adó „négy dombra". Amikor a rómaiak a várost elfoglalták, a kikötőnegyed felől három párhuzamos útvonalon át nyomultak a magasba. Az utcákat szorosan egymás mellett épült, hatemeletes házak szegélyezték. A Bürsza városnegyede ezek szerint elsősorban a szegényebb lakosság otthona volt: a bérkaszárnyákban élő kézműveseké, szatócsoké, a hajóépítő műhelyek szabad munkásaié. A csúcsokon emelkedtek az újabban épített templomok, szentélyek és középületek: a városi tanács háza (búleutérion) és a suffetek hivatali helyisége is. A legmagasabb ormon (a későbbi Szent Lajos-dombon) egymás mellett épült a fellegvár és Esmun temploma. Karthágó utolsó ostroma idején, a fellegvár eleste után ebbe a szentélybe húzódtak vissza a város még életben maradt védői, hogy közvetlenül a rómaiak utolsó rohama előtt az isten jelenlétében önként vessenek véget életüknek. Karthágó utolsó hadvezérének felesége — miután férje gyáván megadta magát — ugyanúgy halt önkéntes tűzhalált, mint egykor, a legendás ősidőkben a várost alapító, isteni rangra emelt királynő, Dido-Elissza.[47]

A fellegvár dombján túl, lankákon és alacsonyabb dombokon épült ki az V. század folyamán a „legmodernebb" városnegyed, a Megara. Itt a város előkelőinek magánvillái álltak, a széles, egymást derékszögben metsző utak mentén szőlőültetvények, kertek és parkok között. A magánpalotákat mozaikok, falfestmények ékesítették, a kényelmet tetőteraszok, fürdőmedencék biztosították. Az oszlopos bejáratok, a villákat körülvevő díszkertek az épületeknek hellén jelleget kölcsönöztek. Ezen túl, a város felé vezető utak mentén húzódtak antik szokás szerint a nagy kiterjedésű temetőkertek.

A várost fennállásának ebben az időszakában már kiépített erődrendszer védelmezte. Méreteiről csak az antik szerzők közléseiből értesülünk — magukat a városfalakat a rómaiak előbb az ostrom folyamán, majd a város előre kitervelt feldúlásakor lerombolták, a megmaradt építőanyagot pedig a „római" Karthágó újjáépítésére használták fel.

A várost a szárazföld felé elzáró erődövezet hármas tagozású volt: legkívül egy palánkkal, földsánccal megerősített árok húzódott, kö-

zépütt egy keskenyebb fal, legbelül pedig a város végső védelmét szolgáló fal- és erődrendszer. Leírását ismét Appianoszból idézhetjük: „Ennek a falnak a magassága 45 láb volt (kb. 13 méter); kiugrók, és egymástól 200 láb (kb. 58 m) távolságban elhelyezett, négyemeletes bástyák és tornyok erősítették. A falak alapozása 30 láb széles. A falak alsó szintjén helyezték el a 300 harci elefánt istállóit, a szükséges takarmánnyal együtt; fölöttük pedig 4000 harci mént és a takarmányuk befogadására alkalmas helyiségeket. Szorosan a falakhoz épültek a kaszárnyák is, 20 000 gyalogos és 4000 lovas számára. Ennek a városfalnak egyetlen gyenge pontja volt: az a szöglet, amelynél a szárazföld felől a kikötő felé fordult; ennek kellő megerősítését elhanyagolták, és végül itt törtek be a római seregek."[48]

A városkép tehát egy birodalom megerősített, ostromra mindig felkészült katonai központjának, egy forgalmas kereskedelmi és kézműves gócpontnak, s egy fényűző villanegyednek a sajátos egyvelege volt. A régi városrészekben kevés hely és energia jutott a kényelmi berendezések számára. A pun Karthágónak, a vele egykorú görög nagyvárosoktól eltérően nem volt vízvezetéke, az ivóvizet ciszternák és kutak adták. Csak az előkelők magánpalotái épültek az antik világban ekkor már szokásossá vált kényelmi berendezésekkel.

Ez az ellentmondásos külsejű, zsúfolt kézművesnegyedeket és előkelő villákat, forgalmas kikötőt és bevehetetlennek tűnő fellegvárat, az emberáldozásra szánt ősi szentélynegyedet és már görög stílus szerint, a magaslatokon épült templomokat magába foglaló város az V. század közepétől kezdve egy jelentős kereskedelmi és tengerhajózási érdekeltségű birodalomnak volt a központja. Fennhatósága alatt ötvennél több, névleg önálló és mintegy 200 alávetett város, számos törzs és nép egyesült összesen mintegy 40–50 000 km² területen. Két évszázadon át ez a szívós munkával, merész vállalkozókedvvel, sok diplomáciai fondorlattal és nem kevés katonai erőfeszítéssel egybeótt birodalom a Földközi-tenger nyugati medencéjének vezető katonai és gazdasági hatalma volt.

III. A HELLÉNIZÁLÓDÁS ÚTJÁN

Karthágó és a görög világ

Karthágó és a görögség első kapcsolatait a kölcsönös ellenségeskedés balvégzete árnyékolta be. Phókaia és Masszilia, Mainaké, Hémeroszkopeion és Alalia, Szürakuszai és Himera, mind egy-egy jelképessé vált név a kölcsönösen osztogatott és elszenvedett csapások fekete krónikájában. Nem mintha valami eredendő gyűlölet állította volna egymással szembe Karthágót, a Kelet s a Barbárság képviselőjét a hellén néppel, a Mediterráneum civilizátoraival — amint ezt egy nacionalista és némileg faji előítéletektől is befolyásolt történetszemlélet láttatni akarta. Sem többről, sem kevesebbről nem volt szó, mint a piacokért való kereskedelmi vetélkedésről, s ebben a harcban mindkét fél igénybevette azokat az eszközöket, amelyeket a siker érdekében szükségesnek tartott. A görögök technikai és művészi fölényét Karthágó a tömegtermelés megszervezésével s a természeti népek kereskedelmi szokásaihoz való alkalmazkodásával ellensúlyozta. Ezek a kapcsolatok Karthágó katonai akciói számára is előnyösek voltak.

De a görög konkurrensek végső soron — legalábbis Karthágó és szövetségesei számára — legyőzhetetlennek bizonyultak. Az V. század derekán a perzsa birodalom Athénnal és a Déloszi Szövetséggel szemben katonailag alulmaradt, gazdaságilag pedig kiszorult a Földközi-tenger térségéből; az etruszk hatalmat kikezdte Róma felemelkedése s a kelták, samnisok és más italiai törzsek térhódítása; a szicíliai és liguriai görögség vezető hatalmai, Szürakuszai és Masszilia egyre erősítették pozícióikat, s ezen Karthágó területileg korlátozott sikerei sem változtathattak lényegesen. A pun birodalom fővárosának, ha a hellén jellegűvé vált Mediterráneumban meg akarta vetni a lábát, bele kellett illeszkednie a görög városállamok rendszerébe — gazdasági, politikai és nem utolsósorban kulturális szempontból egyaránt. Nem maradhatott idegen test egy olyan világban, amelyben eddigi szövetségesei, gazdasági, politikai és kulturális partnerei immár a perifériára szorultak.

Az egymásrautaltság Karthágó és a görög világ között kölcsönös volt. A görögségnek is tudomásul kellett vennie a karthágói birodalom létezését egy olyan földrajzi szférában, amely a „görög világ" centrumaitól távol feküdt, s amelyben a pun hatalom gazdasági tevékenysége haladó volt, politikai befolyása pedig éppen ezért szilárdnak bizonyult. És azt se feledjük, hogy a „görög világ" mint egységes fogalom, nem több merő absztrakciónál. A politikai élet realitásában a görögség egysége tartósan soha nem érvényesült: csupán egymással szüntelenül hadakozó és vetélkedő görög államok és államszövetségek léteztek. Az egymással is szemben álló görög poliszoknak ugyanolyan szükségük volt a Karthágóval való együttműködésre, mint ahogy Karthágó sem nélkülözhette a görög világgal való kapcsolatokat. Az V. század végén a görög világ éppen annyira kész volt Karthágó „befogadására", mint Karthágó az ebbe a világba való beilleszkedésre.

Ez a kölcsönös helyzetfelismerés — akár tudatos volt, akár pedig az egyes konkrét tényekkel való ösztönös és praktikus megbékélés jelenségeinek puszta összegeződéséből alakult ki — Karthágót az i. e. V. század második felétől kezdve mindinkább hellén jellegűvé tette. Ez a változás sokféle formában jelentkezett.

Diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok

Karthágónak a katasztrofális szicíliai vereség után a görögségen belül két természetes szövetségese kínálkozott. Az egyik Athén volt, amelynek expanziója az Égei-tenger térsége felé irányult, tehát nem keresztezte Karthágó nyugati érdekeltségeit, a szövetségesek másik csoportját pedig Szicília kisebb görög városaiban találhatta meg, amelyeket állandóan fenyegetett Szürakuszai terjeszkedése, s amelyeknek kormányzata egy-egy adott történelmi pillanatban ezt veszedelmesebbnek érezhette, mint a mégiscsak messzebb fekvő Karthágó hatalmi törekvéseit. Ennek a két, egyelőre csak lehetőségként felmerülő szövetségesnek a létezése határozta meg Karthágó beilleszkedését a görög diplomáciai szövetségek rendszerébe.

Athén és Karthágó között már a század közepétől kezdve szövődtek kapcsolatok.[49] Szegeszté — az elümosz törzs által lakott szicíliai kisváros — a század második felében egyidőben volt szövetségese Karthágónak és Athénnak is, s a két hatalom közeledésében közvetítő szerepet is vállalt.[50] Szürakuszai támadásától tartva i. e. 416-ban Karthágóhoz fordult segítségért, de a város vezetői akkor még nem akartak vagy nem mertek Szicília ügyeibe beavatkozni.[51] Ezt követte Szegeszté hírhedt segítségkérése Athéntól, amely Athén szicíliai expedíciójához, az expedíció kudarcához és Athén nagyhatalmi állásának bukásához vezetett. A szicíliai expedíció megindítását javasló beszédében, i. e. 415-ben Alkibiadész megcsillantotta polgártársai előtt egy Karthágóval megköthető katonai szövetség lehetőségét;[52] egy töredékes formában fennmaradt sztélé pedig tíz évvel később, i. e. 406-ban, Athén szicíliai vállalkozásának bukása után tudósít kölcsönös követjárásról a két város között, amely egy katonai szövetség létrehozását célozta volna; a tárgyalások kimeneteléről azonban nincs értesülésünk.[53] Hogy mennyire nem tekintették ebben az időben „ősellenségnek" Karthágót még Szürakuszaiban sem, annak legmeggyőzőbb bizonyítéka az az athéni támadás előtt felmerült ötlet, hogy Karthágót kellene segítségül hívni.[54] Hogy sem az Athén és Karthágó, sem a Szürakuszai és Karthágó közötti katonai szövetség terve nem valósult meg, ez nem a két nép közötti engesztelhetetlen gyűlöletnek, hanem a görög világon belüli szövetségkötések labilitásának a jele. Jellemző erre Alkibiadésznak, már az athéni táborból való szökése után, Spártában tartott leleplező beszéde Athén messzire tekintő nagyhatalmi elgondolásairól.[55] Ebben arról szól, hogy Athén Szürakuszai és egész Szicília meghódítása után, Karthágót is meg akarta támadni, és így egy nyugati birodalmat kívánt létrehozni; egy évvel korábban

még ő maga vetette fel a Karthágóval való katonai együttműködés gondolatát az athéni népgyűlésen!

Ebben az összefüggésben értelmezhető Karthágó i. e. 409. évi szicíliai hadjárata,[56] amely Szegesztével szövetségben közvetlenül Szelinusz dél-szicíliai görög város ellen fordult. A kezdeti sikerek hatására újabb görög városok, köztük Leontinoi és Messzéné is csatlakoztak Karthágóhoz, s a hadjárat győzelemmel végződött. Az i. e. 405-ben kötött békeszerződés értelmében jött létre Karthágó összefüggő szicíliai fennhatósági területe, az *epikrateia*, a Panormosz (mai Palermo) — Akragasz (mai Agrigento) vonaltól nyugatra. Ezen a térségen belül, amely kb. a sziget nyugati harmadát foglalta magában, a görög városok részben Karthágó „szabad" szövetségeseivé, részben alávetett adófizetőivé lettek, a partvidék hátországában lakó bennszülött törzsek, az elümoszok és szikanoszok pedig a pun város protektorátusa alá kerültek. Az ezt követő másfél évszázad folyamán az *epikrateia* területén kisebb-nagyobb eltolódások következtek be; újabb hadjáratok, váltakozó sikerek és csatavesztések után Panormosz elveszett, Akragasz hol karthágói, hol szürakuszai fennhatóság alá került, de lényegi változás nem következett be. Karthágó szemmel láthatóan a már megszerzett területet elegendőnek tartotta ahhoz, hogy meglevő tengerparti kereskedelmi támaszpontjait — a hátország nagyobb területeinek ellenőrzése révén — biztonságban tudja, ezáltal monopolisztikus helyzetét is fenntartsa, közvetlen politikai uralmát pedig nem óhajtotta növelni.

A IV. században az immár hagyományossá vált ellentét Karthágó és Szürakuszai között meg-megújuló háborúkban lobbant fel. De emellett is egyre sokoldalúbbá, szorosabbá vált Karthágó és több görög állam politikai kapcsolata, s ezen is túlmenően a pun és görög etnikum társadalmi érintkezése.

Gyakoriak voltak — a sírkövek feliratainak tanúsága szerint is — a karthágói–görög vegyes házasságok. A karthágói seregekben egyre nagyobb számban jelentek meg a görög zsoldosok, de a görög seregekben is a zsoldért elszegődött karthágóiak. Hamilkarnak, az i. e. 310–309. évi hadjárat vezérének seregében a katonák fele már görög volt, s egyik alvezére, Deinokratész is görög nemzetiségű. Görög forrásaink is magasztalják ennek a pun hadvezérnek a „filantrópiáját", görög nyelvtudását és műveltségét.[57] Görög városokban karthágói coloniák jöttek létre. Szürakuszaiban, Gelában és a görög Szicília több más városában számos vagyonos pun kereskedő telepedett le és juthatott földbirtokhoz — igaz azonban az is, hogy háborúk idején a mesterségesen felszított „népharag" a katonai vereségekért a köztük élő

pun lakosságon vett véres elégtételt.[58] Karthágóban viszont nagyszámú görög lakosság telepedett meg. Még Massziliában is, amely pedig Karthágó egyik fő vetélytársa volt, létrejött egy karthágói közösség. Vallási szertartásaik fenntartásáról tanúskodik a pun nyelvű „áldozati tarifa", a karthágói áldozati kultusznak mindmáig egyik legbecsesebb forrása.[59] Másfelől viszont Motüében, Szicília legősibb — még türoszi alapítású — pun kereskedelmi telepén a görögök saját templomot is építettek.[60] Giszkón, egy bukott karthágói politikus a görög Szelinuszban telepedett le; de Karthágót is szívesen választották lakóhelyül egyes elűzött görög közéleti személyiségek. Thébaiban egy sztélé hirdeti egy ott élt karthágói férfiúnak, Nubalnak, Azdrubal fiának emlékét, aki a város „proxenosza", hivatalos „vendégbarátja és jótevője" volt (i. e. 360 körül), s ebben a minőségben mintegy az ott tartózkodó karthágói polgárok védelmét látta el.[61] Xenophón egy odavetett megjegyzésében említi, hogy Peiraieuszban, Athén kikötőjében majdnem annyi pun beszédet hallani, mint görögöt.[62] Néhány, itt előkerült kétnyelvű, pun-görög felirat meg is őrizte az emlékét az itt elhunyt pun származású kereskedőknek.[63]

A megváltozott gazdaságpolitika

Karthágó beilleszkedése a görög világba nemcsak politikai szükségszerűség volt, hanem a gazdasági fejlődésnek is elkerülhetetlen eredménye. Ahhoz, hogy a görög kereskedőkkel a versenyt tarthassa, saját, silányabb minőségű tömegáruja mellett a „barbár" üzletfelek számára jobb minőségű, görög területről importált árut is kellett továbbítania. Így gazdasági szempontból is felmérhető sajátos, közvetítő és egyben közbülső helyzete a görög és barbár világ érintkezésének egy fontos pontján, a Földközi-tenger partvidékének szinte a földrajzi középpontjában.

A sajátos „közbülső" helyzetnek felelt meg a karthágói pénzrendszer kialakulása is. A görög városok példáját csak későn követve, az V. század második felében a szicíliai Lilübaionban hozták létre görög vésnökök bevonásával az első karthágói pénzverdét, amely (kizárólag a zsoldosok fizetésére és a görög városokkal való árucsere lebonyolítására) szép kivitelű, a görög szemnek is tetszetős ezüstpénzeket bocsátott ki az athéni drakhmé súlyában és finomságában. Ámde a barbár világ viszonylatában továbbra is a közvetlen árucsere módszerét követték. Ennyiben nemcsak alkalmazkodtak „barbár" kereskedelmi partnereikhez, kezdetleges viszonyaikhoz és természeti gazdálkodá-

sukhoz, hanem még mesterségesen igyekeztek is fenntartani. A gazdasági elmaradottság e mesterséges megőrzése is Karthágó versenyképességének életben tartását szolgálta.

A karthágói kereskedelem prosperitását azonban más, cselekvőbb módszerek is elősegítették.

A karthágói kézműipar mindinkább az olcsón termelhető *tömegáruk* nagyüzemi előállítására rendezkedett be. Míg a görög fazekasmesterek és vázafestők még a kései korban is egyedileg kidolgozott tároló edényeket használtak a bor, olaj és az illatszerek szállítására, Karthágó még a görög vázafestészet eredményeinek átvétele után is „sorozatban" látta el készítményeit mindig ugyanazokkal a meglehetősen primitív díszítő elemekkel. A tömegméretű — mai szóval élve: szinte dömpingszerű — kézműipari gyártás megszervezésében viszont Karthágó az ókori technika élvonaláig jutott. Egy kései adat szemléltetheti leginkább a karthágói — részben már nagyüzemi módon szervezett — manufaktúrák teljesítőképességét. Amikor i. e. 148-ban Róma követelésére kiszolgáltatták teljes fegyverkészletüket, majd a további kegyetlen feltételek miatt végül mégis elhatározták a fegyveres ellenállást, „naponként száz pajzsot, háromszáz kardot, ezer löveget, ötszáz dárdát és számos kőhajító gépet készítettek. Így egy hónap alatt háromezer pajzsból, kilencezer kardból, tizenötezer lándzsából, több száz katapultából és harmincezer kőgolyóból álló fegyverzetre tettek szert" — de egyidejűleg még 120, parti szállításra alkalmas hajót is építettek.[64] Ilyen teljesítőképesség — már nyomasztó külső körülmények között, s a gazdasági-politikai hanyatlás mélyén — csupán rendkívül jól szervezett, nagy munkaerő- és nyersanyagtartalékokkal rendelkező és a tömegméretű termelésre már hosszú ideje berendezkedett gazdasági struktúra mellett volt elérhető.

A gazdasági túlsúly fenntartásának másik módszere a monopolisztikus helyzet további erősítése volt. Karthágó már nem zárkózott el az idegen, elsősorban görög kereskedők befogadásától, sőt, megnyitotta előttük Szicília görög városainak kikötőit is. Erre szüksége volt, hiszen ezeken a piacokon folyt az árucsere a görög városokkal, s a görög áruk a karthágói arisztokrácia szükségleteinek fedezésére, de a tranzitkereskedelem fenntartása szempontjából is nélkülözhetetlenek voltak. Annál szigorúbban zárták el azonban az idegenektől az észak-afrikai és hispaniai meghódított területek kikötőit. A Rómával kötött első, i. e. 508–507. évi szerződés még csupán Afrikából tiltotta ki a római hajósokat, a második, 348-ban kötött szerződés már Hispania karthágói érdekszféráját is tiltott területnek minősítette.[65]

Az árucsere jellegét befolyásolta a földművelés fejlődése is. Hozzávetőleges becslés szerint Karthágó fennállásának utolsó két évszázadában afrikai birtokairól kb. 50 000 mázsa, szicíliai és szardíniai birtokairól pedig legalább kétszer annyi gabonát szállított, főként a permanens gabonahiánnyal küszködő görög városokba. Jelentős volt ezenkívül a főként Afrikából eredő bor- és olajkivitel is. Ezek a termények az ókori világban gyenge minőségűeknek számítottak — valószínűleg nem is indokolatlanul. A pun (afrikai) olajat a hellénizmus korában is, de még a római időkben is főként mécsesekbe, világításra használták, étkezés céljára kellemetlen szaga miatt nem tartották alkalmasnak. A karthágói bor gyenge minőségét pedig az is igazolja, hogy a karthágói ásatások során előkerült boros amphorák túlnyomó többsége görög piacokról, leginkább Rhodoszból származik, míg a pun jelzéssel ellátott agyagedények inkább Afrika nyugati partjain kerültek elő.

Ezekkel a változásokkal a karthágói gazdasági struktúra fejlődésének harmadik — és egyben utolsó — szakaszába lépett. A türoszi gyarmatváros pályafutása kezdetén pusztán áruközvetítő, kereskedőtelepülésnek indult; a görög világgal való versengése idején megteremtette az árucsere fenntartásához szükséges saját árualapot, az olcsó kézműipari tömegárut; a görög világba való beilleszkedésekor pedig végül kialakította a piacra termelő, racionális és intenzív módszerekkel dolgozó rabszolgatartó nagybirtok típusát. Kereskedelem, kézművesség és intenzív földművelés együtt és egymást kiegészítve biztosították Karthágó jólétét.

Szellemi kölcsönhatások

A görög világgal kialakult egyre szorosabb kereskedelmi, politikai és mindenekfelett személyi kapcsolatoknak a kulturális és szellemi hatása sem maradt el. Karthágóban nemcsak száműzött görög politikusok és kereskedők, hanem görög művészek is letelepedtek, így a II. század egy jelentős bronzszobrásza és iparművésze, a „karkhédóni" Boéthosz.[66] A görög importtárgyak, leginkább a díszes vázák motívumai megihlették a karthágói iparművészeket s a csupán kézművesi szinten tevékenykedő vázafestőket is. Az addig feltűnően dísztelen és kezdetleges kivitelű karthágói vázákon megjelennek — a tömeges készítésnek megfelelően egyszerű kivitelben — a görög vázafestészetből jól ismert motívumok. A görög világgal való érintkezés korában kialakult villanegyednek, a Megarának az utcái már a görög

városrendezési ideált követték, a házak külseje és ornamentikája is a görög ízlés diadalát tanúsítja: erre vall az oszlopos bejárat, a mozaikpadlózat, a falfestés és a házakat övező díszkertek elterjedése.

Még a természeténél fogva különösen konzervatív templomépítésben is észrevehető a görög hatás. A föníciai alaprajz szerint készült és a keleti templomépítés stílusának megfelelő szerkezetű Ba'al-Hammon-szentélyt az V. század folyamán görög ízlés szerinti mozaikpadlózattal látták el. Néhány falmaradvány alapján az is valószínű, hogy a templom falait is freskókkal díszítették.

A hellénizálódás jellegére és mélységére legjellemzőbb talán a karthágói valláson belül érvényesülő sokoldalú görög hatás. Már az V. század legelején megvolt a törekvés arra, hogy a karthágói isteneket a velük érintkező népek isteneivel kapcsolják össze, a század végére pedig egészen általánossá vált az „interpretatio Graeca", a karthágói Pantheon isteneinek görög istenekkel való azonosítása. Ba'al-Hammont leginkább Kronosszal tekintették azonos istennek, amiként már a föníciai Ba'alt és ennek nyomán az ótestamentumi Jahvét is legszívesebben Kronosszal, a távoli ősidők trónjavesztett istenével, ritkábban Zeusszal azonosítják. A főisten párja, Tanit, hol a görög Artemisszel, hol Hérával, hol pedig Szelénével, a Hold-istennővel azonos.[67] A „megmentő" Esmun nem más, mint a görög Aszklépiosz, Resep pedig Apollón. Mindebben nem az érdemel figyelmet, hogy a görög szerzők értelmezték ily módon Karthágó isteneit — hiszen ez nem hellénizálódott népek isteneivel szemben általános volt már Hérodotosz idején is —, hanem, hogy maguk a karthágóiak kezdeményezték istenalakjaiknak görögös értelmezését.

Nemcsak Karthágó istenei öltöttek görög jelleget, hanem a görög istenek kultusza is behatolt a karthágói vallási életbe. Amikor i. e. 396-ban a Szicíliában harcoló karthágói zsoldossereget rettenetes pestisjárvány sújtotta, engesztelésül bevezették Karthágóba Démétér és Koré-Perszephoné istennő misztériumait.[68]

A tiszteletükre épült templom első papjai a Karthágóban élő görög kolónia tagjaiból kerültek ki (akik szakértőkként közreműködtek a misztériumok megszervezésében is), később azonban karthágói punok vállalták a görög istenek templomainak papi tisztségét is. A két görög földművesistennő tisztelete annál könnyebben volt meghonosítható pun környezetben, mert alakjuk és funkciójuk emlékeztetett Astartéra, a Tanit mögött kissé háttérbe szorult ősi sémi, föníciai termékenységistennőre. Ebben az esetben tehát a megszokottal szemben ellentétes irányú vallási jelenséggel van dolgunk, valóságos „interpretatio Punicá"-val — eredetileg *görög* istenalakoknak ősi pun istenekké való

átértelmezésével. A két görög istennő tisztelete Karthágóban olyannyira honossá vált, hogy „Cereres Africae" (az africai Ceres — Démétér-istennők) néven még a római időkben is az africai provinciák saját védelmező istennőinek tekintették őket. Tiszteletükben egyesült és egymásba olvadt Astarté és Tanit, Démétér és Koré alakja.

A pun és görög istenalakok egybeolvadása annál könnyebben végbemehetett, mert általában már eleve egynemű, analóg vallási képzetekből született istenalakokról volt szó. Csupán azt kellett mintegy újra felfedezni, hogy a görög és pun istenvilág alakjai egyaránt a közös mediterrán istenképzetekből alakultak ki. Ez a közös jelleg különösen a termékenységistennők alakjában szembetűnő, és nem egy meglepő példán is bemutatható. A pun Tanit képe emlékeztet Kréta nagy termékenységistennőjének ábrázolásaira. A szicíliai Eryx híres szentélye eredetileg egy helyi termékenységistennő kultuszát szolgálta, „papnői" az istennő nevében adták át magukat a szakrális prostitúciónak; a karthágói hódítás idején ugyanez a templom ugyanezt a kultuszt a pun termékenységistennő, Astarté nevében gyakorolta — a szürakuszai görögök abban a tudatban látogatták, hogy ez „Aphrodité szentélye" —, a római hódítás után pedig Venus Erycina hírhedt kultuszának vált központjává.[69]

A pun vallás hellénizálódásának nevezetes példája Hannibal híres esküje,[70] amellyel V. Philipposz makedón királlyal kötött szövetségét megerősítette. A pun hadvezér egyszerre hivatkozik görög istenekre: Zeuszra, Hérára és Apollónra (akik mögött Ba'al-Hammon, Tanit és Resep alakja rejtőzik), de tanúul hívja Karthágó „védőszellemét" (daimón karkhédonión), Melqart = Hérakleszt is, és „mindazon isteneket, kik Karthágóban lakoznak" együtt „azokkal az istenekkel, kik Hellaszt és Makedoniát védelmezik". A pun vallás már elvesztette egyedi létét, individualitását. A pun hadvezér számára egyaránt tiszteletre méltóak — sőt, teljesen egybe is olvadtak — a pun és a görög istenek. A görög elképzelések oly mélyre hatoltak már, hogy Ba'al-Hammont nem Kronosszal azonosítják többé (aki a görög felfogás szerint nem „rokonszenves" isten), hanem rang szerinti görög megfelelőjével: Zeusszal.

Az ősi karthágói vallás szertartásai is elhaltak vagy hellénizálódtak. A gyermekáldozás jó két évszázada megszűnt. Csupán a végső veszély egy-egy pillanatában, a szenvedélyek egy-egy fellobbanásakor lángol fel az egykori barbár hiedelemvilág. Agathoklész támadásakor kisdedeket áldoznak, s a rómaiak ostromolta, tűzben-vérben összeomló város fellegváráról Hasdrubal hitvese hajtja végre — utoljára — az engesztelő önégetést.

A politikai intézmények hellénizálódása

A görög világgal való sokoldalú kapcsolatok sajátos eredménye a karthágói vezető köröknek az a törekvése, hogy — mint mindenben, úgy a politikai intézményekben is — egyenrangúaknak tűnjenek vetélytársból példaképeikké vált görög kortársaikkal. Ez a törekvés nem volt eredménytelen. Az i. e. IV. század óta a görög államteoretikusok Karthágó politikai rendjét nemcsak általában tekintették „görög" jellegűnek és saját intézményeikkel egyenrangúnak, hanem az egyes intézményeket is azonosították görög megfelelőikkel. Az analógiák kiemeléséből az is kitűnik, hogy a IV. században Karthágó a görög államok közül már leginkább Spártát tekintette mintaképnek és mintegy saját rokonának, a spártai politika és propaganda is szívesen vállalta a karthágói rokonságot. (Az i. e. III. században spártai körökben az a gondolat is felmerült, hogy önmagukat, a punokat és a zsidókat közös őstől származtatják.)

Arisztotelész a karthágói alkotmányt Spárta és Kréta alkotmányával együtt a „legkiválóbbak" közé sorolja, és pontról pontra igyekszik kimutatni közös és eltérő vonásaikat. A két suffet megfelel Spárta két királyának (a karthágói megoldás azonban — úgymond — annyiban jobb, hogy ott nem származás, hanem rátermettség alapján választják a két legfőbb bírát); a 300 tagú tanács funkciója megfelel a spártai vének tanácsának (geruszia), a 104 tagú szűkebb tanács és főként az azon belül alakult ötös és tízes bizottságok ellenőrző funkciója az ephoroszokra emlékeztet, és még a spártaiak közös étkezéseinek párhuzamát is megtalálja a karthágói „hetairiák" közös lakomáiban. Mivel Arisztotelésznek — vagy az anyaggyűjtéssel megbízott tanítványának — ezeket az adatokat karthágói forrásból kellett merítenie, joggal tehető fel, hogy a görög (spártai) intézményekkel való összehasonlítást is már karthágói informátoraitól nyerte. Ez annál inkább valószínű, mert a karthágói „férfitársaságok", hetairiák mibenlétéről és funkcióiról más forrásból nem értesülünk; ezek alighanem kézművestársulások lehettek, amelyek — ugyanúgy, mint később a római kézműves-collegiumok — időnként közös étkezésre gyűltek össze. Ezeket, a spártai szüsszitionoktól merőben eltérő jellegű összejöveteleket, csak olyan valaki hasonlíthatta az utóbbiakhoz, aki tudatosan próbálta a karthágói társadalom minden szokását „görög módra" értelmezni.

Polübiosz,[71] aki már Róma felemelkedésének élményét viszi bele értékelésébe, a Karthágóval folytatott élethalálharc ellenére is Karthágó államberendezését már Rómáéhoz, valamint (akárcsak Arisz-

totelész) Spártáéhoz hasonlítja, és a „legtökéletesebb" alkotmányok közé sorolja. Csak az első pun háború után kezdett — úgymond — hanyatlani Karthágó belső berendezkedése, mert az addig tiszta arisztokratikus uralmat a demokrácia váltotta fel, s a szenvedélyes néptömegek fanatizmusa robbantotta ki a Róma elleni, pusztulással végződött támadást.

A IV. századtól kezdve tehát a görög írók véleménye szerint is Karthágó az a „barbár" társadalom, amely a legközelebb jutott ahhoz, hogy hellénnek minősüljön. Eratoszthenész, a hellénizmus korának nagy tudósa és gondolkodója éppen Karthágó „kiváló állami berendezésének" alapján tagadta azt, hogy görögök és barbárok között minőségi különbséget lehetne tenni.[72] Ezek a megállapítások egyes újabb kutatókat[73] még arra a gondolatra is vezettek, hogy a karthágói arisztokrácia már eleve és tudatosan dolgozta ki államszervezetét a görög arisztokratikus alkotmányok mintájára. Ez nyilván túlzás, de az egybeesések és a görög szerzők egybehangzó magasztalásai legalábbis arra mutatnak, hogy a görög világba való sokoldalú beilleszkedés törekvésének jegyében az analóg jelenségeket maga a karthágói arisztokrácia is a görögséggel való egyenrangúságának bizonyítására használta fel.

Karthágónak a görög világba való szellemi beilleszkedése akkor vált szinte teljes értékűvé, amikor Róma egyre észrevehetőbb túlsúlyával szemben Karthágó s a hellénisztikus államok érdek- és sorsközössége is világosan kibontakozott. A III. század végétől kezdve a görög történetírók nagy része már Karthágó — az egykori állítólagos „ősellenség" — pártján állt Rómával szemben. Az Akragaszban született Philinosz elveszett történeti művében az I. pun háború történetét egyoldalúan, Karthágó-barát szempontból írta meg. Oklevelekkel is megkísérelte annak bizonyítását, hogy Róma szerződésszegő módon támadt rá Karthágó szicíliai birtokaira. Hannibal kíséretében görög írók és történetírók egész csoportja részt vett az itáliai expedícióban. Feladatuk az volt, hogy a görög világnak bizonyítsák Karthágó erkölcsi igazát és katonai erejét.

A hatalom csúcsán

Karthágó a nagy szicíliai hadjáratok sikeres megvívása óta a külső szemlélőben egy szilárdan megalapozott gazdasági, politikai és katonai nagyhatalom, kiegyensúlyozott társadalom, példaszerűen szervezett arisztokratikus állam benyomását keltette. Ezt emelik ki a

görög szerzők is. Arisztotelész „Politiká"-jának Karthágóval foglalkozó fejezetében[74] a karthágói alkotmány legfőbb érdemét abban látja, hogy teljesen kiküszöböli a polgárok viszályát, a görög poliszok belső életét elmérgesítő *sztasziszt*, és a gazdag, rátermett és kiváló polgárok uralmát oly módon képes megvalósítani, hogy azzal a szegény sorsú lakosság is egyetért. Ez a közlés nem egészen pontos: emlékezünk még az 530 körül élt Malkhosz személye körül kitört viszályra a népgyűlés és a „senatorok" között; Arisztotelész idején pedig (i. e. 344) egy Hanno nevű karthágói politikus kísérelte meg a rabszolgák fellázítását, a tanács több tagjának meggyilkolását és a zsarnoki hatalom megszerzését; a kísérlet azonban kudarcba fulladt.[75] Arisztotelész ezzel a megállapításával mindenesetre a karthágói társadalom összetételének egy sajátos vonását tárta fel: eltérően a kései görög poliszoktól és Rómától, Karthágó éppen társadalmának „föníciai", kereskedő jellegénél fogva nem termelte ki magából azt az antik proletariátust, amely a földtulajdonból való kizártságánál és munkátlanságánál fogva az antik társadalmak belső nyugtalanságának egyik feszítőereje volt. Karthágóban — mint már a föníciai városokban is — a polgárjog független volt a földtulajdonban való részesüléstől; a lakosságnak egyébként is csekély hányada rendelkezett földtulajdonnal (s ez is csupán Észak-Afrika meghódítása után, Karthágó fejlődésének kései szakaszában alakult ki), a városi tömegek pedig a hajóépítésben, a tömegméretű kézművességben, legrosszabb esetben pedig Karthágó leányvárosaiban jutottak megélhetési lehetőséghez.

Az Arisztotelész által megrajzolt kép sok mindenben találó tehát. Karthágó sokoldalú gazdasági élete, nagy kiterjedésű gyarmatbirodalma és szövetségi rendszere, kereskedelmi kapcsolatai és hajózási monopóliuma, nagy volumenű kézműipari termelése és mezőgazdasági nagyüzemei megélhetést nyújtottak minden polgárának. Az állam életét irányító arisztokrácia értett ahhoz is, hogy a közrendűeket érdekeltté tegye a meglevő társadalmi és állami rendszer fennmaradásában: tudniuk kellett, hogy a birodalom léte és benne saját előnyös helyzetük az uralmuk alatt levő numida-libüai törzsekkel, a gyarmati területekkel, sőt még saját szövetségeseikkel szemben is, az adott állami rendszer szilárdságától függ.

A kiegyensúlyozott és nyugalmas felszín alatt azonban engesztelhetetlen ellentétek feszültek, s a birodalom pompás épületén az éles szem megpillanthatta a rejtett repedéseket. Az irányító arisztokrácián belül a kereskedelmi és az agrár érdekeltségű csoportok politikai irányvonala nem esett egybe, s az érdekek eltérése (ha még nem is

„ellentéte") kritikus helyzetben határozatlanná, befelé és kifelé egyaránt kompromisszumra hajlóvá tette az állam vezetését. Ha a városi tömegek nyugodtak voltak is — s ide számíthatók még a műhelyekben dolgozó és a házi munkát végző rabszolgák is —, annál feszültebb volt a helyzet a nagybirtokokon s a meghódított északafrikai területeken. Az előnytelen kisbérletre vagy éppen rabszolgamunkára kárhoztatott libüai mezőgazdasági lakosság az állam minden meggyengülése idején fellázadt: így történt 396-ban, így 379-ben, 310-ben, legvégzetesebb formában pedig az „engesztelhetetlen háború" során, az I. pun háborúban elszenvedett vereség után (i. e. 241). A karthágói államnak ez a végzetes megrázkódtatása — melynek halhatatlan emléket állított Flaubert „Salammbô" c. regénye — évtizedekre visszamenően is szemlélteti a gyűlölet hosszú időn át felhalmozódott félelmetes mennyiségét.[76]

Ha egy vesztes háború hatására a zsoldoshadsereg fanatikus dühvel fordul az ellen az állam ellen, amelynek erőszak árán is fenntartására hivatott; ha évszázados „szövetségesek", mint Utica és Hadrumetum első hívásra átállnak az ellenséges táborba; ha az uralkodó város ellátását és jólétét nyújtó vidék egész lakossága fegyveresen is kész az „anyaváros" megsemmisítésére törni; mindez a belső gyengeség olyan jele, amelynek — rejtett formában — már korábban is érződnie kellett.

Az arisztokrácia — úgy tűnik — ismerte, vagy legalábbis érezte, sejtette a mélyben végbemenő folyamatokat. Ez az egyik oka annak, hogy a szicíliai *epikrateia* megteremtése (tehát az i. e. V. század vége) óta újabb hódításokra nem törekedett: ez túlságosan nagy tehertétel lett volna. Közrejátszhatott ebben magának az arisztokráciának a megosztottsága, főként pedig a nagybirtokosság érdektelensége a kereskedelmi befolyás további növelésében. A hatalom csúcsán a karthágói politika megállapodott; a szicíliai hadjáratokban elért részletsikereket sem aknázta ki igazán, a vereségeket sokszor meglepő közömbösséggel fogadta. Fontosabb volt az ingatag, belső egyensúly fenntartása, mint újabb katonai sikerek és hódítások halmozása. A nagybirtokokon és műhelyekben még folyt a szorgos munka, a hajósok még felkeresték a hagyományos piacokat, a kereskedelmi monopólium lényegileg érintetlen maradt — de megkezdődött a csendes dekadencia időszaka.

A karthágói politika ellanyhulásának bizonyítéka az is, hogy a város vezetőit közömbösen hagyta a legjelentősebb nyugati gyarmatváros, a hispaniai Gadeira önállósulása is. Történeti forrásaink csak elejtett megjegyzésekben tájékoztatnak arról, hogy valamikor az

i. e. IV. század vége felé megszűnt a hispaniai ezüstnek Karthágóba való áramlása. Ennek oka az lehet, hogy a hispaniai leányváros saját kezébe vette az ottani ezüstbányák kincseinek értékesítését. Karthágó az elmaradt hispaniai ezüstért a szenegáli arannyal, s a Szaharán át vezető karavánutak erősebb igénybevételével kárpótolta magát. Talán ezzel magyarázható az a sajátos tény is, hogy az ezüstben mindaddig dúskálkodó Karthágó a IV. század végétől kezdve csak arany- és bronzpénzt veretett.

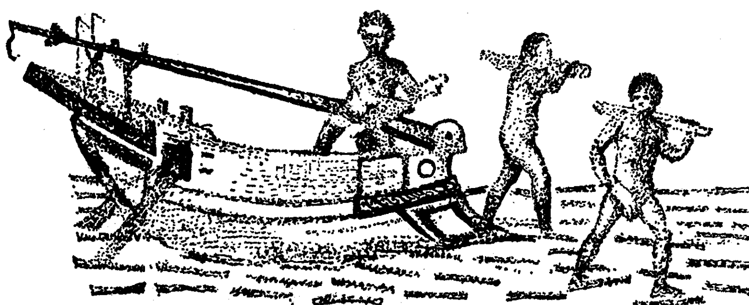
Nem okozott alapvető változást Karthágó életében Nagy Sándor birodalmának létrehozása s a hellénisztikus államrend kialakulása sem. Csak pillanatnyi veszélyhelyzetet jelentett Nagy Sándornak az a terve, hogy keleti hódításai után a nyugati félteke leigázására, elsősorban pedig Karthágó meghódítására indul. Ez a terve, amelynek végrehajtására már minden előkészület megtörtént, a világhódító uralkodó korai halála miatt nem valósult meg. A Nagy Sándor halála után megindult belső harcok pedig csak kedveztek a karthágói hatalom megszilárdulásának.

Az egymással szinte megszakítatlanul hadban álló hellénisztikus monarchiák számára a karthágói birodalom még kívánatos szövetségesnek is tűnt. A lassanként kialakuló erőegyensúly évtizedeiben, a III. század elején Karthágó helyzete is stabilizálódott a hellénisztikus államrendszeren belül; hagyományos ellenfele volt Szürakuszainak — amely az egész nyugati görögség egyesítésére tört —, általában szemben állt Makedoniával és az Épeiroszi királysággal, viszont természetes szövetségese lett e hatalmak ellenfeleinek, elsősorban az Egyiptom felett uralkodó Ptolemaiosz-dinasztiának. Amióta Küréné is a Ptolemaioszok uralma alá került, Karthágó szomszédja lett Egyiptomnak: a két állam határát jelző oltár, a latin néven ismeretes „Ara Philaenorum" a Nagy-Szirtisz-öböl legmélyén jelezte a karthágói birodalom keleti végpontját.[77]

Az i. e. III. század elején tehát Karthágó — bár hódító ereje már régen elsorvadt — változatlanul ura maradt a Földközi-tenger egész nyugati medencéjének. Nem aggasztotta itáliai — immár egyedüli — szövetségesének, Rómának rohamos térnyerése sem, hiszen Róma terjeszkedése egyelőre leginkább Karthágó kereskedelmi vetélytársai, a dél-itáliai görög városok ellen irányult. A pürrhoszi háborúk idején Karthágó és Róma még újabb katonai szövetséget is kötött. Legfeljebb az aggaszthatta volna Karthágó urait, hogy a kéretlenül Róma támogatására küldött hajórajt, udvarias formában bár, de kiutasították Italia kikötőiből. Róma Italia térségében ekkor már nem kívánt idegen katonai erőt látni — még szövetségest sem —, és hama-

rosan eljött az idő, amikor Karthágó jelenlétét Italiának még a közelében sem volt hajlandó eltűrni.

A burkolt ellentét a rohamosan erősödő italiai szövetség és a történeti pályafutása delelőjén már túljutott pun nagyhatalom között akkor robbant ki, amikor Róma szemet vetett Szicíliára, melyet Karthágó a saját érdekterületének tekintett.

IV. SZEMBEN RÓMÁVAL

Az I. pun háború

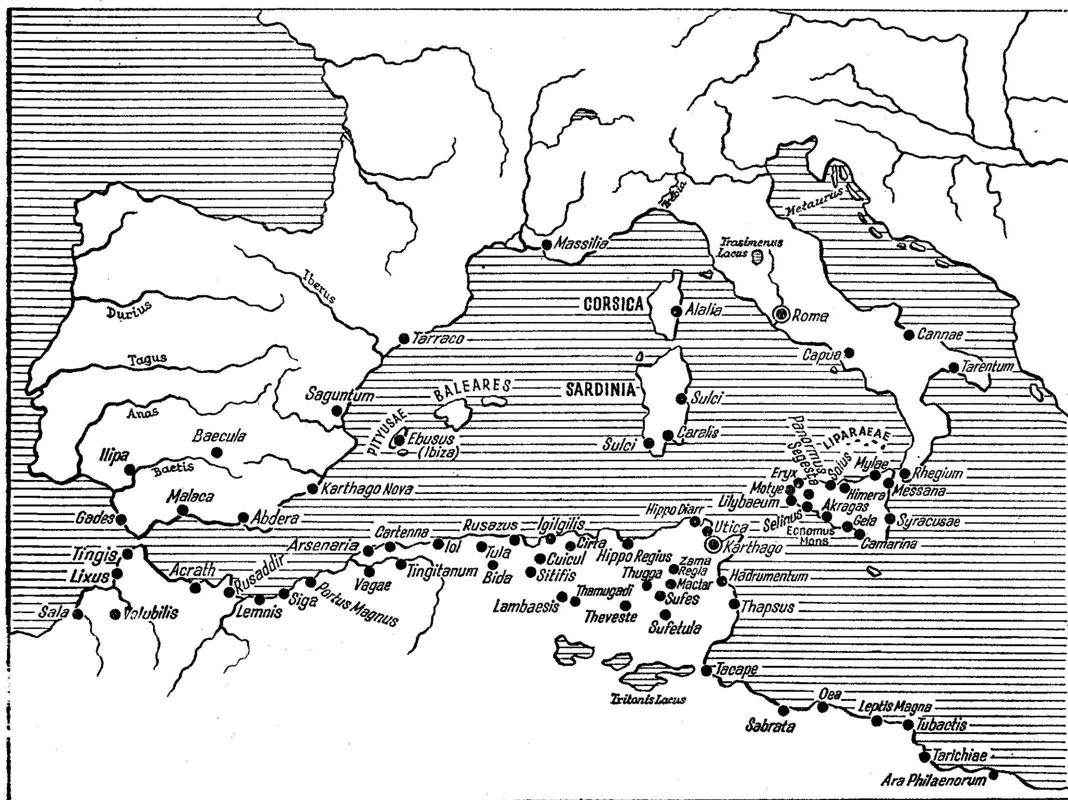
Karthágó és Róma harca sokkal inkább tárgya Róma történetének — amelynek nagyhatalommá válása éppen Karthágó bukásával kezdődik —, mint Karthágóénak. A pun Karthágó szempontjából a három pun háború (i. e. 264–241; 219/18–202; 149–146) több mint egy évszázados korszaka inkább csak az agóniát, történetének tragikus lezárását jelenti. Ezért elegendőnek látszik ennek a korszaknak csupán vázlatos áttekintése.[78]

Amikor a szicíliai Messzéné birtokáért a két nagyhatalom között megindult a háború, Karthágó erősebbnek látszott. A hagyomány szerint Róma követeinek a karthágói nagytanács hivalkodva üzente meg, hogy engedélyük nélkül a rómaiak lábukat sem márthatják meg a tenger vizében. Valójában azonban kezdettől fogva Róma volt nemcsak a dinamikusabb, hanem az erősebb fél is. Italia meghódítása óta a Róma fennhatósága alatt álló mintegy 130 000 km²-es

terület csaknem háromszorosa volt a karthágói birodaloménak, lakossága pedig legalább négyszer annyi, mint Karthágóé, valamennyi alattvalójával együtt. Róma felségterülete Italiában tömör egységet alkotott, Karthágó ezzel szemben nagy területen volt szétszórva, és uralma csupán egy-egy keskeny parti sávra vagy egyetlen kikötőre szorítkozott; szövetségesei és alattvalói felett sem gyakorolt olyan egyértelmű hatalmat, mint még egy századdal azelőtt. Gazdaságilag a háború kezdetén Rómával szemben még fölényben volt; de egy hosszan tartó háborúnak éppen a jelentős távolsági kereskedelemmel rendelkező állam gazdasági életét kellett súlyosan megrendítenie, hiszen a hajópark jelentős részét háborús célokra, katonai szállításokra használták fel. A katonáknak fizetendő zsold pedig súlyosabban viselte meg Karthágó kincstárát, mint a saját parasztadseregével küzdő Rómát.

Róma kezdettől fogva fölényben volt a szárazföldi háborúban és Szürakuszai gyors csatlakozása a diplomáciai kezdeményezést is Róma kezére adta. Szicília nagy részét néhány év alatt elfoglalták, Karthágó elvesztette szinte az egész *epikrateiát*, és visszaszorult arra a nyugati partszegélyre, ahol az egykori legősibb föníciai (és most is pun lakosságú) telepek, Motüé, Lilübaion és néhány további kisebb, megerősített város épült. Hivalkodva emlegetett tengeri fölénye is csakhamar elenyészett. Róma meglepő gyorsasággal képes volt önálló hajóhadat építeni (ebben nyilván a szürakuszai hajóépítő-mesterek tudománya is segítette őket), s egy egyszerű, de roppantul hatásos találmány, a *corvus*nak nevezett repülő hajóhíd alkalmazásával a karthágóiak addigi navigációs fölényét is közömbösítette. Karthágó ekkori fejlődésképtelenségének jele, hogy mérnökei ennek az egyszerű találmánynak nem voltak képesek meglelni az ellenszerét: kénytelenek voltak tudomásul venni, hogy valahányszor hajóik a római hajókhoz közeledtek, a rómaiak a csapóhídon át a karthágói hajóra ugrottak, s ott a karthágói legénységet lemészárolták. Néhány évi hadakozás után Róma megismételte Agathoklész i. e. 310. évi vállalkozását: Atilius Regulus consul seregével átkelt Afrikába, és Karthágó megostromlására készülődött.

A közvetlen veszély érzése most is, mint egy fél évszázaddal korábban, végső erőfeszítésre késztette Karthágó lakóit. Sebtében új zsoldossereget toboroztak, s annak vezéréül — első ízben Karthágó történetében — idegen hadvezért, a spártai Xanthipposzt szerződtették. A kétségbeesett lépés eredményesnek bizonyult. Regulus saját taktikai hibái miatt is vereséget szenvedett — és Róma még különben sem volt ekkor berendezkedve hosszan tartó, távoli gyarmati

Róma és Karthágó a pun háborúk idején

háborúra. Az időleges sikert azonban a karthágói vezetés nem tudta kihasználni. Bármily makacsul tartották is magukat a Xanthipposz helyébe kinevezett új karthágói hadvezér, Hamilkar Barkasz vezetésével a szicíliai erődök katonái, Rómának újjáépített hajóhadával sikerült a szicíliai hadsereget teljes blokád alá vennie, s amikor a felmentő karthágói hajóhad is megsemmisítő vereséget szenvedett, Karthágó békét kért (i. e. 241).

Két háború között

A több mint két évtizedes háború anyagi és emberveszteségei s a vereség következményei Karthágót kétségbeesett helyzetbe sodorták. Szicíliai birtokállománya — amellyel szinte fennállása óta rendelkezett — egészében elveszett, a termékeny libüai földek egy részét

Regulus katonái feldúlták, a súlyos, 3200 talanton összegű hadisarc (kb. 83 tonna ezüst) az amúgy is megrendült államháztartást tönkretette, s az állam presztízse elveszett mind a meghódolt libüai törzsek, mind pedig a vesztett háború után is zsoldot követelő idegen katonák előtt. A karthágói tanács kíméletlen intézkedéseket hozott: a libüai földművelők terménybeszolgáltatását a termés felére emelte,[79] s a hátralékos zsold kifizetését a pénzhiányra s a vesztett háborúra hivatkozva egyelőre megtagadta. Ezek az intézkedések vezettek a vesztett háború utáni általános felkelés kirobbanásához,[80] s ebben a libüai parasztok, a meghódolt numida törzsek, a karthágói nagyurak földjein dolgozó rabszolgák, s a zsoldjukat váró elbocsátott katonák egyaránt részt vettek. A felkelésen — amelyet az ókori történetírás találóan nevezett „engesztelhetetlen háborúnak" — Karthágó Hamilkar Barkasz vezetésével végül is úrrá lett, de csak roppant erőfeszítések árán és embertelenül kegyetlen módszerek alkalmazásával. A harcok közepette azonban haza kellett hívniuk szardíniai és korzikai helyőrségüket is, s ez ürügyet szolgáltatott Rómának a két sziget elfoglalására. Karthágó a szörnyű válságból állami létében egyelőre még érintetlenül, de gazdasági erejében és presztízsében súlyosan meggyengülve került ki.

Az állam új vezetője, a felkelést leverő Hamilkar, a szicíliai harcok utolsó szakaszának hőse lett. Polübiosz már idézett közléséből úgy tűnik, hogy a karthágói nagytanácsban tömörült arisztokráciával szemben (amelynek tekintélyét a vereség belpolitikailag is megtépázta), inkább a népgyűlésre támaszkodott. A népgyűlés támogatása pedig lehetővé tette Hamilkarnak, hogy végső kísérletet tegyen az elvesztett gyarmati területek (Szicília, Szardínia és Korzika) helyett újabb hódítások megkezdésére. Az új gyarmatbirodalmat, amely hivatva volt Karthágót a régi területek elvesztéséért kárpótolni, Hispaniában találta meg.

Hamilkar hispaniai hódító tevékenysége eleinte sikeres volt. Tíz év leforgása alatt (i. e. 237–228) nemcsak visszaszerezte a Gadeira elpártolása óta elvesztett ezüsttermő hispaniai területeket, hanem katonai és diplomáciai eszközökkel, az ibér törzsek szövetségesként való befogadásával a félsziget egész déli felét Karthágóhoz csatolta. Újabb ezüstbányák feltárása lehetségessé tette a hadisarc gyors és könnyű kifizetését, valamint Karthágó tekintélyének helyreállítását. Mindez Hamilkar személyes érdeme volt, és ebből eredő tekintélyét a legmesszebbmenően ki is használta. A karthágói központi szervektől függetlenül, szinte családi birtokaként kormányozta a félszigetet, s az ott toborzott zsoldosokkal is úgy rendelkezett, mintha

magánhadserege lett volna. Sikerei és a népgyűlés támogatása a karthágói központi szerveket megakadályozták abban, hogy a hispaniai ügyekre tényleges befolyást gyakoroljanak. Szinte magától értetődött, hogy halála után (i. e. 228) hatalmát családjának tagjai örökölték: előbb veje, az inkább diplomatának kiváló Hasdrubal (i. e. 228–221), majd fia, az akkor alig húszéves Hannibal. Kinevezése Karthágó hispaniai birtokállományának helytartójául s az ottani haderő parancsnokául, egybeesett a Róma és Karthágó közötti viszály újabb kiéleződésének kezdetével, a második pun háború kitörésével.[81]

Hannibal háborúja

Róma csak addig tűrte Karthágó hispaniai terjeszkedését, amíg ebből a hadisarc révén közvetlen anyagi előnye származott, s amíg az észak-itáliai kelta (gall) törzsekkel vívott harcai elterelték figyelmét a hispaniai eseményekről: a nagy kelta támadás előestéjén megkötött szerződésben (i. e. 225) Róma még elismerte Karthágó fennhatóságát az Iberus (mai Ebro) folyótól nyugatra fekvő területeken. Csupán az észak-itáliai háború sikeres befejezése s a gall törzsek meghódoltatása után fordult Róma figyelme a gyanúsan terjeszkedő karthágói hatalom felé. Minden valószínűség szerint csak ekkor került sor Róma és a karthágói felségterületen belül fekvő, de politikailag önálló Saguntum ibér város közötti szorosabb, katonai jellegű szövetség megkötésére (i. e. 223–221 körül).[82]

Hannibal első feladatának a karthágói felségterületbe beékelődött római szövetséges, Saguntum megsemmisítését tekintette. A várost ostrom alá vette és hosszas harcok után elfoglalta. Ez a támadás — melynek következményeit Hannibalnak előre kellett látnia — szolgáltatott okot a római senatusnak arra, hogy Karthágónak ismét hadat üzenjen. A Karthágóban lefolytatott diplomáciai tárgyalásokról fennmaradt feljegyzések arra vallanak, hogy a karthágói tanács nem lelkesedett a Barkida család hispaniai egyeduralmáért és önkényes akcióiért. Hanniballal szemben azonban tehetetlenek voltak; nem hazudtolhatták meg a leggazdagabb gyarmati területük anyagi erőforrásaival és zsoldos hadseregével rendelkező, népszerű és sikeres hadvezérüket. Saguntum elfoglalásával és feldúlásával pedig megkezdődött a II. pun háború.

Róma és Karthágó második háborúja bizonyos értelemben Hannibalnak, a lángeszű stratégának és taktikusnak a háborúja volt a római birodalom ellen. A harcok kezdeti szakaszában éveken át az

ő kezében volt a katonai kezdeményezés, és Rómát képes volt arra kényszeríteni, hogy tevékenysége az ő haditerve és egyes taktikai akciói elleni védekezésre korlátozódjék.

Hannibal haditervének — amennyire az a háború első éveinek eseményei alapján rekonstruálható — kiindulópontját két premissza alkotta. Először is meg volt győződve már a saguntumi konfliktus előtt a Rómával való újabb háború elkerülhetetlenségéről. Másodszor pedig teljesen világosan látta, hogy Róma erősebb Karthágónál, és fölénye (főként Észak-Itália és az illyr tengerpart meghódítása óta) egyre nyomasztóbbá válik. Ilyen körülmények között Karthágó érdekének tekintette azt, hogy a Rómával való, szerinte elkerülhetetlen összeütközés mennél korábban történjék meg — hiszen az idő inkább Rómának dolgozik, mint Karthágónak. De azt is világosan felismerte, hogy Karthágó a saját erejéből a jelen körülmények között sem képes Rómát legyőzni, s a jövőben erre egyre kevésbé lesz lehetősége. Ilyen helyzetben Hannibal arra számított, hogy egy Italiában végrehajtott meglepetésszerű támadással először is a nemrég meghódított (és a vereség miatt feltehetően elkeseredett) gall törzsek általános felkelését tudja kirobbantani — ennek segítségével és további „villámháborús" sikerekkel pedig képes lesz Róma gazdasági, politikai és katonai erejének alapját, az italiai szövetséget szétzúzni, a római uralommal szemben álló italiai törzseket is fellázítani (ez volt mintegy a „minimális" katonai és diplomáciai programja), majd — ugyancsak az első sikerek lélektani hatására — Róma ellen létrehozni az egyaránt veszélyeztetett földközi-tengeri államok olyan koalícióját, amely már képes lesz Róma uralmát megtörni (ezt tekinthetjük Hannibal „maximális" programjának). Végső célja nem Róma megsemmisítése volt (ennek ellene mondanak a sikerei csúcsán tett ismételt békeajánlatok),[83] hanem visszaszorítása Közép-Itáliába, főként pedig arra való kényszerítése, hogy Karthágó nagyhatalmi állását elismerje.

Ezeknek az elgondolásoknak megfelelően választotta ki az Alpokon át vezető támadásának irányát, hogy bármilyen nagy áldozatok árán is, éppen a Rómával szemben legellenségesebbnek vélt gall törzsek térségében érje el Italiát. Számításai katonai szempontból teljesen, diplomáciai tekintetben csak részlegesen váltak be: mintegy 50 000 gall harcos csatlakozott hozzá — de csupán zsoldosként, pénzért, nem lelkesedésből; a „népfelkelés" pedig elmaradt. Hannibal nyilván alábecsülte Róma nagy tekintélyét, a gall törzsek megfélemlítettségét, az italiai szövetség már kialakult, összetartó erejét, a hellénisztikus államok közötti súlyos ellentéteket, a római diplomácia

rendkívüli rugalmasságát, és végül azt a tényt, hogy a belső összekötő utak, az italiai hadműveleti vonalak mindvégig Róma kezében maradtak. Hannibal kezdeti katonai sikerei: a Ticinus és Trebia mellett kivívott győzelmek (i. e. 218), a Trasimenus-tónál végrehajtott rendkívül sikeres rajtaütés (i. e. 217) és végül a Cannae mellett, már Dél-Italiában kivívott, ókori viszonylatban páratlan arányú győzelem (i. e. 216), amelynek eredményeként 80 000 főnyi római sereget kerített be és tett harcképtelenné — mégis részletsikerek maradtak csupán, amelyek kellő diplomáciai alátámasztás nélkül önmagukban nem dönthették el a háború sorsát. Cannae után egy pillanatra úgy tűnt, megvalósul a „maximális" terv: elszakadt Rómától Capua és Szürakuszai, a római uralom Dél-Italiában és Szicíliában gyakorlatilag összeomlott, és Makedonia királya, V. Philipposz (akit leginkább aggasztott Róma adriai-tengeri hódítása) Hanniballal szövetségre lépett — de Róma oldalán maradt egész Közép-Itália, semleges maradt Karthágó addigi szövetségese, a ptolemaioszi Egyiptom, és Rómával szövetségre léptek a Makedonia térhódításától tartó észak-görög, aitól törzsek. A katonai sikerek s a részleges diplomáciai eredmények igazolják azt, hogy Hannibalnak sem a „minimális", sem a „maximális" terve nem puszta légvár volt, a teljes siker elmaradása mégis megpecsételte Hannibal és Karthágó sorsát. A cannaei győzelem után a pun „villámháború" kifulladt, a meghódított területek megszállására a karthágói sereget szét kellett forgácsolni, és a római katonai és politikai vezetés elegendő lélegzetvételhez jutott hadseregének újrafeltöltésére, új (részben Hannibaltól átvett) harcászati módszerek kidolgozására, az ellencsapás előkészítésére.

Hannibal támadásának kifulladása — ma is fel-felbukkanó nézetekkel szemben — nem a karthágói kormányzat közömbösségével vagy éppen ellenséges magatartásával magyarázható, hanem Karthágó már az eddigiek során is kiemelt, eredendő katonai gyengeségéből fakadt. A karthágói kormányzat mindenben szabad kezet adott Hannibalnak, és tőle telhetően, cselekvőleg is támogatta. Alvezérei vagy családjának tagjaiból vagy személyes környezetéből kerültek ki, és mindenben élvezték bizalmát. A karthágói támogatás ezen túlmenően főként abban nyilvánult meg, hogy rajtaütésszerű tengeri támadásokkal akarták a római fő erőket elvonni Hannibal közeléből. A háború kezdetén Szicíliában, Szardínia szigetén, de még Etruriában is megkísérelték a partraszállást,[84] a római ellentámadás kibontakozásának kezdetén pedig felmentő sereget akartak tengeri úton küldeni Szürakuszaiba — a rómaiak tengeri fölénye azonban minden ilyen kísérletet meghiúsított. Hasonlóképpen Karthágó gazdasági

nehézségeivel magyarázható az a kétségtelen stratégiai hiba, hogy nem kellő következetességgel összpontosították minden mozgósítható haderejüket a főhadszíntérre, Italiára. A háborús költségeket csak a Hispaniából szerzett ezüsttel tudták fedezni, az ottani bányák fenntartása és védelme tehát megkövetelte a hispaniai pun megszállás fenntartását. Erről kényszerű módon csak akkor mondtak le, amikor Róma két fronton: Italiában és Hispaniában egyszerre indíthatott nagy erejű támadást, a háború végkifejlete felé közeledett, Hispania pedig ilyen körülmények között tarthatatlannak bizonyult.

Ezzel a kezdeményezés, körülbelül két-három évvel a cannaei vereség után Róma kezébe került. Az elpártolt szövetségeseket visszahódította, Hispaniából kiverte a karthágói sereget, s ezzel Karthágó elvesztette a háború folytatásához szükséges gazdasági erőforrását, a bányák ezüsthozamát. A háború utolsó éveiben az események már gyorsan követték egymást: a Hispaniából Italiába betört pun haderő a metaurusi csatában megsemmisült (i. e. 206). Cornelius Scipio Karthágót — Italia veszélyeztetése nélkül — saját földjén támadhatta meg (Agathoklész és Regulus után immár harmadízben!), Hannibal kénytelen volt hazatérni (i. e. 204), és csüggedt, fáradt, létszámában megfogyatkozott serege élén teljes vereséget szenvedett (Zama, i. e. 202).

Karthágó veresége végleges volt, s a Róma által diktált békekötés feltételei olyanok voltak, hogy a legyőzöttek soha többé ne veszélyeztethessék a győztes hatalom biztonságát. Karthágó lemondott afrikai birtokairól is; közvetlen szomszédságában Róma protektorátusa alatt létrejött a numidiai kliens-királyság, az idejekorán Rómához csatlakozott numida törzsfő, Massinissa uralma alatt. A karthágói állam keretében csupán a közvetlen közelségében fekvő föníciai települések maradtak meg, nagyjából a mai Tunisz területe; zsoldoshadsereg tartásáról, saját hajóhadáról le kellett mondania, háborút — még Afrika területén is — csak Róma engedélyével viselhetett, s ezzel gyakorlatilag Róma ellenőrzése alá került. Mindezt súlyosbította a 10 000 talanton (kb. 262 tonna ezüst) összegű hadisarc. Karthágó ezzel végképp kihullott a számba jövő, önálló földközi-tengeri hatalmak sorából. Ami még hátra volt a számára, nem több, mint agónia.

Az agónia

A Rómától elszenvedett második vereség után — melynek igazi súlyát eleinte nem is mérték fel teljesen — Karthágóban a legkülönbözőbb kísérletek történtek az élet folytatására az összeszűkült állami keretek között. Demokratikus irányú reformok megfosztották a tanácsot addigi jogkörének nagy részétől, és az állami jövedelmek fölötti ellenőrzést a népgyűlés kezére adták. Az állam új vezetői (köztük Hannibal is, aki a vereség ellenére sem veszítette el tekintélyét) kezdetben tüntető lojalitással akarták Róma kegyét megnyerni. A békekötésben rájuk rótt kötelezettségen felül Róma újabb háborús bonyodalmaira való tekintettel, Karthágó „önként" szállított i. e. 201-ben 32 000 mázsa búzát és 42 000 mázsa árpát, a következő évben pedig 27 000 mázsa búzát.[85] Ebből arra következtethetünk, hogy a karthágói birodalom széthullása s a kereskedelmi monopólium elvesztése után Karthágó a megmaradt területen mindinkább a mezőgazdaság (gabona-, gyümölcs- és olajtermesztés) fejlesztésével akarta kiesett jövedelmeit pótolni. Mindez nem változtathatott lényegesen a város helyzetén. Karthágó fennállásának utolsó évtizedeiből származó régészeti leletanyagunk, többek között a sírkövek feltűnően kezdetleges kidolgozása egyértelműen az általános elszegényedés jeleit mutatja. Mindezt súlyosbították a frissen felszabadult Numidia részéről támasztott területi követelések, amelyek szinte minden esetben Róma helyeslésével találkoztak. Csupán néhány évtizedig tűnt úgy, hogy Karthágó katonai és gazdasági tönkretétele teljesen kielégíti a római aggályokat és kívánságokat; még néhány olyan esetről is tudunk, amikor a senatus — tárgyilagosságának bizonyítására, de talán Massinissa kordában tartására is — egy-egy határviszályban Karthágónak adott igazat.

A harmadik makedón háborúban (i. e. 171–168) kivívott győzelem után azonban a római külpolitika szemmel láthatóan agresszívabbá vált. Róma vezető politikai körei, leginkább a fejlődő külkereskedelemben érdekelt ún. lovagok (equites) s a velük szövetséges senatorok úgy látták, hogy sikertelennek bizonyult a hódító politikának az a régebbi koncepciója, amely megelégedett a legyőzött államoknak Róma szövetségi rendszerébe való belekényszerítésével, de nem érte el állami létük megsemmisítését. Az egymást követő elpártolások és felkelések azt a meggyőződést sugallták, hogy Róma politikai-katonai vezető szerepét határozottabbá kell tenni, jobban ki kell domborítani a frissen legyőzöttekkel, de a tegnapi szövetségesekkel szemben is. Ennek a merevebb és szigorúbb álláspontnak a jegyében szün-

tették meg a püdnai győzelem után a makedón királyságot, alázták meg a minapi szövetségeseket, Pergamont és Rhodoszt, és váltak engesztelhetetlenné Karthágóval szemben is. Viriathus nehezen levert hispaniai felkelése, majd a makedón és az azt követő akháj felkelés (i. e. 149–147, ill. 148–146) pedig végképp meggyőzte Róma urait a szélsőséges megtorlások szükségességéről. Karthágóval szemben egy befolyásos senatori csoport, élén Porcius Catóval, szüntelenül szította a hangulatot. Az újabb támadásra az ürügyet Numidia és Karthágó egy jelentéktelennek indult határvillongása szolgáltatta; mivel Karthágó önkényesen, római engedély nélkül próbálta visszaverni a betolakodókat (egyébként eredménytelenül), Róma hadat üzent (i. e. 149).

A tehetetlenségüket felismerő karthágói követek Róma előzetes békefeltételeit — beleértve túszok adását és teljes fegyverkészletük kiszolgáltatását — elfogadták, s a végső ellenállásra csak akkor szánták el magukat, amikor a feltételek teljesítése után még városuk lerombolását és a tengerparttól legalább tíz mérföld távolságban való újjáépítését is követelték tőlük. Az így kirobbant harc már eleve reménytelen volt. A karthágóiak néhány kezdeti sikere után az új hadvezér, Scipio Aemilianus, a zamai győző fiának fogadott fia ostromgyűrűbe fogta, majd több hónapos megszállás után rohammal elfoglalta a kiéheztetett várost (i. e. 146). Karthágó mintegy kétszázezres lakosságából csak ötvenezren élték túl az ostromot. Őket rabszolgaként adták el.

A senatus a város elfoglalása után tíztagú bizottságot nevezett ki a végső döntés meghozatalára. Határozatuk értelmében Karthágót — már ami az épületekből az ostrom után még megmaradt — földig lerombolták, és átkot mondtak mindenkire, aki valaha is itt letelepedni akarna. A város pusztulásáról s a pusztítást végrehajtó hadvezér érzelmeiről a szemtanú Polübiosz közlései alapján Appianosz megrázó képet ad.

„Amikor Scipio még egyszer végigtekintett ezen a városon, amely alapítása óta hét évszázadon át virágzott, oly sok országnak, szigetnek és tengernek ura volt, fegyverekben és hadihajókban, harci elefántokban és gazdagságban a leghatalmasabb birodalmakkal is versenghetett, de felülmúlta őket elszántságban és merészségben (hiszen népe hajóhadától és fegyvereitől megfosztva is három éven át állta az ostromot és éhínséget) — könnyekre fakadt, és hangosan siratta az ellenség balvégzetét. Ezután hosszas töprengésbe merült; elgondolkozott városok, népek és birodalmak végzetének elkerülhetetlenségén, Trójának — az egykor oly büszke városnak — pusztulásán,

az asszír, a méd s a hatalmas perzsa birodalom bukásán és Makedonia dicső államának megsemmisülésén. Végül — talán szándékosan, talán csak amúgy véletlenül — a nagy költő szavai hagyták el ajkait:

Eljön a nap, mikoron megszentelt Ilion elvész
és Priamosz meg népe a jógerelyes Priamosznak
(*Iliasz*, 6, 449sk. Devecseri Gábor ford.)

Polübiosz nyíltan megkérdezte tőle (megengedhette magának, hiszen nevelője volt egykor), mire céloz ezekkel a szavakkal; ő pedig nem habozott a saját hazáját megnevezni, mondván, hogy annak sorsát félti, amikor minden emberi dolog mulandóságát látja."[86]

Bukás és továbbélés

Karthágót nem fanatikus gyűlöletből, hanem hideg politikai megfontolások alapján pusztították el. Róma nem a pun népet, csupán Karthágót, a Földközi-tenger nyugati medencéjének egyetlen vele vetekedni képes és merészelő nagyhatalmát tekintette halálos ellenségének. A senatusban ennek ellenére komoly érvek hangzottak el a város fizikai elpusztításával szemben;[87] — s ezeknek adott érzelmi aláfestést Scipio is, imént idézett melankolikus szavaival. Abban, hogy a kegyetlen határozatot mégis meghozták, többféle szempont játszhatott közre. Elsősorban Róma egész külpolitikai magatartásának agresszívabbá válása — hiszen ugyanebben az évben, ugyanilyen kíméletlenséggel dúlták fel Korinthoszt is; közrejátszhattak az akkor felemelkedő nagykereskedő-arisztokráciának a törekvései a kereskedelmi expanzióra berendezkedett fő vetélytársak (éppen Karthágó és Korinthosz) teljes kiküszöbölésére; a 150-es évek egymást követő felkelései Hispaniától Görögországig ugyancsak elrettentő példa statuálására késztethették a senatus hangadóit; végül azt a lehetőséget sem utasíthatjuk el egészen, hogy Massinissa Karthágóval szembeni terjeszkedő törekvéseinek akartak ilyen drasztikus formában véget vetni: ha a numida király végül is elfoglalja Karthágót, ő lehet örököse az egykori pun hatalomnak, így azonban csak romokat és pusztaságot szerezhetett volna. (Massinissa egyébként Karthágó ostroma idején, igen idős korában halt meg.)

Bármilyen meggondolás alapján sújtotta is Karthágót a teljes feldúlás — ez nem jelentette magának a pun népnek a pusztulását is. Hét olyan pun várost, amelyek idejekorán feladták a vesztett ügyet,

Róma saját szövetségesévé fogadott, és a „szabad és szövetséges város" (civitas libera et foederata) címmel ruházott fel. 2200 szökött karthágói katonát földdel jutalmaztak, és egykori városuk körzetében telepítettek le. A pun nép tehát túlélte a város pusztulását, és tovább élhetett a Róma által számára megszabott, hol kedvezőbb, hol szigorúbb keretek között, ősi nyelvének és hagyományainak megtartásával. Annak sincs semmilyen jele, hogy — akár a háborút követő évtizedekben is — a pun népelemmel szemben különös ellenszenv érvényesült volna. A Karthágóval vívott harcok idején gyakran emlegették a „pun hitszegést" (Poena fides), de ez afféle propagandisztikus jelszó volt, amely a közvéleményre különösebb hatást nem gyakorolt. A pun háborúk időszakában mutatták be Rómában Plautus: *Poenulus* („A pun fiatalember") című vígjátékát — semmi nyoma benne a punok iránti gyűlöletnek. Hőse, egy bizonyos Hanno, kicsit furfangos, csavaros eszű kereskedő, ha bajba jut, a római fül számára komikus módon, pun nyelven fohászkodik isteneihez és átkozza ellenségeit, de egyébként derék fickó, aki meg is nyeri a közönség rokonszenvét, és szerencsésen kilábal minden bajból. A pun népet a kivívott győzelem után Róma olyan legyőzött ellenségnek tekintette, amellyel szemben a további megtorlás immár fölösleges; nem fizikai létében kell megsemmisíteni, hanem beilleszteni a kiépülő római birodalomba.

Ennek megfelelően alakult az Afrikában levő föníciai települések sorsa is. Karthágó lakosságának életben maradt töredékét rabszolgává tették, a többi környező pun település pedig a karthágói állam maradványának területén szervezett Africa provincia része lett. A pun földművelők, föld- és fejadó fizetése ellenében megmaradhattak régi birtokukon — a „szabadnak és szövetségesnek" nyilvánított városokat, köztük olyan nagyvárosokat, mint Utica (amely az új provincia székhelye lett), Hadrumetum, Thapsus és Leptis még ez a kötelezettség sem terhelte.

Karthágó öröksége

A pun Karthágó elbukott — de fél évezredet meghaladó történelmi léte és tevékenysége nem múlt el nyomtalanul. A pun nép Észak-Afrika térségében kifejtett civilizáló hatása a görög, az etruszk és a római nép jelentőségéhez mérhető. Észak-Afrika természeti népei között a fejlettebb városi kultúrával rendelkező területek felől érkezett és ősi műveltségüket magukkal hozó föníciaiak honosították meg a váro-

sias települést és az ezzel együtt járó, magasabb rendű életformát. Kereskedésük — bármilyen önző célokat szolgált is — bekapcsolta e térség lakóit a Földközi-tenger medencéjében élő, már civilizált népek árucseréjébe. Észak-Afrikát a nomád pásztorok földjéből a búza, árpa, szőlő, olaj és kerti vetemények országává, „Afrika gyümölcsöskertjévé" tették.[88] Az ő kezdeményezésükre szilárdult meg az itt élő törzsek szervezete, ők emelték a törzsfőket királyok rangjára, árucseréjükkel és politikai tevékenységükkel meggyorsították a törzsi társadalmak differenciálódását, s ezzel előkészítették (saját vesztükre is) állami szervezetük létrehozását. A pun zsoldoshadsereg pedig nemcsak a hellénisztikus monarchiák számára (később a római császárság számára is) szolgált példaképül, de a benne katonáskodó numidák, mórok, ibérek és kelták számára a szervezettség és katonai fegyelem iskolája is volt. Karthágó nélkül a karthágóiak elkeseredett ellensége, Massinissa nem lett volna képes a saját numida népét oly rövid idő alatt állami szervezetben tömöríteni, letelepedésre bírni, és körében az urbánus életmódot meghonosítani.

A karthágóiak voltak e térség lakói közül az elsők, akik az írást ismerték. A numida államban is pun volt a hivatalos nyelv, pun nyelven készültek a királyok tetteiről beszámoló és emléküket fenntartó feliratok.[89] Pun eredetű a csekély számú emléken fennmaradt libüai írás is, és a libüaiból — s ennek közvetítésével a pun írásból — származik a Szahara tuareg törzseinek még ma is használatos, saját írásrendszere.

A karthágóiak saját irodalommal is rendelkeztek. A templomokhoz irattárak, könyvtárak is tartoztak. Amikor a rómaiak Karthágót elfoglalták, a zsákmányolt — részben pun, de nagyobbrészt valószínűleg görög nyelvű — kéziratokat Massinissa utódainak kérésére nekik adományozták.[90] Ezeknek az irodalmi alkotásoknak a jellegéről és tartalmáról keveset tudunk. Tartalmilag csupán egy nagyobb művet ismerünk, a karthágói Magónak már említett mezőgazdasági tankönyvét, amelynek — s rajta keresztül az egész fejlett karthágói mezőgazdasági technikának — hatása ott érződik a római latifundium-gazdálkodásban, s a kései római mezőgazdasági szaktudományban. De a karthágói történetírók hagyományai saját városuk keletkezéséről és korai történetéről, kereskedőik és utazóik beszámolói az általuk meglátogatott természeti népekről — mindez különböző csatornákon át jutott a görög és római földrajz- és történettudományba.

Nem hagyható figyelmen kívül Karthágó hatása a római köztársaság gazdasági és politikai intézményeire sem. Már szó volt a római latifundium szervezetének karthágói előzményeiről. A római rab-

szolgatartó nagybirtok kialakulásának kezdete etruszk hatást tükröz, de teljes és rohamos kibontakozása a Karthágó elfoglalása utáni évtizedekre esik, szervezeti formái pedig a pun tapasztalatokat értékesítették. A pun mezőgazdaság egyes jellegzetes terményeinek, így a gránátalmának (malum Punicum), a pun fügének (ficus Punica)[91] átvétele is hozzájárult ahhoz a folyamathoz, amelynek során a latifundium a gabonatermelésről mindinkább a vetemények és gyümölcs termelésére, az önellátásról a piaci gazdálkodásra, a naturális módszerekről az árutermelésre tért át.

Szicília és Hispania provinciaként való megszervezésekor a rómaiak a karthágói uralmi körzet, az *epikrateia*, illetve a hispaniai pun tartomány meglevő jogszokásait és intézményeit vették át. Amiként a karthágói állam és hozzá hasonlóan a szürakuszai türannoszok a meghódított területeken magukat elsődleges földtulajdonosnak tekintették, s ezen a jogcímen a termés tizedét követelték maguknak, úgy Róma is a sziget meghódításakor azt „a római nép köztulajdonának" (praedium populi Romani) nyilvánította, tizedet szedett, s a provincia területén csak birtoklást ismert el, nem pedig teljes értékű földtulajdont.

A karthágói típusú városi szervezet egyes vonásai tovább éltek a római Africában is. Az egykori pun városokban s a numida és mór településeken suffetek működtek a római fennhatóság idején is. A városi szervezetnek egész Észak-Afrikában való elterjesztése — aminek tanúsága ezeknek az intézményeknek tartós továbbélése — Karthágó egyik legnagyobb történeti érdemének tekinthető.

Végül nem hanyagolható el Karthágó vallási képzeteinek hatása sem. A magukkal hozott ősi föníciai és kánaáni istenek kultuszával s az istenek mitikus történetével ők ismertették meg Afrika népeit, a körükben és velük együtt élő görögöket s az Észak-Afrikában kései jövevényként jelentkező rómaiakat. Ennek a karthágói vallásnak az istenei beleolvadtak a görög-római pantheonba, de ebben a térségben sajátos pun és afrikai színezetet adtak neki. A pun vallástörténeti előzmények talán hozzájárultak a kereszténység gyors elterjedéséhez és itt felvett sajátos arculatához is.

V. KARTHÁGÓ (CARTHAGO), A RÓMAI COLONIA

Karthágó újjáépülése

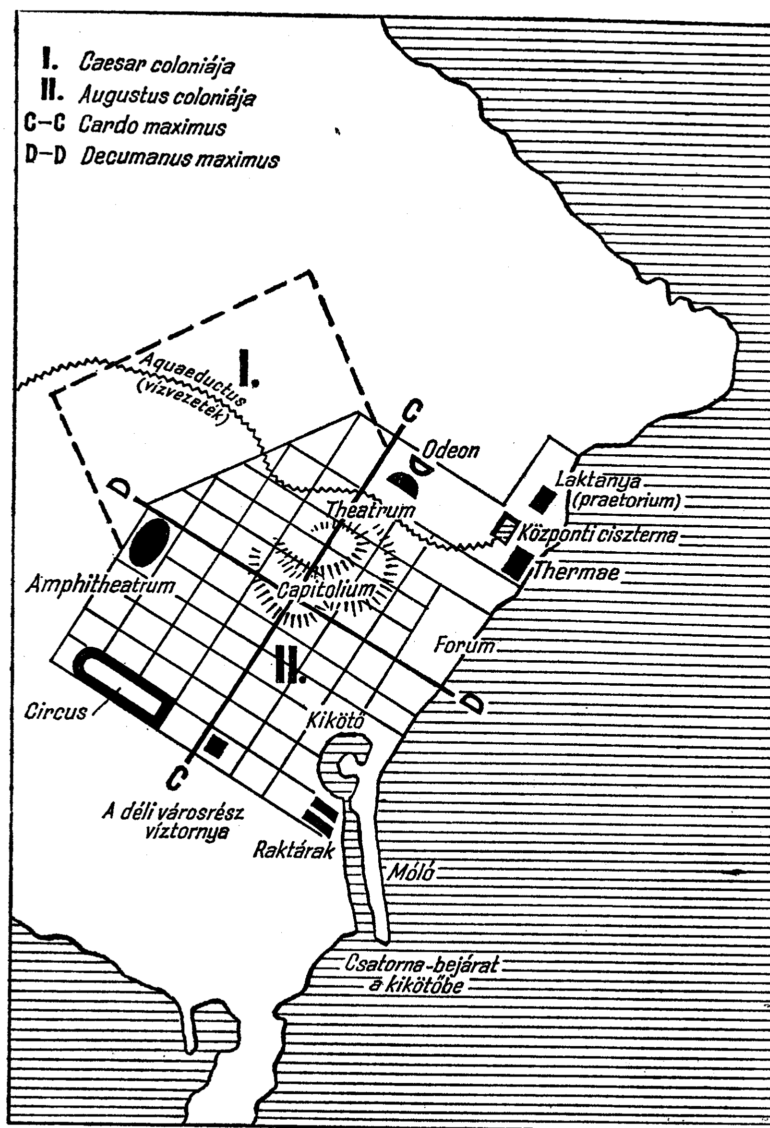
Az átokkal sújtott és néptelenségre kárhoztatott város nem heverhetett hosszú ideig romokban. Italiában egyre súlyosabb lett a földhiány, kirobbant a Gracchusok földosztási mozgalma — Karthágó környékén pedig termékeny földek hevertek kihasználatlanul. Nem is kellett eltelnie egy negyed századnak a város feldúlása és átokkal sújtása óta ahhoz, hogy Gaius Gracchus néptribunságának második évében (i. e. 122) felvesse Karthágó újjátelepítésének tervét. Javaslata szerint a feldúlt város közvetlen szomszédságában (tehát nem pontosan az elátkozott térségben) római veteránok és földnélkülivé vált parasztok számára coloniát, katonai-földműves jellegű települést alapítottak volna *Iunonia* néven. A Iuno istennő nevéből eredő elnevezés is elárulja Karthágó történeti folytonosságát — hiszen Tanit-Iuno volt a pun idők óta ennek a térségnek védelmező istennője. A telepítés vonzóerejét fokozta a kiosztásra kerülő telkek kétszáz iugerumos (kb. 50 hektár = 90 hold) területe.[92]

Gracchus tervét politikai okokból — az egykori átokra hivatkozva — meg tudták akadályozni senatusi ellenfelei. A földmérés azonban már megtörtént, a telepítés is megkezdődött, s így több ezren jutottak Afrikában földhöz. Az odaköltözötteket az alapítási törvények visszavonása után sem háborgatták, a különbség csupán az volt, hogy nem a római colonia tagjainak tekintették őket, hanem olyan polgároknak, akik egyéni (viritaneus) földosztás keretében jutottak földhöz. Gracchus akciója tehát meghiúsulása ellenére is a karthágói terület újonnan való benépesítésének a kezdetét jelentette. Alig két évtized múlva, Marius consulsága idején, kiszolgált katonái közül újabb telepesek érkeztek a római Africa provincia és a névleg még független Numidia területére. Ezek önálló római polgártelepüléseket (oppida civium Romanorum) alkottak.

Karthágó újjáalapítása Caesar nevéhez fűződik, aki már pályája kezdetén részt vett Servilius Rullus néptribunus földreformtervének kidolgozásában; ennek értelmében Karthágó területén is létesült volna római colonia. A terv ekkor még meghiúsult. Caesar azonban nem mondott le tervének megvalósításáról. Végső rendelkezései szerint a két, éppen egy évszázada elpusztított nagyvárost, Korinthoszt és Karthágót római coloniaként kell újjáéleszteni. Mindkét terv végrehajtására csak Caesar halála után, Antonius irányításával került sor. Valószínűleg még Caesar halála évében megindult a Colonia Iulia Carthago nevet viselő új város „deductiója", rendszeres betelepítése. Caesar terve szerint egyelőre háromezer colonust költöztettek ide, jórészt római városi proletárokat és földjüket vesztett italiai parasztokat, s csak kisebb részt kiszolgált katonákat.[93] A colonia további kiépítése már Caesar örökösére, Augustusra maradt. Néhány elszórt adatból az újjáépítés menetét is ismerjük.

Még a triumviratus idején, i. e. 35–34-ben Statilius Taurus africai helytartósága alatt, állami erőből és irányítással kezdődött meg a Caesar terveihez képest sokkal nagyobb szabásúvá lett colonia tervszerű újjáépítése, és éppen 20 évvel később, i. e. 14-ben Sentius Saturninus helytartósága alatt történt meg az ünnepélyes felavatás.[94] Az új colonia Augustus kívánságára a többféleképpen is értelmezhető *Iulia Concordia Carthago* nevet nyerte. Ez egyaránt lehet célzás a senatussal való megbékélésre, a „rendek egyetértésének" Augustus által történt helyreállítására, de még az ősi ellenségek, Róma és Karthágó új megbékélésére is. Időközben egyre újabb telepesek érkeztek — egy nagyobb csoport pl. i. e. 29-ben, amely évben a várost ünnepélyesen újjáalapították.[95]

Az újjáépítésnek sajátos irodalmi emléket emelt Vergilius. Ekkor

A római Karthágó alaprajza

készülő nagy eposzának egyik megrendítő epizódjában, Aeneas és Dido szerelmének történetébe ágyazva írja le a pun Karthágó felépítését — de úgy, hogy az olvasó egyben az Augustus alatti újjáépítésre is gondolhat. Dido nemes jelleme, Róma és Karthágó őseinek minden gyűlölködés nélkül megrajzolt tragikus szerelme a költő finom politikai érzékét is dicséri, amellyel érzékelteti, hogy a

pun Karthágó pusztulásával megvalósult a régi átok, de ezzel értelmét vesztette a régi gyűlölet. Eljött az ideje annak, hogy Dido városa Aeneas legnemesebb és legkegyesebb utódának, Augustus Caesarnak az auspiciumai alatt újjászülessék; nem Róma vetélytársaként — mint egykor, Dido idejében —, hanem Róma uralma és vezetése alatt, az egész lakott világot átölelő Pax Romana díszére és dicsőségére.

A római Karthágó városképe

Amennyire a terepviszonyok megengedték, Karthágó újjáépítésekor is az egységes római városrendezési elgondolást érvényesítették. A nagyjából négyzet alakú települési területet két főútvonal, az észak–déli irányú *Cardo Maximus*, s a kelet–nyugati irányban húzódó *Decumanus Maximus* osztotta négy nagy részre. A velük párhuzamosan húzódó és egymást lehetőleg derékszögben metsző további útvonalak pedig nagyjából azonos területű négyszögekre, háztömbökre, *insulá*kra osztották a várost. A két főútvonal találkozásánál alakították ki a város központját. Itt helyezkedett el a *forum*, a városi jogú települések díszes főtere, egyben a politikai és társadalmi élet hivatalos központja, körülötte a legfontosabb középületek: a városi tanácsház *(curia)*, a központi vásárcsarnok és bíróság *(basilica)*, továbbá a színház *(theatrum)*, a zenei előadások céljait szolgáló *odeon* és legalább egy közfürdő *(thermae)*. A városközpontban, rendszerint mesterségesen emelt halmon épült a város római jellegét és önkormányzati jogait kifejező helyi *Capitolium:* Iuppiter, Iuno és Minerva, a római istenhármasság közös temploma.

Karthágóban a helyi adottságok és hagyományok a szokásostól némileg eltérő megoldást sugalltak. A forumot itt különválasztották a Capitoliumtól. A három római isten temploma a Bürsza (latinos nevén Byrsa) csúcsán épült, ott ahol egy évszázada még Esmun pun isten szentélye állt. A forum viszont az alsó városban alakult ki az egykori pun *agora* helyén.

Az egymást derékszögben metsző útvonalak alkotta városkép egyhangúságát és merevségét különböző, reprezentatív célokat is szolgáló épületek és egyéb létesítmények oldották fel: a fontosabb utak találkozásánál díszkapuk, templomok, szentélyek és kápolnák, a császári család tagjait, helytartókat és a különböző helyi nagyságokat megörökítő szobrok, fedett sétányok, oszlopcsarnokok emelkedtek. A város szélén helyezték el a tömeges szórakozás — sokszor veszélyes

tüntetésekre is alkalmat adó — intézményeit: a circust és az amphitheatrumot.

Karthágó esetében az eredeti méreteket is ismerjük. A két főútvonal egyenként 1780 méter (görög egység szerint tíz sztadion) hosszú volt, az eredeti városterület pedig kb. 315 hektár. Az egyes insulák, háztömbök mérete is nagyjából egységes: 148×35,5 méter, az útvonalak szélessége 7-től 12 méterig terjedt.[96] Az eredetileg eléggé szerény méretű város növekedésének, külvárosokkal, *suburbium*okkal való kiegészítésének azonban semmi sem szabott határt. A római városokat egészen a III. század közepéig rendszerint nem övezték falak (Karthágó csak i. sz. 425-ben kapott városfalakat), s így szinte észrevétlen volt az átmenet a külvárosoktól, villanegyedektől s azokon túl húzódó temetőkertektől övezett város s a vidék között.

A császárkori Karthágó

Karthágó már Augustus alatt úgy épült, hogy az egész római Africa legnagyobb városává, természetes központjává válhassék. Sztrabón, a nagy földrajztudós, Augustus kortársa már Afrika legnagyobb városai között emlegeti,[97] és könnyen lehet, hogy lakossága már ekkor megközelítette a százezer főt. Két évszázad alatt a lakosság, főként a környező kisebb városokból való betelepülés következtében, mintegy negyedmillióra növekedett, s ezzel elérte vagy meg is haladta az egykori pun Karthágó lakosságát.

Az egymást követő császárok újabb meg újabb építkezésekkel gazdagították a várost. Már Tiberius uralomra jutása óta (i. sz. 14) Karthágó lett Africa provincia proconsulának, tehát valamennyi afrikai helytartó közül a legmagasabb rangúnak a székhelye, s ilyen minőségében valamennyi africai provincia politikai központja. Itt tartották a provinciai városok küldötteinek évenkénti tanácskozását *(concilium provinciarum)*, rendszerint a császár születésnapján, s ezen a kötelező szerencsekívánatok mellett mód volt arra is, hogy a provinciák lakói óhajaikat, javaslataikat is előterjesszék. Mint helytartói székhely, egy ideig saját legióstáborral is rendelkezett; — itt állomásozott az Augustusról elnevezett III. legio (legio III. Augusta).

A császárság kezdetekor Africa provincia proconsula volt az egyetlen a senatus által kiküldött helytartó, aki egyben legióval is rendelkező hadsereg élén állt. Gaius Caesar Caligula alatt ez a kivételes helyzet megváltozott. A legiót Karthágóból „vidékre” helyezték, s élére külön legioparancsnokot (legatus legionis) neveztek ki; Traia-

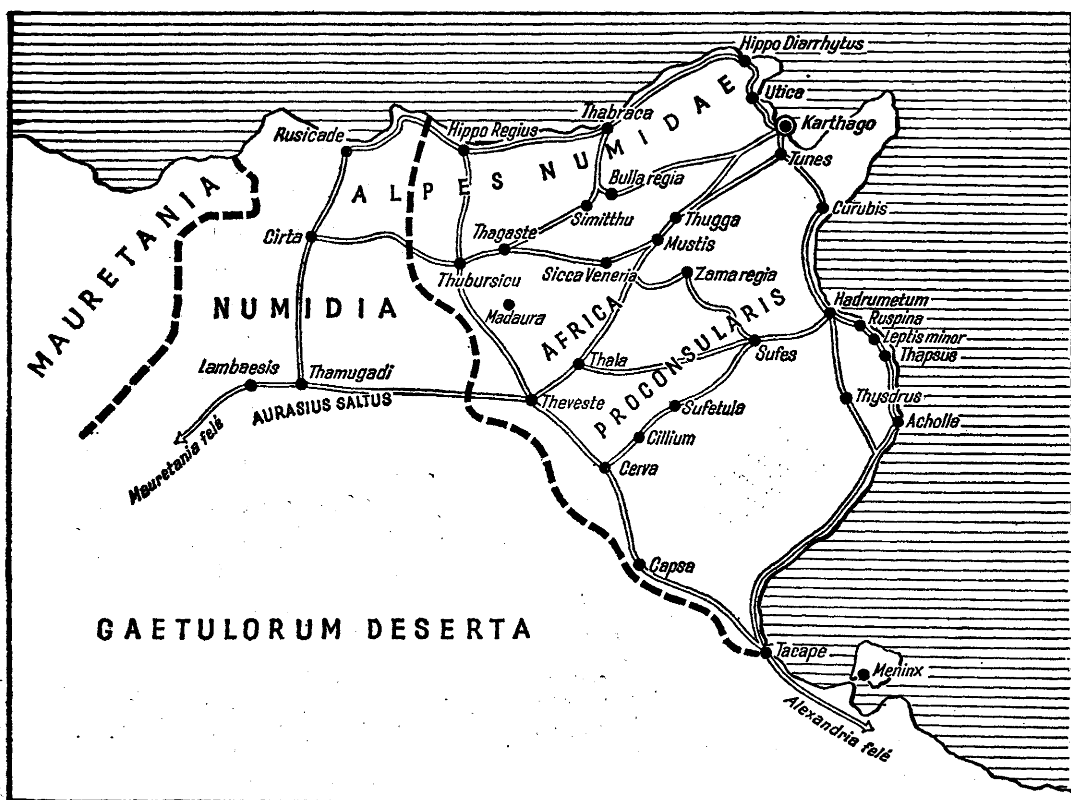
nus óta a korábbi karthágói legio állandó székhelye a numidiai Lambaesis lett, Karthágóban pedig csupán „kisegítő" (auxiliaris) haderő maradt, a városi rendfenntartás érdekében pedig egy ezerfőnyi rendőrosztag (cohors urbana).

Karthágó fejlődése, egyre újabb templomokkal és középületekkel való díszítése különösen a II–III. század császárai alatt öltött hatalmas méreteket. Hadrianus, aki a várost személyesen is meglátogatta, egy ellenőrizhetetlen hitelű közlés szerint olyannyira megkedvelte, hogy a Hadrianopolis nevet akarta neki adni.[98] Minden bizonynyal ő építette azt a vízvezetéket, amely 80 kilométer távolságból, a Mons Ziguensis (mai Dzsebel Zaghuan) magaslatairól hol oszlopokon nyugvó magasvezetéken, hol a dombok alatt húzódó mélyvezetéken szállította a vizet. A cementbe ágyazott ólomvezeték helyenként még ma is épségben megvan. A 180 cm magas és 82 cm széles fővezeték egykori napi vízhozama mai becslés szerint mintegy 32 000 köbméter lehetett. Miután biztosították a bőséges vízmennyiséget, megindulhatott a városi élethez elengedhetetlenül szükséges közfürdők építése. Ezek közül háromnak a nevét ismerjük: az Antoninus Pius és Maxentius császár nevét és a Gargilius (valószínűleg gazdag karthágói polgár) nevét viselő thermákat. Az építészeti maradványokból következtethetően ugyancsak Antoninus Pius idején épült a város 80 000 nézőt befogadó amphitheatruma; méretei tehát megközelítették a római Colosseumét. A hatalmas épület romjai évszázadokkal a város pusztulása után még a középkori arab utazókat is elkápráztatták.

A III. század elején Karthágó a kortárs történetíró Hérodianosz szavai szerint[99] az a város, amely csak Róma elsőségét kénytelen vita nélkül elismerni, de a birodalom második városának rangjáért már nem kilátástalanul verseng a Kelet nagy metropolisaival, Alexandriával és Antiokhiával. A karthágói feliratok jogos büszkeséggel használhatták a colonia jogú város hagyományos kitüntető jelzőjét: „splendidissima" — a „legragyogóbb" város. Akadnak azonban olyan feliratok is, amelyek a várost nyíltan állítják Róma mellé: „invicta Roma, felix Carthago" (győzhetetlen Róma és boldog Karthágó) olvashatjuk az egyiken.[100]

Az Antoninus-császárok közül az utolsónak, Commodusnak még messzebbmenő tervei is voltak Karthágóval. Hadrianus után ő is új nevet — hosszú története során immár az ötödiket — akart adni a városnak, természetesen belefoglalva a saját nevét is: Colonia Alexandria togata Commodiana.[101]

Az új elnevezés érvénye csak Commodus haláláig tartott (ha egyál-

Africa proconsul aris és Numidia provincia

talán életbe lépett), mögötte mégis több rejlik, mint a császár szeszélye és nagyzási hóbortja. Az egyiptomi lakosságnak a 170-es évek óta erősödő ellenállása miatt Alexandria egyre bizonytalanabb élelemforrása lett Rómának, sőt, az alexandriai gabona elmaradása miatt éppen Commodus idején súlyos éhínség s ebből eredő felkelés is sújtotta a birodalom fővárosát. Ennek a veszélyes helyzetnek a kiküszöbölésére születhetett az a terv, hogy az Alexandriával már-már egyenrangú Karthágó váljék a „római", mert latin nyelvű és „togát viselő" új Alexandriává. Nyilván ezzel kapcsolatos, hogy ugyanez a császár Karthágó hajótulajdonosainak, a naviculariusoknak — akiken elsősorban múlt a Rómába való gabonaszállítások folyamatossága — ugyanazokat az adókedvezményeket, monopóliumokat és kiváltságokat adományozta, amelyeket eddig csak Alexandria hajótulajdonosai élveztek. Karthágó valóban a legjobb úton volt afelé, hogy Róma után a Birodalom második városává váljék.

A császári kedvezés jelei még világosabban mutatkoztak meg az afrikai származású Severusok dinasztiája alatt. Septimius Severus (akiről a rossz nyelvek azt beszélték, hogy pun származású és néhány rokona még alig töri a latin nyelvet)[102] büszke volt afrikai származására, és bizonyos önérzettel hangoztatta a pun Karthágó múltjára való emlékezését. Nyilván ennek jele, hogy egy késői, bizánci híradás szerint Hannibal sírját is helyreállíttatta: a „föníciai" múlt immár maradéktalanul illeszkedhetett bele a pun világot is magába olvasztó Róma dicsőségébe.[103] Ennél azonban sokkal nagyobb horderejű volt az az intézkedés, amely Karthágót *Ius Italicum*mal ruházta fel.[104] Ennek értelmében Karthágó egyenrangúvá lett Italia városaival, lakói mentesültek a földadó alól, földje nem számított többé provinciának. Emlékérem is hirdeti a kiváltság-adományozást. *Indulgentia Augustorum in Carthaginem* („a császárok kedvezése Karthágó számára") — a többes szám Septimius Severus és fiai, Geta és Caracalla hármas uralmára utal.[105]

Severusnak és utódainak rokonszenvét Karthágó iránt vallási tényezők is alátámasztották. A császári család tagjai Afrika és Karthágó isteneit a saját személyes védőisteneiknek is érezték. Így hódolt Severus a Iuno-kultusznak, és nevezte el a karthágói Saturnus melléknevére, a gyümölcshozó Frugiferre utalva a saját uralmával kezdődő egész korszakot *Saeculum Frugiferum*nak. A császári család kései, egzaltált tagja, Elagabal, már arra is gondolt, hogy a karthágói égi istennő, Iuno Caelestis kultuszát Rómában is meghonosítja, oly módon, hogy ott „összeházasítja" másik védőistenével, a szír, hemeszai eredetű Napistennel, Héliosszal. Caelestis ősi múltúnak tartott kultusz-szobrát már el is vitette Rómába, amikor egy összeesküvés véget vetett fantasztikus elgondolásainak.

A mintegy negyedmillióra duzzadt nagyváros virágzásának csúcspontján, a 230-as években a Birodalomnak nemcsak egyik legnépesebb, hanem leggazdagabb, legpompásabb és legtekintélyesebb központjai közé emelkedett. Az a gazdasági, társadalmi, politikai és katonai válság, amelynek első hulláma a Duna menti provinciákat már a II. század utolsó évtizedeiben elérte, Afrika metropolisában még nem volt érezhető.

Mi volt az alapja ennek a gazdagságnak? Háttere legáltalánosabban maga a „Pax Romana", a Földközi-tenger medencéjében a hajózásnak, a termelésnek és a szállításnak olyan biztonsága, amit a pun Karthágó nem volt képes sem megteremteni, sem élvezni.

Időszámításunk első századában vált teljessé Róma uralma Afrika északi partvidékén. A Karthágó meghódításával megszerzett Africa provincia megszervezését egy fél évszázaddal követően jött létre tőle keletre Cyrenaica (i. e. 96), újabb fél évszázad múltán Caesar Numidiát csatolta provinciaként a birodalomhoz, Augustus óta pedig a keleti határszélen Egyiptom, nyugaton Mauretania vált az Imperium részévé. Róma afrikai birtokállománya a maga 350 000 km^2 területével az egész birodalom területének mintegy tizedrészét alkotta. Szokatlanul gyors és erőteljes urbanizálódás indult meg — főként a római uralom stabilizálódása után — az egész térségben. A IV. század közepén az afrikai provinciákban mintegy 500 önkormányzattal rendelkező város, municipium vagy colonia állt fenn. Közülük kiemelkedően a legnagyobb volt Karthágó: az egész afrikai térség gazdasági központja.

Afrika gyors fejlődését rendkívül kedvező természeti adottságainak — s a karthágói gazdálkodás nyújtotta előzményeknek köszönhette. Az ókori földrajzi írók már a pun Afrikát is úgy tekintették, mint a Földközi-tenger térségének nagy veteményes- és gyümölcsöskertjét. A birodalom hatalmas felvevőpiacnak bizonyult, s a számos gyengén termő provincia szinte korlátlanul használhatta fel a termékeny területek gabonáját és gyümölcsét. A rómaiak nemcsak a Karthágó által már megművelt területeken, hanem déli irányban egészen a sivatag széléig meghonosították az akkor korszerű mezőgazdasági technikát.

Afrika elsősorban gabonatermő terület maradt; az antik források szerint évi negyvenmillió modius (kb. 300 000 tonna) gabonát szolgáltatott be a római plebs urbana gabonaellátására, amelynek Egyiptom mellett — de azt is kétszeresen meghaladó mértékben — legfőbb forrása volt.[106] Nyilván ezen a terményadó jellegű beszolgáltatáson túlmenően is nagy mennyiségű gabona áramlott kereskedelmi célból Italiába és a provinciákba (főként a görög városokba). Ezenkívül a pun idők utolsó szakaszában kialakult, de a római fennhatóság alatt felvirágzott olajtermelés és olajütés jelentette a gazdagodás forrását,[107] (de az afrikai olajat még mindig gyengébb minőségűnek tartották a görög, italiai és hispaniai eredetű olajnál, és főként vilá-

gításra, olajmécsesek töltésére, továbbá kenőcsök készítésére használták). Afrika további sajátos, de az akkori körülmények között igen jelentős specialitása volt a circusi és amphitheatrumi játékokhoz szükséges versenylovak, továbbá oroszlánok, párducok, medvék, hiénák, elefántok elfogása és szállítása.[108] Ez roppant ügyességet igényelt (a vadállatokat nem elejteni kellett, hanem élve és sértetlenül elfogni), és belföldi vadászok mellett, időnként még római legionariusokat is befogtak ebbe az életveszélyes munkába. De az afrikai provinciák egyéb természeti kincsekben is bővelkedtek. A karavánkereskedelem igénybevételével elefántcsontot, ébenfát, díszbútorok számára szükséges tujafát, mozaikkészítésnél használatos színes kőzeteket, márványt, féldrágaköveket szállítottak a Birodalom szívébe. Az előbbieknél kisebb jelentőségű, de mégsem elhanyagolható tényező volt az észak-afrikai hegyvidék vas-, ólom-, réz- és ónbányászata.

Afrika tehát elsősorban mezőgazdasági, másodsorban általában nyersanyagszolgáltató terület volt a birodalom gazdasági rendszerén belül. Ehhez a szerepéhez viszonyítva egészen másodlagos volt a feldolgozó ipar. Városaiban általában kevés volt a kézműves, és alacsony szintű a kézművesek szervezettsége. Galliához, Italiához, Kisázsiához képest pl. Afrikában kevés volt a kézműipari *collegium.*

Karthágó elsősorban mezőgazdasági termékeinek, ezen túlmenően az afrikai provinciákból származó egyéb nyersanyagoknak és nem utolsósorban a vadállatexportnak a legnagyobb (bár nem egyetlen) afrikai kikötőjeként tett szert gazdagságra. Mint Észak-Afrikának Szicíliához és Italiához legközelebb eső, egyébként is központi fekvésű kikötője, természetes kiindulópontja volt az Ostia felé irányuló gabonaszállítmányoknak. Hajótulajdonosai, szállítói afrikai viszonylatban a leggazdagabbak és a legtekintélyesebbek közé számítottak; Ostia kikötőjének központi épületében még ma is látható a karthágói hajósok közös kereskedelmi irodája. A kikötő jelentősége révén Karthágó ezeknek a nyersanyagoknak és élelmiszereknek nemcsak szállítója és közvetítője, hanem felvásárlója is volt. Egyes kereskedők csoportjai — így a hajósokon kívül a borkereskedők, olajkereskedők, ezüstművesek és ékszerészek — külön collegiumokat alkottak.[109] De a többi városhoz képest nagyobb volt a kézműipara is, főként azokban az ágazatokban, amelyek már az egykori pun Karthágóban is virágzottak. A római korban is nevezetesek voltak a karthágói bíborcsigahalászok és bíborfestők, takácsok és ruhafestők, üvegfúvók és ékszerészek. Egy karthágói származású üvegfúvó sírfeliratá-

ból kiderül, hogy Lugdunumba (a mai Lyon) költözött, s ott lett „az üvegipar mesterévé" (Iulius Alexander, civis Carthaginiensis, natione Afer, opifex artis vitrariae").[110]

A város jelentőségét csak fokozta központi helyzete az afrikai provinciákat behálózó római útrendszeren belül. Afrikában az országutak építését már Tiberius megkezdte, Traianus alatt az útépítés üteme meggyorsult, a Severusok alatt pedig létrejött a minden fontosabb települést összekapcsoló egységes úthálózat. Karthágóból indult ki a II. század közepén épült tengerparti katonai és kereskedelmi főútvonal Alexandria felé, fontosabb állomásain kiágazásokkal a déli központok irányában. Más útvonalak a hátország valamennyi nagyobb városával teremtettek közvetlen kapcsolatot. A Karthágó és a karavánutak végpontja, Sabratha közötti útvonal pedig a sivatagon át haladó kereskedelem legfontosabb központjával biztosított összeköttetést.

A város és lakói

A római Karthágó első nagy fejlődési szakaszának eredményeként az I. század végétől a III. század közepéig terjedő időszakban nemcsak *Africa proconsularis* provincia fővárosa, s a legtekintélyesebb afrikai provinciai helytartó székhelye, hanem az egész római Africa politikai, kulturális és gazdasági központja volt. Kik alkották ennek a városnak több mint negyedmilliós lakosságát, miből és hogyan éltek, mivel töltötték idejüket?

Az első colonusok zömmel italiai eredetű, földnélkülivé lett parasztok vagy veteranusok voltak, akik Karthágó térségében jutottak jókora földbirtokhoz. De már kezdettől fogva jelentős volt a beköltözés a többi pun városból és Numidiából is. A császárkor kezdetén Karthágó soknyelvű lakosságán, a *civitas*on belül külön szervezkedtek az italiai jövevények, s a pun-libüai lakossággal szemben önálló gyülekezetet (*conventus*t vagy *pagus*t) alkottak. A karthágói lakosság közös határozatait megörökítő feliratok nem egyszer külön kiemelik, hogy azok a *pagus et civitas* közös elhatározásából születtek. Az idők folyamán ez a kettősség elhalványult, s amilyen mértékben a római polgárjog adományozása mind gyakoribb jelenséggé lett, teljesen meg is szűnt. Karthágó lakossága, bármilyen származású volt is eredetileg, elsősorban a Római Birodalom polgárának vallotta és érezte magát. Nem volt szégyen a pun vagy görög származás, de mindenki igazi rómainak akarta magát feltüntetni. Papinius Statius

egy epigrammájában azzal dicséri egy afrikai származású, Leptis városban született jótevőjét, hogy sem arcvonásain, sem kiejtésén nem érezhető már a pun eredet: ő már igazi italiaivá lett. („Non sermo Poenus, non habitus tibi/Externa non mens — Italus, Italus!")[111]

A lakosság élén, mint leginkább hangadó csoport, a városban élő jómódú földbirtokosok állottak. Jövedelmük és tekintélyes vagyonuk fő forrása földbirtokuk volt, ezt azonban kiegészítő gazdasági tevékenység is kísérte. A gabonatermelők gabonakereskedelemmel és szállítással is foglalkoztak, az olajtermelők saját birtokukon állították fel az olajütőket, s általában egy-egy nagybirtok állandó jövedelme adta a szükséges biztonságot az egyébként kockázatos jövedelmű tengeri szállítóknak, hajótulajdonosoknak is. Ebből a leggazdagabb csoportból került ki a városi *curia*, a 100 tagú tanács; közülük választották a városi méltóságokat, az évenként váltakozó *duumvir*eket („a kettős bizottság" tagjait), az ötévenként hivatalba lépő *quinquennalis*okat s a város rendjéért, pénzügyeinek kezeléséért és ellátásáért felelős, alacsonyabb rangú tisztviselőket, az *aedilis*eket, *quaestor*okat s a II. század vége óta az *annonarius*okat (ellátási ügyintézőket) is. Annak, hogy ezekbe a tisztségekbe s a városi tanácsba csak a legjobb módúak kerülhessenek, megvolt a jogszokáson alapuló garanciája. A hivatalba lépéskor megfelelő „tisztségviselési díjat" *(summa honoraria)* kellett lefizetni, de illemszabály volt a kötelező minimum túlfizetése is. Karthágó gazdagságát s az itt viselhető tisztségek társadalmi súlyát bizonyítják a fennmaradt adatok az ily alkalmakkor lefizetett összegekről. Karthágóban egy quinquennalis 38 000 sestertiust ajánlott fel tisztségéért. (Igaz, hogy ez a legmagasabb rangú és legritkábban elérhető volt valamennyi városi tisztség közül.) Egy másik provinciai székhelyen, Cirtában, 20 000 sestertius volt a taksa, egy olyan, nem jelentéktelen városban, mint Hippo Regius, elegendő volt 10 000 sestertius; az átlagosnak tekinthető afrikai városokban, amilyen Thugga, Thamugadi, Theveste, már 4–5000 sestertiusért hivatalhoz lehetett jutni — olyan kisvárosban viszont, mint Althiburus, már 2000 sestertius képesített a városi tisztség betöltésére.[112]

A tisztségre való megválasztás alkalmából tett előírásszerű felajánlás még mindig nem elégítette ki önmagában a társadalmi elvárásokat. Néha már a hivatalba lépés idején, rendszerint azonban a hivatali idő eredményes betöltése után illő volt további felajánlásokat is tenni. Ez legalábbis egy szobor, esetleg díszkapu, jobb esetben egész templom építését vagy restaurálását jelentette. Ehelyett (vagy ezen felül) a polgárok részére lakomák, gladiátori és vadállati játékok ren-

dezése, pénzosztás, esetleg évenkénti megvendégelés céljait szolgáló alapítvány is szolgálhatta a tiszteletre méltó *decurio* (tanácstag) emlékének fenntartását. A nagy költségeket önző szempontból is érdemes volt vállaıni. A városi tanács tagjai és tisztségviselői jelentős jogokkal is rendelkeztek. Tőlük függött a város territóriumán az adók elosztása és behajtása (ezt pedig úgy intézhették, hogy maguk ne járjanak rosszul), ők kezelték és adták bérbe a város közös földjeit (tanácstag ugyan a római jog szerint nem bérelhetett egyben városi földet is — de mindenkinek lehetett rokona, jó barátja, megbízottja), a *duumvir*ek első fokon ítélkeztek a provincia lakói felett mind polgári, mind pedig büntetőjogi ügyekben, a curia gondoskodott a közellátásról, ellenőrizte a piaci árakat, alkalmazta a város fizetett tisztviselőit, ellenőrizte a városban működő pénzverdét (ez azonban csak bronzérméket bocsáthatott ki), gondoskodott a középületek és templomok karbantartásáról, és kezelte a templomok fenntartását szolgáló alapítványokat. Mindez olyan befolyást és közvetlen anyagi előnyöket is jelentett a tanács tagjai számára, amelyért érdemes volt a tisztségviselési díjat lefizetni, s az egyéb költségeket is vállalni. Azok a városi tisztségviselők, akik megválasztásuk idején még nem voltak római polgárok, a városi tanács tagjaiként elnyerték a teljes értékű polgárjogot. A leggazdagabbak közülük a római lovagok sorába is emelkedhettek, s bekerülhettek a magasabb császári bürokráciába is. Jó néhány sírkő örökítette meg olyan gazdag karthágói polgárok nevét, akik a városi curia tagjai közül emelkedtek a birodalmi arisztokrácia sorai közé. Magas rang volt tehát a karthágói tanács tagjának lenni. Apuleius úgy érzi: „Ha ebben a curiában valaki szólásra emelkedhetik, vagy legalább nevét említésre méltatják — ez a legnagyobb kitüntetés."[113] Karthágói tanácstagok szívesen látott patrónusai voltak a kisebb vidéki városoknak: nyilván azért, mert megfelelő összeköttetésekkel rendelkeztek a római provinciális közigazgatás legmagasabb köreihez.

Egy olyan jelentős városnak, amilyen Karthágó volt, tanácsa a helyi ügyeken túl, birodalmi kérdésekbe is beleszólhatott. A helytartók a provinciát illető fontosabb döntéseket székhelyük tanácsának tagjaival beszélték meg. Plinius levelezése[114] beszámol arról, hogy egy kisebb város, Leptis tanácsa panaszt emelt egy helytartó ellen, s ezt a központi kormányzat oly komolyan vette, hogy a senatus két ülésen is foglalkozott az üggyel a császár személyes elnöklete alatt, s az afrikaiak panaszának képviseletére nem kisebb személyeket kértek fel, mint Plinius és Tacitus. Karthágó tanácsának véleménye hasonló ügyekben nyilván még erőteljesebben érvényesülhetett.

Az az arisztokrata réteg, amely Karthágóban a városi tanács tagjait (a decuriókat) és tisztviselőit adta, s amelyet a *curialis*ok rendjének neveztek, hozzávetőleges becslés szerint a lakosság mintegy 15 százalékát alkotta, tehát mintegy 8–9000 családot. Ez a viszonylag széles vezető réteg csak jogilag alkotott zárt egységet, közös kiváltságokkal és a társadalmi illem szerint mindenkire kiterjedő kötelezettségekkel. Társadalmilag „nyílt" volt, alulról állandóan újabb és újabb személyekkel egészült ki. Volt tehát az afrikai városokban általában és Karthágóban valószínűleg nagyobb mértékben is egy olyan társadalmi mozgás, amelynek fő iránya a II. században még alulról felfelé mutatott. Néhány megkapó sírfelirat számol be szeretetre méltó naivsággal olyan „alulról indult" karrierekről, amelyek a kézművesi vagy napszámosi sorból vezettek az áhított csúcsig: egy közepes nagyságú város tanácstagságáig.

A városi tanács tagságára nem általában a vagyon, hanem közelebbről a földbirtok kvalifikált. A földbirtokosok egy része rabszolgatartó volt. Afrikában már a pun idők óta elterjedt és a II. században már meglehetősen életerős volt a rabszolgatartó latifundium. Petronius egyik hőse azzal dicsekszik, hogy numidiai földjein dolgozó rabszolgáiból olyan sereget szervezhetne, amely még Karthágót is elfoglalhatná.[115] A madaurai Apuleius dúsgazdag feleségének (akit ellenségei szerint csak mágikus praktikák igénybevételével tudott meghódítani) földbirtokán 400 rabszolga robotolt.[116] Apuleius közléseiből azonban az is kiderül, hogy az ő korában, a 160 körüli években a rabszolgatartó latifundium már nem egyetlen formája volt a földbirtoknak. Ekkor már elterjedt a nagybirtok másik formája, amelyen a földet kisbérletek szervezésével, colonusok tartásával értékesítették.[117] A fennmaradt feliratok és jogi források szerint Afrika egyik hazája volt a colonus-tartó nagybirtoknak. Hadrianus idején a provincia császári nagybirtokain a colonusok jogi helyzetét már egységes keretszerződés, az ún. lex Manciana szabályozta, s ez oly időtállónak bizonyult, hogy még a vandál királyok birtokainak bérlői is ennek előírásai szerint teljesítették kötelezettségeiket. A császári birtokok analógiájára pedig — mint Apuleius közléseiből is kitűnik — a magánnagybirtokosok is mindinkább a bérleti rendszerre tértek át. Ez a II. században lehetőséget adott nekik arra, hogy gondtalanul élvezzék a nagyvárosi élet kényelmét, s a bérlőkkel való bajlódást egy szerződéses alkalmazottra, a *conductor*ra bízzák. A középbirtokosok azonban — mivel jövedelmük a föld bérbeadása esetén nem lett volna elegendő — még ragaszkodtak a kizsákmányolás hagyományos, rabszolgatartó formájához. A II. században tehát a

városban (de mindenesetre a város tágabb térségében, territoriumán) élő birtokosoknak már két, egymástól jól megkülönböztethető kategóriája alakult ki: a földjüket legnagyobbrészt bérlet formájában értékesítő nagybirtokosoké s a rabszolgatartó formához ragaszkodó középbirtokosoké.

A tanácstagságra alkalmas földbirtokosok mellett a város jobb módú lakosságának másik rétegét a kereskedők alkották: bor-, olaj-, gabonakereskedők, önálló vállalkozók, szállítók és hajótulajdonosok, nagyobb műhelyek tulajdonosai. Ezek — mivel a tanács tagságának fokáig nem emelkedhettek — közös érdekeiket más szervezeti formában érvényesítették. Akik állami szolgáltatásokat is teljesítettek, például a gabonaszállítók, *corpus*okba, az állami szempontból érdektelen tevékenységet folytatók *collegium*okba tömörültek, részben kiváltságok elnyerése érdekében, részben csupán közös érdekeik védelmében és önsegélyezés céljából.

A harmadik, gazdaságilag az előbbi csoportokhoz nem mérhető, de annál befolyásosabb társadalmi csoportot alkotta a városi értelmiség. Karthágó Afrikának iskolákban leggazdagabb városa, valósággal iskolaváros volt. Rhétor-iskoláiba és jogi szakiskoláiba az egész római Africából özönlöttek a tanítványok. Apuleius, aki kisvárosban, Madaurában született, de iskoláit Karthágóban végezte, e szavakkal hódolt annak a városnak, amelyben műveltségét megszerezte: „Tudásom hódolatát mutatom be nektek, karthágóiak, hálából azokért az ismeretekért, melyeket ifjú koromban nálatok szereztem. Bárhol járok is, a ti városotok tanítványának vallom magamat, a ti mestereiteket magasztalom, a nálatok szerzett ismereteimet művelem tovább, a ti szellemi kincseiteknek szerzek dicsőséget, s a ti isteneitek szent nevét hirdetem".[118]

Miből és hogyan élt azonban a város lakosságának az a túlnyomó többsége, amely nem tartozott sem a földbirtokosok, sem a jómódú kereskedők, vállalkozók és műhelytulajdonosok, sem az értelmiség különböző csoportjai közé? A legkülönbözőbb foglalkozásokat űzték: önálló kézművesek, kiskereskedők, pékek, szatócsok vagy kocsmárosok, írnokok, szabad bérmunkások, napszámosok s a kikötőben dolgozó málhahordók és rakodómunkások egyaránt a városi *populus* fogalomkörébe tartoztak. A közrendű lakosság politikai befolyása nyilván messze elmaradt a városi arisztokráciától, de mégsem kicsinyelhető le. Népgyűléseket az afrikai városokban s így Karthágóban is egészen a IV. századig tartottak, s ebben a vonatkozásban ekkor már Afrika egészen egyedülálló helyet foglalt el a birodalomban. Még az V. század elejéről is van olyan rendeletük, amely az adó-

behajtók kinevezését a nép jelenlétéhez köti.[119] Azok a tényszerű adatok, amelyek feliratokon a karthágói „nép követeléséről" *(postulatio populi)*, „a nép parancsáról" *(populi iussu)* szólnak, persze inkább csak apró-cseprő ügyekre vonatkoznak: szobrok felállítására, városi tisztviselők beiktatására. Egy kései adat[120] mindemellett arról szól, hogy az előkelők provinciai gyűlésének utolsó összejövetele mindig nyilvános volt, a Forumon kellett tartani a nép jelenlétében, s Karthágó lakosságának ott törvényes lehetősége volt a helytartók működéséről véleményt nyilvánítani. Ez azonban nem szabályos szavazás, hanem nyilván az előkelők által megszervezett *acclamatio*, felkiáltás formájában történt.

A legális lehetőségeken túlmenően is szóhoz juthatott a városi közvélemény. Gyakoriak voltak Karthágóban is a circusi és amphitheatrumi tüntetések. Egy másik afrikai városban, Hadrumetumban még az is megtörtént, hogy Vespasianust, az akkori helytartót (a későbbi császárt) a távozásakor répákkal hajigálták meg.[121]

A városi lakosságot legfőképpen érdeklő két kérdés Afrikában is, csakúgy mint Rómában a közellátás és hivatalos szórakoztatás — *panem et circenses* — problémája volt. Az ilyen ügyekben a városi lakosság nem ismert tréfát. Amikor a IV. században egy afrikai helytartó, Hymettius éhínség idején állami pénzen gabonát osztatott Karthágó lakosságának, s ezért utólag Rómában felelősségre vonták, a karthágói tanács közbenjárására utólag nemcsak rehabilitálták, hanem a városban még a szobrát is felállíttatták.[122]

Nem kis gondot okozott a hatóságoknak a városi lakosság szórakozási és higiéniai igényeiről való gondoskodás sem. Karthágóban három thermae is szolgálta nemcsak a tisztálkodást, hanem a testedzést és a sokoldalú szórakozást is. A magasabb szintű szórakozási igényeket a színházak és zenetermek elégítették ki. A karthágói színház nézőterét és színpadát díszítő mozaikok ábrázolásai előszeretettel a görög és római színház klasszikus szerzőinek, főként Euripidésznek, Szophoklésznek, a latinok közül a vígjátékíró Terentiusnak a darabjaiból választott jeleneteket mutattak be. Ebből arra következtethetünk, hogy ezeknek a szerzőknek a műveit is bemutatták. A leggyakrabban mégis a könnyű műfajoknak hódoltak. Legkedveltebbek a *mimus* és *pantomimus* játékok voltak. Az előbbiek — mai kifejezéssel élve — a revü és zenés-táncos-énekes vígjáték, az operett mezsgyéjén állottak; egy-egy műsor több összefüggő vagy egymástól független jelenetből állt, melyeket alkalmilag szerződtetett vándorszínészegyüttesek adtak elő. Különös vonzóerőt jelentett már akkor is a táncosnők (mimák) rendkívül lenge ruházata. A pantomimusok

pedig a mai pantomimhoz és baletthez hasonlóan, tánccal és testmozgással kifejezett drámai jelenetekből álltak.

A szórakoztatás legalsóbb szintjén álltak a körszínházak (amphitheatrumok) és a circusok költséges játékai. Rómában és az italiai városokban az amphitheatrumok legkedveltebb produkcióját a gladiator-viadalok jelentették. A provinciákban s így Afrikában is a gladiátorok mutatványaira csak ritkán, évente legfeljebb egyszer-kétszer került sor; ugyanis rendkívül költséges lett volna, akár hadifoglyokat, akár pénzen vásárolt rabszolgákat, akár önként jelentkezőket (mert ilyenek is akadtak erre a veszélyes foglalkozásra) hónapokon keresztül drága pénzen kiképezni és felszerelni, csak azért, hogy esetleg már első vagy második fellépésük alkalmával életüket veszítsék, vagy egész életükre harcképtelenné váljanak. A gladiatori játékokat némileg pótolták a legionariusok játékos párharcai — ezeknél azonban nagyon vigyáztak arra, hogy csak játékfegyverekkel küzdjenek, és komoly sebesülésre ne kerüljön sor.

A gladiatorok viadalait a provinciákban s Afrikában is a vadállatok küzdelmei, esetleg a nyilvános kivégzések pótolták. A legkülönbözőbb vadállatokban bővelkedő Afrika amphitheatrumaiban a *venatió*knak, a vadállatok küzdelmeinek igen változatos formái alakultak ki, s ezek egyike-másika teljesen kielégíthette a tömegek mesterségesen is felszított szadizmusát. Vagy különböző fajta kiéheztetett vadállatokat bocsátottak egymásnak (tigris harcolt medve ellen, oroszlán bikával, elefánt orrszarvúval), vagy jól felfegyverzett hivatásos gladiátorokat állítottak szembe a bestiákkal (de ez esetben a gladiatornak volt körülbelül annyi lehetősége a túlélésre, mint a modern bikaviadalok torreádorainak), vagy pedig — ami a legkegyetlenebb módszer volt — halálra ítélt gonosztevőket (vagy gonosztevőkként elítélt ártatlanokat) használtak fel a tömegek szórakoztatására. Ezeket vagy alig felfegyverzetten, vagy teljesen fegyvertelenül — vagy éppenséggel megkötözötten — dobták oda a vadállatok elé. (Egy Sabratha amphitheatrumában fennmaradt mozaik két garamanta afrikai harcost ábrázol, amint egy harci kocsira kötözve tolják be őket az amphitheatrumba, hogy a vadállatok szétszaggassák őket.) A korai kereszténység egyik legismertebb tragikus eseménye éppen Kárthágó amphitheatrumában zajlott le. Septimius Severus uralkodása alatt (203-ban) öt keresztény hitvallót ítéltek a vadállatok által való szétszaggatásra. Mindegyiküket más-más vadállat elé dobták: egyet leopárd, egyet medve, egyet pedig vadkan elé; a dühödt vadkan azonban a keresztény hitvallót megkímélte, és saját idomítóját döfte halálra. Két fiatal leányt tehenekkel tapostattak halálra.

A rendezők találékonysága azonban még ennél is kegyetlenebb és bonyolultabb módszereket eszelt ki. Egy Thysdrusból (a mai El-Dzsem) származó terrakotta szoborcsoport meztelenre vetkőztetett nőt ábrázol, akit bika hátára kötöztek, s ennek ugrik neki egy párduc. A nyilvános kivégzések színpadiasabb lehetőségeit is megtalálták. Irodalmi leírásból ismerjük azt az esetet, hogy Euripidésznek Héraklész haláláról szóló tragédiáját kivételesen amphitheatrumban mutatták be; Héraklész szerepét színész játszotta, de amikor az utolsó jelenetre, Héraklész tűzhalálára került sor, a színész helyett halálra ítélt gonosztevőt hurcoltak a porondra és megégették. Moralisták, filozófusok, egyházi szerzők eredménytelenül tiltakoztak a nyilvános kegyetlenkedés felháborító jelenetei ellen. Tertullianus egyházatya, karthágói diaconus külön tanulmányban ítélte el az amphitheatrumi és circusi látványosságokat.[123] Ezek azonban mégsem veszítettek népszerűségükből mindaddig, amíg a keresztény császárok, az egyházi követelések hatása alatt, hatalmi szóval be nem tiltották.

Az amphitheatrumi kegyetlenkedéseknél nem kevésbé népszerűek voltak a *circus*okban tartott kocsiversenyek. Miként a többi nagyvárosban, úgy Karthágóban is kialakultak a hagyományos circusi pártok, amelyeket az általuk választott színről neveztek el. Mint mindenütt, Rómában s a kora középkori Konstantinápolyban (Konsztantinopolisz) egyaránt, Karthágóban is a kékek és a zöldek pártja volt a legerősebb. Csak sejthetjük, de Karthágóban határozott bizonyítékunk nincs erre, hogy a circusi pártok szenvedélyes harcai, sokszor tömegméretű verekedései mögött társadalmi, politikai ellentétek is feszültek. Ha Konstantinápoly későbbi analógiáját érvényesítjük Karthágóra is, feltehetjük, hogy a kékek pártja inkább arisztokratikus színezetű volt, ezt pénzelték a gazdag földbirtokosok, míg a zöld színt viselő kocsiversenyzők szurkolói főként a kézművesek s a városi plebejus rétegek közül kerültek ki. Karthágóban az ásatások feltárták a „kékek" pártjának közös klubhelyiségét is; a kék szín legkülönbözőbb árnyalataiban pompázó mozaikjai circusi kocsiversenyek jeleneteit ábrázolják, a mozaikkövekből kirakott feliratok pedig a *venetus*oknak, a kékek jelöltjeinek kívánnak sok sikert.[124] A circusi versenyeket — mint világi hívságokat — az antik filozófiai morál s az egyház ugyanúgy elítélte, mint a vadállatokkal való viadalokat; ez azonban nem ártott népszerűségüknek. Alypius, a későbbi karthágói püspök (350 körül) fiatal korában szenvedélyes látogatója volt a circusnak, s erről csak egyházi méltóságának elnyerésekor mondott le.[125]

A római Karthágó vallása

A római Karthágó életstílusában mindenekelőtt „római" város volt. Épületei, közintézményei, lakosságának időbeosztása, munkája, érdeklődése és szórakozása nagyjában-egészében megfelelt a többi afrikai, illetve Afrikán kívüli hasonló nagyságrendű város jellegének és színvonalának. Észrevehettük azonban már eddig is, hogy a római Karthágó sok mindenben örököse és folytatója volt pun történeti elődjének. Gazdasági élete sok ősi vonást őrzött meg vagy élesztett újjá. Nemcsak a földrajzi és gazdasági körülmények azonosságával, hanem a Karthágóba betelepült pun lakosság hagyományaival is magyarázható, hogy a római város jellegzetes iparágai, a bíborfestés, üvegfestés és olajütés, ugyanazok voltak, mint egykor a pun Karthágóban. A történeti folytonosság észrevehető a szellemi élet és magatartás egyes, kirívóan pun, afrikai vagy karthágói jellegűnek tartott formáin is.

Legerőteljesebben és legellenőrizhetőbb formában a pun hagyományok továbbélése a római Karthágó és általában a római Africa vallásában észlelhető. Ezen a téren is a természetes kettősség érvényesült. Karthágó mint római város a római birodalom hivatalos isteneit tisztelte, ám tovább éltek a pun nép vallási hagyományai is. A pun Karthágó istenei, esetleg új néven, de tovább éltek a római városban is. Ez nem mondott ellent Róma hivatalos valláspolitikájának sem. A római sereg ugyanis csak Karthágó államisága, politikai hatalma és népének hatalmi aspirációi ellen küzdött, de istenei ellen nem harcolt. Római hagyomány szerint Karthágó végső ostromának kezdetén is végrehajtották az „istenek előszólításának", az *evocatio deorum*nak ősi szertartását. Egy kései, V. századi római szerző, Macrobius[126] meg is őrizte ennek hivatalos formáját. „Bárki vagy Te, isten vagy istennő, aki Karthágó népét és államát oltalmad alatt tartod — hozzád fordulok, ki eddig védted ezt a várost és lakosságát! Hozzátok könyörgök, nektek hódolok, és titeket kérlellek arra: hagyjátok el Karthágó népét és államát, városát, szentélyeit, templomait és lakóházait, távozzatok ezekből, és sújtsátok ezt a népet és államát félelemmel, rettegéssel, esztelenséggel. Hagyjátok el városotokat, költözzetek mihozzánk, Rómába, tekintsétek a mi városunkat, szentélyeinket, templomainkat és lakóházainkat kedvesebbnek, mint eleddig Karthágót, vezéreljetek a jövőben minket, a római népet és seregét úgy, hogy ezt észlelhessük és észrevehessük. Ha így tesztek, fogadom, hogy templomot építünk számotokra, s ünnepi játékokat rendezünk." Az újabb kutatás kétségbe vonja a Macrobius által idé-

zett szöveg hitelességét; valóban lehetséges, hogy császárkori koholmányról van szó. Ebben az esetben is roppant jellemző azonban ez a magatartás Karthágó isteneivel szemben. A császárkori Róma a legyőzött város isteneit befogadta a maga pantheonjába — mint ahogy valószínű, hogy már a kisázsiai Kübelé kultuszának átvétele a pun háborúk idején is részben azért történt meg, mert ezt az istennőt Karthágó istenasszonyával, Tanittal is azonosították. Ha pedig Karthágó ősi isteneit megtisztelték azzal, hogy kultuszukat Rómába is átplántálták, miért ne tisztelték volna őket tovább abban a városban, amely legősibb otthonuknak számított?

A római Karthágó lakói a vallás területén is megadták Rómának, ami Rómáé, s a császárnak, ami a császáré. A Byrsa csúcsán, a Cardo Maximus és Decumanus Maximus találkozásának pontján, Esmun régi szentélyének helyén épült Iuppiter, Iuno és Minerva új, impozáns méretű temploma. A birodalom többi istenei, köztük a megszemélyesített Roma istennő (Dea Roma) is megkapták a maguk templomát Karthágóban ugyanúgy, mint Afrika s a birodalom többi városában. Meghonosították a császárkultuszt is. Karthágóban is megalakult az Augustales papi collegiuma, éspedig — a városok többségétől eltérően — nem felszabadított rabszolgákból, hanem lovagrendi, de mindenesetre szabad férfiakból. Külön oltár, az *Ara Gentis Augustae* szolgálta a császári nemzetség iránti hódolatot. Észrevehető azonban, hogy a „hivatalos" istenek — Iuppitertől a császár személyéig — csak a „hivatalos" körök hódolatát élvezték. A tiszteletükre emelt feliratok legnagyobb része a városi curiák tagjaitól s a császári kormányzat hivatalos képviselőitől származott. A tömegek — a városokban csakúgy, mint a vidéken — inkább azokat az ősi, még pun időkre visszanyúló isteneket tisztelték, akik számukra a római Saturnus, Caelestis, Aesculapius és Ceres alakjában jelentek meg. Az afrikai bennszülött lakosság Saturnus és Caelestis kultuszát érezte igazán a sajátjának. A régi áldozóhely, a Tófet kultuszát nem újították fel, ámde Ba'al-Hammon és Tanit, azaz: Kronosz és Héra templomának helyén most Saturnusnak és Iunónak, az ősi pun istenek római megfelelőinek templomai épültek.

Karthágótól néhány kilométerre emelkedett egy magaslat, amelynek helyi istenét *Saturnus Balcaranensis* néven tisztelték.[127] A barbár hangzású melléknév voltaképpen föníciai szó: Ba'al-Qarnain, a „két szarv ura", a kétszarvú isten, s ebben az elnevezésben még tovább él a föníciai Ba'al isten egykori ábrázolásának módja, amely még az Ótestamentum Jahve-elképzelésére és -ábrázolására is hatott, és távoli hatása Michelangelo híres Mózes-szobrán is szemlélhető. Az ősi

hit és helyi kultusz máig is terjedő továbbélésének jele, hogy a domb neve ma is Dzu'l-Qornin („a két szarv ura").

Saturnusnak, az Afrikában legáltalánosabban tisztelt „római" (igazában azonban pun eredetű) istennek a templomát Észak-Afrika számos városában, Karthágóban és Cirtában, Thuggában és Thinissutban ugyanott építették fel, ahol korábban a pun Ba'al-Hammon szentélyei álltak. Saturnus Afrikában — akárcsak a föníciai Ba'al — elsősorban a termékenységet nyújtó férfiúi erő principiuma, a termények adományozója, a *frugifer.* Másik — római isteneknél nem egészen általános mellékneve — a *dominus* pedig a pun *adón* (úr) szó szerinti latin fordítása. Saturnus tiszteletére a római Africában is leginkább bikát áldoztak, ugyanúgy, mint pun történeti elődjének.

Tovább élt a pun női főistenség, Tanit is, az égi Iuno, Iuno Caelestis, vagy egyszerűen csak Caelestis néven. A két istenség közötti történeti folytonosság jól ismert volt a római korban is. Egy Afrikában vert korai római pénz az oroszlánfejű Tanitot ábrázolja ezzel a felirattal: „Genius terrae Africae" (Afrika földjének védőszelleme).[128] A császárkorban Africa provincia proconsulának Karthágóba való megérkezése után illett Caelestis papnőjétől mint a provincia védőistenének földi képviselőjétől hivatalos jóslatot kérnie.[129] Amikor Hérodianosz, a III. századi római történetíró elmondja, miként akarta a hibbant agyú Elagabal császár az égi istennő, Caelestis (görögül Urania) istennő szobrát Rómába szállítani, hogy ott „összeházasítsa" a hemeszai Ba'al-Héliosszal, akinek a császár főpapja volt, ehhez a következőket fűzi hozzá: „Ezt az istenszobrot a karthágóiak, Afrika többi népéhez hasonlóan nagy tiszteletben tartották. Úgy mondják, ezt a szobrot még maga a föníciai Dido szentelte fel a város alapítása idején, amikor széthasogatta az ökörbőrt. A libüaiak égi istennőnek (Caelestis, ill. Urania) nevezik, a föníciaiak a Csillagok Úrnőjének, s így a Holdistennővel is azonosnak tartják."[130] Valószínű, hogy Tanitnak ez a szent szobra — ha nyilván nem származott is magától Dido királynőtől — még a város pun korszakában készült, a város elfoglalásakor jutott római kézre (gondoljunk megint az *evocatio deorum* szertartására), és a város újjáalapításakor hozták vissza a további isteni védelem fenntartása érdekében Karthágóba.

A két legfőbb, félig-meddig helyi jellegű isten mellett feltűnnek a római vallás többi isteneinek templomai és oltárai is, s ezek mögött is legtöbbször megsejthetjük pun őseiket és előzményeiket. Aesculapiusnak feltűnően elterjedt kultusza Esmun emlékét idézi. Még Apuleius is úgy említi ezt az istent, mint Karthágó *fellegvárának* védőistenét — s itt ismét Esmun egykori pun templomára kell gon-

dolnunk. Herculest néhány felirat *Deus Patrius*, az „ősi isten" néven emlegeti, s elkerülhetetlen a Melqarttal, Karthágó s a föníciai nép legősibb városvédő istenével való azonosítása.

Jellegzetes, Karthágó hellénisztikus korára visszanyúló kultusz volt az afrikai *Ceres*-istennőknek *(Cereres Africae)* a tisztelete. Karthágóban szinte a város római újjáalapításával egyidejűleg, i. e. 38-ban alakult meg ennek a két helyi istennőnek a külön papi testülete,[131] s az alapítás évét még a kései császárkorban is nyilvántartották. Sajátos sorsa volt *Ceres* alakjának a római Africa vallásában. Néhány felirat megkülönbözteti egymástól az „afrikai" és a „görög" *Ceres*-istennőket (Cereres Africae, ill. Cereres Graecae). A máig sem egyértelműen tisztázott rejtély valószínű háttere az, hogy a latin Ceresnek megfelelő görög Démétér és leánya, Koré-Perszephoné kultusza két alkalommal, egymástól függetlenül került át Afrikába és Karthágóba. Első ízben, mint erről már szó volt, még Karthágó fennállása idején i. e. 396-ban, másodízben pedig már a város római korában. Így Démétért és Korét végső soron kétféle formában is tisztelték: egyrészt már a pun, karthágói istenvilághoz asszimilálódott alakjában „afrikai" Ceres-istennő néven és formájában, de fennállt a tisztelete tisztán görögös alakjában is. Így bomlott fel a római Karthágóban az eredetileg egységes Ceres-istennő a két ízben is megtörtént kettőzés eredményeként négy istenalakká: a két „afrikai" és a két „görög" Ceres-istennővé. Ceres sajátos sorsa jellegzetes példája a római Karthágó vallásos képzeletvilágában már nagymértékben eluralkodott szinkrétizmusnak, az istenalakok egymással való azonosulásának, egymásba olvadásának. Saturnust — mint főistent — azonosnak tekintették Iuppiterrel, de — mint a föld termékenységének istene — azonos a görög Plutóval s a római Dis istennel is. Caelestis isteni párjaként hol Saturnust, hol Aesculapiust nevezik meg a feliratok. Ámde Caelestis, az égi istennő egyben termékenységistennő is, s így válhat azonossá Tellusszal, a föld istennőjével. Sajátos, máig sem teljesen tisztázott helyet foglalt el ebben az istenvilágban a Dioszkuroszok testvérpárja, Castor és Pollux, akiket hol Iuppiter fiaiként, hol Afrika népeinek, elsősorban a móroknak a népi isteneiként tisztelték.[132] Ha Karthágó istenei a felszínen görög és római istenek nevén éltek is tovább, a mélyben kultuszuknak ősi és eredeti vonásai sem enyésztek el teljes mértékben. Az i. sz. 200 körül élt Tertullianus egyházatya tudósít arról, hogy egészen a közelmúltig egyes ligetekben még titokban űzték a gyermekáldozást is.[133] A szigorú római tilalom és üldözés ezt a barbár rítust ugyan teljesen megszüntette — nyomai azonban sajátos formában a nyilvánosság előtt is továbbél-

tek. Az amphitheatrumok borzalmairól szóló beszámolókból tudjuk, hogy a vadállatok által való széttépetésre ítélt bűnözőket „tréfálkozásból" papi ruhába öltöztették, vagy éppen Saturnus és Caelestis jelvényeivel együtt dobták oda a halálnak. Könnyen lehet, hogy nem merő játékról van itt szó: a halálos ítélet végrehajtását valamilyen gondolattársítással emberáldozatnak is tekintették, s a halálraítéltet ezért öltöztették a közösség bűneit engesztelő s ezáltal az istenséggel azonosuló áldozat díszruhájába.

Ősi és vad pun szokások egyértelmű vagy már-már elfeledett továbbélése, Karthágó isteneinek görög és római formában való tisztelete mellett Karthágó császárkori vallási világának tarkaságát csak fokozta a hellénisztikus Kelet jellegzetes isteneinek és szertartásainak térhódítása is. Caelestist nemcsak Iunóval azonosították, hanem az egyiptomi Isisszel és alkalomadtán a kisázsiai Kübelével is. Megjelent az egyiptomi Szerapisz kultusza is, s ő is a legfőbb istenek rangjára emelkedett. A feliratok Serapis Augustus, Serapis Deus Summus, Iuppiter Serapis, Serapis Neptunus néven emlegetik. Kübelé mellett Attis, Szerapisszal párhuzamosan Mithras neve is feltűnik a római Karthágó (s ugyanúgy a többi afrikai város) fogadalmi feliratain, és az is fölöttébb valószínű, hogy ezeknek egyike-másika már a pun idők óta tiszteletben részesült.

A császárkor vallási gondolkodása nem tudott belenyugodni az egymás mellett élő istenek e rendszertelen és tarka halmazának egymással párhuzamos tiszteletébe. A hellénizmus korának szinkrétisztikus törekvéseit folytatva, kísérletek történtek az istenvilágon belül valamilyen rend és rendszer megteremtésére. A római korból származó isteneket ábrázoló sztéléken a „másodrangú" isteneket a legfőbb istenek segítőtársaiként és alárendeltjeiként ábrázolták. Ebben a törekvésben már bizonyos monoteisztikus elképzelések is érvényesültek: csak egy legfőbb férfi és egy női főistenség van, a többi istenalak mind ennek szolgája, vagy legjobb esetben bizonyos funkciókra specializált megjelenési formája.[134] Ennek a törekvésnek legtisztább kifejezőjeként megjelent aztán a már egészen monoteisztikus jellegű, minden más istent magába foglaló „legfőbb isten" képzete is. Ez a filozófiai absztrakcióként megszületett istenalak: *Pantheus Augustus*, a minden mást magába foglaló egyetemes isten; önálló istenként is említik felirataink, de egyes istenek mellékneveként is, mint Iuppiter Pantheus, Liber pater Pantheus, Mercurius Pantheus és így tovább.[135] A karthágói pogányság fejlődésében is észrevehető volt az egyetlen, legfőbb és mindent magába foglaló istenalak megteremtésére való törekvés.

Karthágó és a kereszténység

Ebben a sokrétű vallási életben egyre jelentősebb szerepet töltött be a III. század óta a kereszténység. Az egyházi hagyomány tudni vélte, hogy már az apostolok, Péter és Pál jártak — Rómába vezető útjuk egyik állomásaként — Karthágóban, s így a város később oly nagy tekintélyre emelkedett keresztény gyülekezete is apostoli eredettel büszkélkedhetik. A legkorábbi, történetileg értékelhető adatok csak annyit bizonyítanak, hogy a II. század végén Afrika több más városához hasonlóan Karthágóban is működött egy kicsiny keresztény gyülekezet.

Afrika keresztény közösségének számunkra ismert története martiriummal kezdődik. Egy, ma már nem azonosítható, Scillium nevű kis város tizenkét keresztény hitvallója Marcus Aurelius uralkodása alatt, lugdunumi vértanúkkal egyidőben szenvedett kínhalált. Két évtizeddel később, Septimius Severus alatt öt mártírt, Felicitast, Perpetuát és három társukat vetették a karthágói amphitheatrumban a vadállatok elé. A vértanúságukról szóló, hiteles részletekben bővelkedő legenda megrendítő epizódokat mond el hosszas börtönbeli vallatásuk során tanúsított állhatatosságukról. Ugyanebben az időben feltűnik az első, személy szerint ismert karthágói püspök, Agrippinus neve is, aki hetven egyházi férfiú, püspök, diaconus és presbiter részvételével tartotta az egyház első afrikai zsinatát.

A III. század első évtizedeiben kialakult az afrikai kereszténység sajátos arculata is, s ennek megformálói olyan nagy hatású egyházi férfiak és püspökök voltak, mint a 200 körül élt Tertullianus karthágói diaconus, Cyprianus karthágói püspök (250 körül) és kortársa, Donatus. Ezek az egyházatyák egyben a latin nyelvű keresztény irodalom legkorábbi képviselői közé tartoztak. Karthágónak a Földközi-tenger medencéjében elfoglalt központi helye mint a keleti és nyugati kultúrának, s ezen belül a kereszténység keleti (görög) és nyugati (latin nyelvű) ágának találkozási pontja is érthetővé teszi, hogy itt kellett kialakulnia a nyugati kereszténység első olyan központjának, amelyben a mindaddig görög nyelven megfogalmazott gondolatok a Birodalom nyugati felének lakossága számára is érthető és elfogadható nyelven szólaltak meg.

Nemcsak nyelvi vonatkozásában, de ideológiájában is sajátos színezetű a Karthágóban első ízben megszólaló latin nyelvű afrikai kereszténység. Jellemző rá valamilyen sajátos fanatizmus, határozottan megfigyelhető a plebejus jelleg, aszketikus és szigorú erkölcsű életvitel, a világi műveltséggel szemben való elzárkózás s a római

birodalommal szembeni engesztelhetetlen gyűlölet. Tertullianus felszólítja keresztény híveit, hogy akár életük feláldozásával is, tagadják meg a római hadseregben való katonáskodást. Míg Keleten, Alexandriában s a görög világ többi nagy városában a kereszténység a II–III. század fordulóján már igyekezett megnyerni a városok jobb módú lakosságát, műveltebb elemeit, rhétorait és filozófusait is — a nyugati kereszténység első nagy központjában, Karthágóban még sokkal erőteljesebben érvényesültek a korai kereszténység plebejus, vagyonközösségi, aszketikus vonásai. Erőteljes kultusza volt itt a martiriumnak is. Nem véletlen, hogy a III. század legnevezetesebb vértanúinak jelentős része Afrika városaiból származott. Az adott társadalmi rend következetes tagadása a kereszténység fejlődésének ebben a szakaszában azonban már korszerűtlen magatartásnak számított, s így az afrikai kereszténység olyan kiemelkedő képviselői, mint Tertullianus, szükségszerűen kerültek szembe már koruk egyházának fő fejlődési vonalával is. Tertullianust a későbbi egyház eretnekséggel, a kisázsiai Montanus tanításainak követésével, a püspöki tekintély tagadásával, tehát más szóval: a legkorábbi kereszténység ideáljaihoz való makacs ragaszkodással vádolta, s ezért tagadta meg tőle a szentek sorába való beiktatást.

Az afrikai kereszténység körében vetődött fel először az üldözések során gyengének bizonyultakkal, a *lapsus*ok különböző kategóriáival szembeni egyházi magatartás kérdése is. Tertullianus tagadta azt, hogy az egyszer elkövetett bűnökért akár az egyház is később feloldozást adhatna: akik az üldözésben egyszer gyengéknek bizonyultak, soha többé nem nyerhettek bocsánatot. Cyprianus, a nagy karthágói püspök, megértőbb volt azokkal szemben, akik hitüket csak kényszerből és csak látszatra tagadták meg: de ebben a vitában már előrevetíti árnyékát az a későbbi harc, amely az afrikai kereszténységen belül a donatisták és katolikusok között megindult.

Az afrikai kereszténység a III. század negyvenes éveitől kezdve aratta legnagyobb, szinte átütő jelentőségű sikereit. A feliratok tanúsága szerint a Saturnus-kultusz s a többi, afrikai előzményekre visszanyúló vallási hiedelem meglepő gyorsasággal, a 240 és 270 közötti emberöltő folyamán vesztette el talaját, és helyébe mindenütt a kereszténység lépett. Ebből az is következik, hogy az afrikai kereszténység híveinek tömege ugyanazokból a plebejus körökből származott, akik az állam hivatalos kultuszával szemben az ősi, afrikai, népi hiedelmekhez ragaszkodtak. Ezt irodalmi forrásaink is tanúsítják: a kereszténység ellenfelei még a III. század közepén is azzal érvelnek, hogy az új vallás csak „a nép aljából" szerzi híveit. Velük szem-

ben a keresztény puritanizmusnak olyan képviselői, mint Tertullianus, ugyanezt büszkeséggel hangoztatták: vallásuk a szegények hite, nem a gazdagoké.

A kereszténység elterjedése tehát szoros kapcsolatban állt az Afrika térségében is megindult általános gazdasági, társadalmi és politikai válsággal, amelynek szenvedői leginkább a városok elesett, plebejus rétegei voltak. A provincia lakossága egy fél évszázadon keresztül a távolból, viszonylag békés körülmények között szemlélhette azokat a megrázkódtatásokat, amelyek a II. század utolsó évtizedei óta a nyugati tartományokat érték. A 230 körüli évektől kezdve annál hevesebben zúdult rá Afrikára is az egész Birodalmat megrázó általános válság.

A válság évtizedei

Az afrikai provinciák földrajzilag is védett helyzete, a katonai válság csomópontjaitól való távolságuk, az összbirodalom és elsősorban Róma szempontjából rendkívül fontos gabonatermelésük s a Severus-császárok kedvezése ebben a térségben fenntartotta a jólétet még akkor is, amikor a Duna–Rajna vidékén, s a perzsa határterületeken már évtizedek óta dúltak a harcok. Afrikában is észrevehetők voltak azonban a kedvezőtlen előjelek. A Severusok hódító törekvéseikkel messze délre, a mai Aurès-hegységen túlra tolták előre a limest — de már Septimius Severusnak a mór és berber törzsek egy támadását is vissza kellett vernie. Leptis Magna városában épített háromívű diadalkapuja ennek a győzelemnek néhány jelenetét örökítette meg.

A III. században a déli határok felől erősödtek a nomád törzsek rohamai. Történeti forrásaink szinte minden évtizedben kénytelenek beszámolni egy-egy nomád törzsi csoport — nyugaton a bavarok és az öt törzs egyesüléséből keletkezett *quinquegentaneus*ok, középütt a mórok és austurianusok, keleten a blemmyes törzsek — meg-megújuló rohamairól. Ezekben az évtizedekben a szaharai törzsek szervezetében és harci módszereiben is észrevehető változások történtek. Maga az újonnan felmerülő *quinquegentaneus* elnevezés is arra utal, hogy a kisebb törzsi egységek nagyobb szövetségekbe tömörültek. (Talán ennek tükröződése az a nyelvi jelenség is, hogy latin nyelvű forrásaink a korábbi időszakban a törzsfőket *princeps*eknek, fejedelmeknek, később azonban már általában *regulus*oknak vagy *rex*eknek, kiskirályoknak nevezik: a törzsfők hatalma tehát megszilárdult, a szövetségek szervezete megerősödött.) Harci módszereikre a rend-

kívüli mozgékonyság volt a jellemző: jellegzetes fegyvernemük a dromedárokon nyargaló, nyíllal, íjjal felfegyverzett gyors tevésosztag. A sorozatos támadások első eredményeként megszűnt a római limes déli irányú terjeszkedése, egyre gyengült Róma politikai befolyása a szaharai törzsekre. Így pedig a Szaharán áthaladó kereskedelem is elsorvadt. Külön-külön jelentéktelen, de együttvéve elég súlyos területi veszteségek is érték az afrikai provinciákat. A III. század végére az Aurès-hegység kiesett Róma ellenőrzése alól, a legnyugatibb africai provincia, Tingitana pedig a mai Tanger város közvetlen környékére zsugorodott. Az északi partvidék nyugati és középső szakasza között a szárazföldi összeköttetés gyakorlatilag megszűnt.

Nem maradtak el a katonai és gazdasági nehézségek társadalmi következményei sem. Afrikában is hanyatlott a városi életforma. Az állami követelmények a Severusok kora óta különböző jellegű közmunkák formájában súlyos anyagi és munkamegterhelést róttak a városi lakosságra (*munus*ok), s rendszerük kialakításában afrikai származású jogtudósok is részt vállaltak. További nehézséget jelentett a városi gazdálkodás számára a városi területből kivált „kivételezett földbirtok" *(saltus exemptus)* megjelenése. A leggazdagabb nagybirtokosok, akik a közrend megrázkódtatásai miatt is a III. században már nagymértékben tértek át a rabszolgatartásról a colonus-gazdálkodásra, nagyszámú bérlőik jobb ellenőrzése és a városi terhek alól való szabadulás érdekében saját földjeikre költöztek, s ezzel kiszakadtak a városok közösségéből. Ipari szükségleteikről, a szerszámoktól a colonusok ruházatáig saját műhelyeik gondoskodtak. Számos mozaik szemlélteti az erődszerűen kiépített villák körül kialakult nagybirtok népének mindennapi életét. Természetesen mindez súlyos terheket rótt a megmaradt városi lakosságra. A feliratok nem emlegetik többé a *summa honorariá*t — örülnek a polgárok, ha akad olyasvalaki, aki a *munus*ok megszervezését, az egyre súlyosabb adók behajtását ingyen vállalja, nemhogy fizetne érte. Megszűnik a reprezentatív célú városi és magánépítkezés, általában csökken az építkezési kedv — mindez a létbizonytalanságnak a jele is. A sírkövek kiállítása is szegényesebb; még a feliratok kivitelezése is kezdetlegesebbé válik.

A katonai és gazdasági hanyatlás, a társadalom minden csoportjára kiterjedő nyugtalanság és elégedetlenség alkotja a hátterét a III. század egymást követő politikai válságainak, lázadásainak és felkeléseinek.

A Severus-dinasztia utolsó sarját, Alexander Severust saját katonái verték agyon, és helyébe a hadsereg követeléseit elfogultan képviselő s a városi polgárság elleni gyűlölettől vezetett Maximinus

Thraxot ültették. Az afrikai nagybirtokosok léptek fel a leghatározottabban vele szemben. 238-ban Thysdrusban (El-Dzsem) egy afrikai nagybirtokost, provinciai helytartót, az idős Gordianust kiáltották ki császárrá, és megválasztását a Karthágóban megtartott provinciai gyűlés is megerősítette.[136] A város és környék ifjúságából polgárőrséget szerveztek, ehhez csatlakozott a városi helyőrség is — ámde vereséget szenvedtek a császárhű legio III. Augusta reguláris egységeitől. A provincia lakossága erre az idős Gordianus kiskorú unokáját kiáltotta ki új császárnak — s uralmát hosszú harc után (melyben Maximinus és két római ellencsászára is életét vesztette) az egész Birodalomban elismertették. De csak rövid időre. Ellene, mint a nagybirtokosok jelöltje ellen, éppen Karthágóban újabb ellencsászár lépett fel: Sabinianus aki a városi középbirtokosságra támaszkodott.[137] A városlakókból szervezett magánhadserege azonban hamarosan felbomlott, őt magát kivégezték.

Két évtized sem telt el, s a harmadik ellencsászár is fellépett Karthágóban. Ez Celsus volt (260), a Gallienus (260–268) ellen lázadó „harminc ellencsászár" egyike. Az alig egy hétig „uralkodó" ellencsászár felléptetése azért érdemel figyelmet, mert egyetlen forrásunk, a Historia Augusta életrajza szerint hívei nem császári bíborpalástba öltöztették, hanem Iuno Caelestisnek, Karthágó védőistennőjének szent peplumába.[138] Mintha ebben a kihívó lépésben Karthágó és egész Afrika önállóságának programja is megszólalna a szétesőben levő római birodalommal szemben.

A tetrarchia

A stabilitást Afrikában — s ezen belül Karthágóban is — Diocletianus *dominatus*a s az általa bevezetett négyes hatalom *(tetrarchia)* teremtette meg. Az afrikai provinciák a tetrarchia rendszerén belül Diocletianus társcsászárának, Maximianusnak a közvetlen fennhatósága alá kerültek. Súlyos harcok árán sikerült visszavernie a déli határ felől rohamozó nomád tevetenyésztő törzseket. A politikai és katonai rend megszilárdulása Karthágóban — mint általában Afrika városaiban — némi kedvező változást jelentett. Újra megindultak az építkezések. A 238 utáni fél évszázad alatt az egész provincia területén hat építkezésről van tudomásunk feliratok alapján, most két évtized alatt huszonegy épület, nagyrészt középület létrejöttét örökítik meg a feliratok.[139] De ezek már nem a gazdag polgárok adományaiként épültek, hanem — s ez a társadalmi változások jele! —

vagy a császár, vagy magas rangú császári hivatalnokok kezdeményezésére.

A tetrarchia felbomlása utáni polgárháborús időszakban Karthágó újra felléptette a maga ellencsászárát — néhány évtized alatt a negyediket — Lucius Domitius Alexander személyében (308–311).[140] Uralmát Maxentius döntötte meg, de egy év múlva ő is elbukott Constantinus, a birodalom új ura ellenében (312). Domitius Alexander hívei nem egykönnyen adták meg magukat. Maxentius seregének kemény ostromban kellett a várost elfoglalnia, ennek során szinte teljesen elpusztultak Karthágó kikötői berendezései is. Ez pedig feltűnő jelenség: Maxentiusnak Karthágó birtokára elsősorban Róma gabonaellátása érdekében volt szüksége, amely teljesen a karthágói hajószállítmányoktól függött. Így tehát öngyilkos lépés lett volna részéről a kikötő feldúlása. Arra kell gondolnunk, hogy a Róma szempontjából létfontosságú berendezések megrongálása az ellencsászár mögött álló erők műve volt. Céljuk nem lehetett más, mint akár a kikötő lerombolásával is megakadályozni a gabonának Rómába való szállítását, s ezzel is biztosítani Afrika önellátását, gazdasági és politikai függetlenségét. Az afrikai politikai önállóság gondolata és programja (amely már felcsillant Celsus hétnapos császárságában), egyre radikálisabb és konkrétabb formában jelentkezett, s egyre nagyobb tömegeket is vonzott. Ezzel magyarázható az is, hogy a győztes Maxentius a lakosságot némileg kárpótolni akarta az apja által kezdett thermák építésének gyors befejezésével, a Maxentius uralmát megdöntő Constantinus pedig a kikötő s a lerombolt épületek teljes helyreállításával még egyszer régi fényével ajándékozta meg Karthágót.

A donatizmus

Constantinus uralomra jutásával szilárdult meg csaknem egy évszázadra a monarchia új, despotikus és bürokratikus rendje: a *dominatus*. A császári hatalom megszilárdulása, bürokráciájának és katonai erejének új alapokon való felépítése, a társadalmi csoportok helyzetét rögzítő törvényhozás, a szigorú adórendelkezések és végül a kereszténységgel, a Birodalmon belüli ellenzék addigi legfőbb eszmei áramlatával való megbékélés, állam és egyház új alapokon nyugvó szövetsége — mindez a Birodalom még meglevő erőforrásainak oly mértékű összefogását eredményezte, amellyel még jó néhány évtizedig fel lehetett tartóztatni a bomlás és hanyatlás folyamatát. A Birodalom gazdasági és politikai életének súlypontja az új főváros,

Konstantinápoly (Konsztantinopolisz) megalapításával Keletre helyeződött át, de ez Karthágó gazdasági jelentőségét egyelőre még alig csökkentette. Bizonyos előnyei is származtak abból, hogy Róma ellátásáért (mivel Egyiptom gabonáját az új főváros számára tartották fenn) most már egyedül Afrika volt a felelős,[141] s ezzel bizonyos gazdasági és politikai kedvezmények is jártak. Ez azonban közvetlenül csak a nagyvárosok, elsősorban Karthágó prosperitására hatott ki. Vidéken a nagybirtokosságot és colonusokat egyaránt sújtotta a nagyobb mennyiségű terményadó, az afrikai gabona egyre nagyobb hányadának erőszakos kivitele. Az egész római Africát elborító elégedetlenség, a szinte forradalmi hangulat öltött testet vallási köntösben az afrikai *donatista* eretnekség mozgalmában.

A donatista eretnekség kialakulása a diocletianusi keresztényüldözés idejére nyúlik vissza, amikor Mensurius karthágói püspök a hatóságok felszólítására szent könyveket szolgáltatott ki, s ezzel árulóvá, *traditor*rá lett. Az üldözés megszűnése, a kereszténység egyenjogúságának kimondása után ugyan azzal mentegetőzött, hogy megtévesztésből nem igazhitű (orthodox), hanem csupán eretnek könyveket adott át, de ezzel a háborgó közhangulatot nem tudta lecsendesíteni. Az ügy akkor vált kellemetlenné, amikor utódjáról, a 312-ben beiktatott Caecilianus püspökről is kiderült, hogy egy másik „traditor" keze szentelte püspökké. Az ellenzék — jórészt a vidéki lakosság s a városok plebejus tömegei — a hivatalos egyház püspökével szemben *Donatus* diaconust választotta karthágói püspökké. Ez nemcsak személyi kérdés volt, hanem az egyházi tanok értelmezésének, a kereszténység s az államhatalom egymáshoz való viszonyának és a jelentős részében már kereszténnyé vált társadalom belső ellentéteinek kérdése. Donatus a *lapsus*ok kérdésében rendkívül szigorú elveket vallott: az egyszer megingottak nem fogadhatók vissza az egyházba, a bűnök nem bocsáthatók meg. Ezzel voltaképpen azt az aszketikus, szigorú erkölcsű irányzatot tette magáévá, amelyet az afrikai kereszténység első nagy egyházi tanítója, Tertullianus is követett. Amikor ellenfelével szemben a tömegekre támaszkodva vállalta a püspöki címet, szembeszállt az egész kialakult püspöki egyház rendszerével, az egyházon belül Róma püspökeinek vezető szerepével, de felvette a harcot az egyház és az állam még friss szövetségének gondolatával szemben is. Constantinus az államhatalom részéről elítélte az új eretnekséget — de Donatus és hívei nem ismerték el a császár és a római püspök küldötteinek illetékességét.

Többféle, részben tudatos, részben ösztönös törekvés találkozott a Donatus nevével fellépő mozgalomban. Megvolt a határozottan ki-

tapintható társadalmi jellege — az egyházon belül is háttérbe szorított falusiak és szegények mozgalma volt a hangadóvá lett jómódú (és éppen ezért az egyszer elkövetett bűnökkel szemben is „megértőbb") vezető körökkel szemben. Egyházpolitikai vonatkozásban tagadta az állam beavatkozásának jogosságát az egyház belső kérdéseibe. Kifejezte az afrikai provincia lakosságának — már eddig is tapasztalt — törekvését a széthulló római birodalomtól való elszakadásra, Afrika vallási és egyben politikai és gazdasági autonómiájának megteremtésére. A donatizmus, amely egyaránt volt folytatója az afrikai kereszténység szigorú, aszketikus irányzatának, és kifejezője a III. század vége óta kibontakozó új társadalmi és politikai törekvéseknek is, rohamos sikereket ért el. Néhány év alatt szinte minden afrikai városban kialakult az önálló donatista gyülekezet, és minden katolikus püspök mellett nyíltan vagy titokban munkálkodott egy donatista püspök is. A mozgalom megindulása után néhány évvel tartott külön donatista zsinaton már hetven püspök jelent meg, s a hivatalos „katolikus" egyház által eretnekségnek bélyegzett mozgalom a legjobb úton volt afelé, hogy Afrika népeinek saját egyházává váljék. A donatisták az egyházi és állami nyomással szemben az első évtizedekben csak vallási harcot folytattak, de az ellentétek kiéleződése a fegyveres ellenállást is kirobbantotta. Az első véres összeütközés Bagai városban, 347-ben zajlott le. A donatisták harciasságát növelte, hogy a század közepe óta tömegesen csatlakoztak hozzájuk a mezőgazdasági idénymunkások csoportjai — a római Africa falusi lakosságának földtelen, jogtalan s éppen ezért a radikális mozgalmak és ideológiák iránt legfogékonyabb rétege. Ezek a *circumcelliók*nak („a cellák, azaz: hombárok körül lődörgők") nevezett csoportok alkották a donatisták legszélsőségesebb és legharciasabb szárnyát. A mozgalomba való bekapcsolódásukkal a donatizmus mint vallási mozgalom mind egyértelműbben szociális felkeléssé terebélyesedett. A circumcelliók megtámadták a nagybirtokokat, széttépték a colonusok kötelezettségeit tartalmazó okmányokat, felszabadították a rabszolgákat, s nem riadtak vissza a városok — köztük Karthágó — ellen indított támadásoktól sem.

A donatisták és legszélsőbb szárnyuk, a circumcelliók mozgalmán kívül más radikális áramlatok is kifejezésre juttatták a különböző formában terjedő elégedetlenséget. Egész Afrikában, így Karthágóban is megjelent a *manicheizmus* — ez az iráni és keresztény elemekből egyberótt vallási rendszer, amely az egész anyagi világot s a társadalom adott rendjét a „jó istennel" szemben álló gonosz démon alkotásának tekintette, s az egyéni megváltás útját az e világtól való

teljes elzárkózásban, általánosan elfogadott értékeinek és javainak könyörtelen elutasításában látta. A Római Birodalom területén a manicheus hitterjesztés központja éppen Karthágó volt.

Itt élt a manicheusok legnagyobb latin nyelvű teológusa, Faustus — akinek tanításait Ágoston egyházatya cáfolta terjedelmes művében.

Mindez csupán ideológiai vetülete az afrikai és ezen belül a karthágói városi társadalmat is megrázó válsághangulatnak. De a válságnak voltak sokkal közvetlenebb politikai és katonai tünetei is.

A római Karthágó utolsó évtizedei

Miután Maximianus uralkodásának első éveiben jelentős területek feláldozása árán megállította a dél felől rohamozó nomád berber törzsek támadását, a római Africa néhány évtizedes nyugalmat élvezett. De a 360-as években a berber törzsek újabb támadást indítottak Karthágótól keletre, Tripolitania térségében, s a római uralmat újabb hátrálásra kényszerítették. 369-ben Firmus, egy romanizált mór törzsfő felkelése — amely a donatisták és circumcelliók fegyveres támogatására is támaszkodott — ismét megrázkódtatta egész Afrikát. Theodosius, a császári hadak fővezére (az azonos nevű császár apja) Karthágóból irányította az ellentámadást, és rendkívül kegyetlen harcok árán sikerült a felkelés felett úrrá lennie. Az afrikai lakosság közhangulatának lecsillapítására azonban a császári politika őt magát is áldozatul dobta oda: a kivívott győzelem után a felkelőkkel szemben elkövetett kegyetlenkedések és rablások jogcímén a császár perbe fogatta és Karthágóban lefejeztette.[142]

A század végén, közvetlenül a Birodalom kettészakadása után Afrika provinciái újabb felkelés színterévé váltak. Most Gildo, Firmus öccse vezette az elszakadó mozgalmat. Első intézkedései közé tartozott a karthágói kikötő lezárása s ezzel az Italiába irányuló gabonaszállítások megszüntetése, amely Rómát súlyos éhínségbe sodorta. Stilichónak, a Nyugatrómai Birodalom összes hadai főparancsnokának s a Birodalom tényleges urának még egyszer sikerült Gildót legyőznie, árulás útján foglyul ejtenie és kivégeztetnie. De ezek az egymásra torlódó események, az egymást követő elszakadási mozgalmak, a birodalmi politika habozása és egymásnak ellentmondó intézkedései — egy győztes hadvezér kivégeztetése! — már a teljes szétesésnek, a központi kormányzat tehetetlenségének, az anarchiának a félreérthetetlen tünetei voltak.

Miként alakult Karthágó mindennapi élete a Birodalom szétesésének e válságos évtizedeiben?

Az afrikai vidéket és a kisebb városokat magukkal sodró viharos események, barbár támadások s a lakosság felkelései a jelek szerint kevésbé változtatták meg e térség legnagyobb városának gazdasági helyzetét és mindennapi életét, mint ahogy az eddig leírtakból következtethetnénk. Mindaddig, amíg a Birodalom fennállt (bármilyen bizonytalan volt is központi kormányzata és bármennyire tervszerűtlenek is kormányzati módszerei), Karthágó megtartotta központi gazdasági jelentőségét mint a gabonaszállítások s általában az afrikai árucsere központja. Ez a helyzete nem változott akkor sem, amikor a keleti területek Theodosius császár halálával (395) végleg különváltak a Birodalom nyugati felétől. Mennél súlyosabbak voltak a Birodalom gazdasági körülményei, annál inkább rá voltak szorulva a császárok, illetve a Birodalom nyugati felének mindenkori urai a karthágói naviculariusok folyamatos áruszállításaira, gazdasági tevékenységükben is kifejeződő politikai lojalitásukra. Másrészt a Rómán kívüli legfontosabb gazdasági központ érdekei is egybefonódtak a létéért küzdő Birodalom fennmaradásával. Vezető köreinek látniuk kellett, hogy jólétük alapja a Földközi-tenger medencéjének az a gazdasági egysége, amelyet a római Imperium teremtett meg és tartott fenn — úgy-ahogy — még a III–IV. század viharai között is. Így érthető, hogy a IV. századi elszakadási és autonomista mozgalmak, köztük a társadalmi céloktól is ihletett vallási eretnekségek kohója a falusi és kisvárosi lakosság volt. Karthágó lakossága zömmel megőrizte lojalitását, s ezért különböző császári kedvezések formájában el is nyerte jutalmát. A IV. század folyamán állami költségen, az egyház s a császári hatalom kezdeményezésére a városban még jelentős új építkezésekre is sor került. Új helytartói palota épült, helyreállították a közfürdőket, számos lakóház épült (de jórészt a vezető császári funkcionáriusok villái) és legalább egy tucat keresztény templom; köztük a legmonumentálisabb a vértanú püspök, Cyprianus halálának helyén, az Odeon közelében emelt székesegyház.

A mindennapi élet, úgy tűnik, a megrázkódtatások ellenére is a megszokott módon folyt tovább. Nemcsak a hivatalos feliratok szólnak a sztereotip fordulatokkal a minden császár trónra léptével újra meg újra megkezdődő „aranykorról" és „legboldogabb századról" (*saeculum felicissimum*, ill. *felicitas saeculi*) és magasztalják a császárok által mindig újra megerősített „békét és jogbiztonságot" — az egyházi írók hol őszinte, hol mesterkélt felháborodása is egy jólétben élő város képét vetíti elénk. *Salvianus*,[143] a késő római tár-

sadalom legélesebb hangú bírálója, aki Karthágót is meglátogatta, így ír róla: „Ennek a térségnek [Afrikának] sok városa közül egy van, melyet a többi urának és mintegy anyjának tekinthetünk; ez Róma örök vetélytársa, amely egykor fegyvereivel és vitézségével, most pedig pompájával és méltóságával küzd az elsőségért. Karthágóra gondolok, Rómánk legfélelmetesebb ellenfelére, mondhatnám úgy is: Afrika Rómájára. Ebben a városban megtalálhatjuk az állami intézményeket, a kormányzat különböző szerveit; megvannak közszolgáltatásai, iskoláiban valamennyi, szabad emberhez méltó ismeret, minden filozófiai tanítás otthonra talál. Innen kormányozza helytartóságát Africa proconsulja, akit hatalma alapján valóságos consulnak is nevezhetnénk..." Ágoston egyházatya, aki fiatalságát Karthágóban töltötte, és Afrika legnagyobb püspökévé vált, a várost „a bűnös szerelmek kohójának" nevezte.[144] A már idézett Salvianus[145] — aki Karthágó hatalmának és tekintélyének oly megragadó szavakat szentel — szinte hisztérikus haraggal szidalmazza a város lakosságát azért a könnyelmű, vidám, fényűző életmódért, amellyel még közvetlenül a vandál támadás előtt sem képes szakítani.

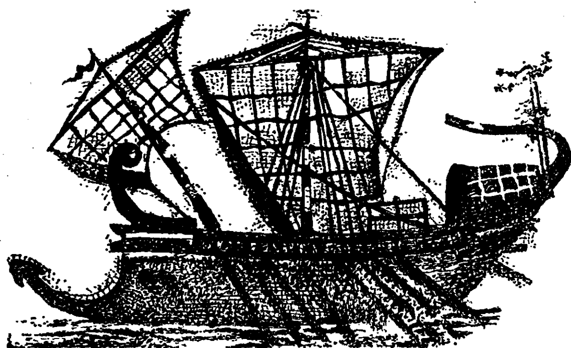
Igaz, sok minden megváltozott az Antoninusok korának városi életéhez képest. A város ügyeinek intézése már teljesen a kinevezett császári hivatalnokok kezébe csúszott át. A városi tanács tagjainak jogköre és feladata csupán az egyre súlyosabb adók behajtása a város territoriumán s a közmunkák (munusok) elvégeztetése. A tanács tagsága nem is volt olyan keresett megtiszteltetés, mint a császárkor arany évtizedeiben. A jómódú polgárok a senatori cím megszerzésével, megvesztegetéssel, hamis mentességi írásokkal, rosszabb esetben a városból való elszökéssel próbáltak kibújni egyre terhesebb kötelezettségeik alól. Ez azonban Karthágóban sem annyira a jómódú polgárság tönkremenésének jele, mint inkább annak tünete, hogy a városi életforma elvesztette vonzóerejét, a városi életben való tevékenykedés sem anyagi, sem erkölcsi haszonnal nem járt többé; a karthágói kereskedők számára megújított kiváltságlevelek, a IV. században épült villák mind azt bizonyítják, hogy a jómódú polgárság itt sem szegényedett el oly mértékben, mint ahogy a városi terhek alóli szabadulásra tett kísérletei sejtetnék.

A hanyatlás csak a Birodalom kettészakadása utáni évtizedekben, a Nyugatrómai Birodalom gyors szétesése miatt vált rohamossá. Az V. század első harmadában jellemző módon már csak egyetlen nagyarányú építkezésről tudunk: III. Valentinianus császár városfalakkal vette körül Karthágót, annak jeleként, hogy a várost közvetlen veszély fenyegette (425).

A vandálok

Karthágót mindeddig két irányból fenyegette közvetlen veszély: *kívülről*, dél felől a mór és berber törzsek és törzsszövetségek támadásai, *belülről* pedig Afrika lakosságának elszakadási törekvései. Bármennyit szenvedett is a város e támadások súlya alatt, a Birodalom még elég erős volt egyik legfontosabb központjának megvédésére és benne az élet, a gazdasági tevékenység folyamatosságának fenntartására. A Birodalom kettészakadása óta a barbár támadások fő célpontjául szolgáló Nyugatrómai Birodalom megállíthatatlan szétesésének körülményei között ezt a funkcióját sem volt már képes teljesíteni. Gildo legyőzése az utolsó római siker volt Afrika térségében. Most, az V. század kezdetén *észak* felől, a tenger irányából is megjelentek a barbár hódítók. A nyugati gótok ura, Alarich 409-ben tervbe vette Karthágó megostromlását. A helytartó, Heraclianus comes még elhárította a tervezett támadást, röviddel később (413) azonban önmagát kiáltotta ki császárnak.[146] Mivel Afrikában elég erősnek érezte magát, Karthágóban hagyta hátra új helytartóként vejét, s a császári trón megszerzésére Itáliába vonult. Itt elszenvedett veresége és kivégeztetése után Karthágó — egy történelmi pillanatra — ismét visszatért a Birodalomba. De nem sokáig. Afrika északi partjainál új hódítók jelentek meg: a *vandálok*.

A Hispania déli felén, eredetileg a rómaiak szövetségeseiként megtelepedett vandál törzsek már a 410-es évek óta veszélyeztették kalóztámadásaikkal a Földközi-tenger nyugati medencéjét. Leghatalmasabb királyuk, Geiserich egy afrikai helytartó, Bonifatius elszakadási kísérletét felhasználva, állítólag az ő támogatására, valójában azonban Afrika meghódítása céljából megtámadta a provinciát, s 429-ben történt partraszállásával megkezdte a római Africa módszeres meghódítását. A császári kormányzat kénytelen volt elismerni a megváltoztathatatlan helyzetet, s a 435-ben megkötött békével — Róma történetében első ízben — hivatalosan is lemondott egy jelentős területről, s elismerte az Afrikában létrejött önálló vandál királyságot. A békekötést Geiserich csak fegyverszünetnek tekintette. Négy évvel később, 439-ben rajtaütésszerű támadással elfoglalta Karthágót, és afrikai birodalmának fővárosává tette. Ebben az évben — amikor maga a Római Birodalom is már puszta névvé foszlott, s politikai létének realitását teljesen elveszítette — Karthágó az egész, addigi római Africával együtt kiszakadt a Földközi-tenger medencéjét mindaddig átfogó gazdasági egységből. A római Karthágó története véget ért.

VI. A VANDÁL ÉS A BIZÁNCI KARTHÁGÓ

A vandálok fővárosa

Karthágó elestével a római fennhatóság egész Afrika területén megszűnt. Geiserich afrikai vandál királysága Afrika egész nem római lakosságára s a római lakosságnak sem jelentéktelen csoportjaira támaszkodhatott. Katonai sikereit nemcsak a vandál fegyvereknek, hanem a nagybirtokosokkal szemben álló colonusok, kisbirtokos parasztok, idénymunkások és mezőgazdasági rabszolgák rokonszenvének is köszönhette. A vandálok oldalán álltak a katolikus kereszténység ellenfelei is: arianusok, donatisták, circumcelliók. A vandál uralom tehát megvalósította azoknak a társadalmi csoportoknak az évszázados törekvését, amelyek a római uralommal szemben Afrika önállóságáért küzdöttek. Ezek pedig — mint láttuk — a falusi s a kisvárosi lakosság köréből kerültek ki. Karthágó, amely puszta létével a Földközi-tenger egész medencéjét egyesítő római birodalom fennállásának érdekeihez kapcsolódott, idegen test maradt a vandál

birodalmon belül. Abban a történeti pillanatban, amikor a Földközi-tenger medencéjének gazdasági egysége a vandál királyság létrejöttével megszűnt, elvesztette eddigi létalapját. A Birodalom összeomlásával megkezdődött egyik legfontosabb gazdasági központjának feltartóztathatatlan halódása, s ezt a folyamatot csak lassíthatta, de meg nem fordíthatta az a tény sem, hogy Karthágó az újonnan megalakult királyságnak is fővárosa lett.

Geiserich meglepően kis haderővel, kb. 15 000 harcosból álló sereggel (amely még ostromgépekkel sem rendelkezett) néhány év alatt hódította meg az egész római Africát. Ilyen gyors katonai siker nem lett volna lehetséges, ha a Római Birodalom nincs már a teljes szétesés állapotában, és ha a provincia lakosságának tömegei nem lettek volna immár teljesen közömbösek a kiszipolyozó dominatus sorsával szemben. A helyi lakosság jelentős részének gyors és viszonylag súrlódásmentes beilleszkedése az újonnan megalakult barbár államba további gyors terjeszkedés számára adott lehetőséget. Karthágóból kiindulva Geiserich előbb egész Észak-Afrikát meghódította (egészen Héraklész oszlopaiig), majd Szicília nagy részét, Szardínia és Korzika szigetét, s a Földközi-tenger több kisebb szigetcsoportját is birodalmához csatolta, 455-ben pedig megszállta és kirabolta Rómát (a vandálok akkori tevékenysége tette közmondásszerűvé a „vandalizmust"), és uralkodásának végén, 468-ban a Karthágói-öbölben megsemmisítette a bizánci birodalomnak ellene küldött óriási hadiflottáját is. A vandál királyság, úgy tűnt, végképp megszilárdult, és földrajzilag — sajátos módon — nagyjából az egykori Karthágó pun birodalmát állította helyre. Karthágó így ismét egy önálló és némi jóakarattal birodalomnak is nevezhető állam fővárosává lett.

A vandál királyság történetének további évtizedei megmutatták ennek a hódítás révén létrejött államalakulatnak a belső, szervi gyengeségét is. A birodalmukon belül gyenge kisebbséget alkotó vandálok támaszát a meghódított lakosságon belül a Róma-ellenes elemek alkották, zömmel a falusi lakosság és vallási tekintetben a nem katolikus csoportok (arianusok, donatisták, manicheusok stb.), akik a harcosan arianus vandálokat szövetségesüknek tekintették. Viszont természetes ellenfeleik voltak a nagyvárosok, elsősorban Karthágó lakói, a provincia területén nagy számban élő katolikusok s általában azok a rétegek (a hajótulajdonos-nagykereskedőktől a rhétorokig), akiknek léte a birodalom egységének fennállásához kapcsolódott. Ha a vandálok uralmukat stabilizálni akarták, ezeket a hagyományaik alapján „római" elemeket vagy drasztikus módszerekkel kellett elnyomniuk, vagy pedig meg kellett nyerniök az új állam szá-

mára. Ennek ára pedig az is volt, hogy rendezett kapcsolatokat teremtsenek a bizánci birodalommal, saját államukon belül pedig a városi lakossággal s a katolikus egyházzal. Ennek a két tendenciának — a drasztikus elnyomásnak és a megbékélésnek — a harca vonult végig a vandál birodalom rövid egy évszázados történetén, és akadályozta meg egy hosszabb távra szólóan egységes kormányzati koncepció kialakítását. A feladatot bonyolultabbá tette az is, hogy a csupán nemzetségi hagyományokkal rendelkező „barbár" vandálok kénytelenek voltak átvenni a Római Birodalom kései korának kialakult intézményeit, ehhez pedig igénybe kellett venni a lakosság írástudó és törvénytudó, az állami adminisztrációt intézni képes csoportjait is. Szinte jelképes jelentőségű az, hogy Karthágó elfoglalása után Geiserich, nyilván propagandisztikus célokból is, nyilvánosan és ünnepélyesen elégette a római adólajstromokat — de néhány év múlva új adólisták készültek.[147] A colonusok továbbra is a fél évezredes római Lex Manciana alapján teljesítették szolgáltatásaikat,[148] s a számukra nyilván nem túlságosan lényeges különbség csak abban állt, hogy a római császárok földjeit a vandál királyok örökölték, és római nagybirtokos uraik helyébe a vandál arisztokrácia tagjai léptek.

A vandál királyok politikáját jellemző ellentmondó törekvések harca sajátos módon kedvezett a fővárosnak, Karthágónak. A város kiszakadt az addig egységes mediterrán piacból, viszont kárpótlást nyújtott számára a vandál királyok törekvése, hogy fővárosuk fényét és tekintélyét növeljék.

Karthágóban állították fel a vandál királyság központi pénzverdéjét, amely ezüst- és bronzpénzeket bocsátott ki. Ide szállította Geiserich a Róma kirablásakor szerzett rengeteg műkincset. A Rómában zsákmányolt szobrok az új vandál főváros utcáit és tereit ékesítették. Kereskedelmi szerepe sem enyészett el teljesen: a királyságon belüli tengeri kereskedelemnek (főként olajszállításnak) továbbra is a fő kikötője volt, s a vandál királyság, Bizánc és a nyugati germán államok közötti (mennyiségre természetesen nem túlságosan nagy) árucsere fő átrakási kikötője maradt. A főváros lett továbbá központja az újonnan kialakult vandál nagybirtokos arisztokráciának is, amelynek tagjai földjeik jövedelmét a fővárosban költötték el, és roppant gyorsan átvették a nagyvárosi élet minden kényelmét és fényűzését. Kortársi leírások arra vallanak, hogy a vandál uralom alatt sem szűntek meg a circusi lóversenyek, továbbra is működtek a közfürdők, s időnként még színházi előadásokra is sor került.[149] Folytatódott tehát a késő római időkre jellemző életmód. A szellemi élet

sem sorvadt el teljesen. A megbékélés politikájának legtudatosabb képviselője, Thrasamund király (496–523) fővárosa és udvara fényének növelésére korának afrikai latin költőit (jobbára csak afféle versfaragókat) maga köré gyűjtötte, s ezek megfelelő adományok fejében most már a vandál királyok dicsőségét zengték.[150] Kialakult egy vallási tárgyú prózai irodalom is. A Karthágóban élő katolikus és arianus püspökök azokban az években, amikor a katolikusok üldözése enyhült, nyílt hitvitákat folytathattak, s egymás tanításait írásban is cáfolni próbálták. Ha azonban valamely katolikus hitvitázó túlságosan messzire ment az érvelésben, száműzetés lehetett a sorsa, mint például Karthágó ekkor élt legnagyobb püspökének, Fulgentiusnak.

A vandál korszak végén a bizánci történetíró, Prokopiosz már ugyanúgy kárhoztathatta a fővárosban élő vandál nemesség fényűzését és elpuhultságát, mint egy évszázaddal korábban a vandálok pártján álló Salvianus a római arisztokráciáét.

Geiserich halála után a vandál birodalom terjeszkedése megakadt. A kormányzat, amely átvette a római dominatus politikai intézményeit, ezzel a régi társadalmi ellentéteket is örökölte. Nem sikerült tartós megbékélést teremtenie a nem római lakossággal sem; az állam vezetését a különböző vandál nemesi csoportoknak egymással s a királyi hatalommal vívott harcai bénították meg, s az alapító 477-ben bekövetkezett halála után a királyság tekintélye is gyorsan hanyatlott. Már az V. század végén újra megkezdődtek délről és nyugatról a tevés-nomád mór és berber törzsek rablóhadjáratai, és hódításaik a már eddig is összeszűkült mezőgazdasági területből újabb meg újabb darabokat hasítottak le. Az 508-ban megindított mór támadás során elpusztult a városok egész sora, köztük olyan jelentősek is, mint Thamugadi és Theveste. Egy évszázados uralom után a vandál királyság ugyanolyan tehetetlennek bizonyult saját területének megvédésére, mint a szétesőben levő Római Birodalom.

Ilyen körülmények között érte 533-ban a vandál királyságot Iustinianusnak, a bizánci birodalmat a hatalom új magaslataira emelő császárnak a támadása. Ürügyül a vandál királyi családon belüli viszályokat s a birodalomban élő katolikusok üldöztetését használta fel. Támadása, amelyet legtehetségesebb hadvezére, Belisarius (Belizár) vezetett, éppoly gyors sikert hozott, mint egy évszázada Geiseriché. Egy év után elesett Karthágó (534), s egy további évtized alatt egész Észak-Afrika s a vandál királyság többi birtoka a bizánci állam uralma alá került.[151]

Karthágó bizánci uralom alatt

Iustinianus kormányzata a vandál uralom utolsó szakaszának anarchiája után elsősorban a bizánci értelemben vett „rendet" akarta helyreállítani.[152]

Mindjárt a város elfoglalása s a királyság megdöntése után Afrika püspökei Karthágóban zsinatot tartottak, s ezen 217 püspök mondott köszönetet az „igaz hit" helyreállítójának. Kialakították az afrikai területek egyházi szervezetét is. Karthágó püspökét egész Afrika „prímásának" ismerték el, a túlságosan nagyszámú püspökségeket hét egyházkerületbe vonták össze a meghódított területek politikai felosztásának megfelelően, s ezek székhelyeinek püspökeit a többi kisebb város egyházközsége feletti felügyeleti joggal ruházták fel. A katolikus egyház kizárólagos uralmának helyreállítását kiegészítette az eretnekségek szigorú betiltása: most az arianusok és egyéb eretnekek szenvedtek legalább olyan súlyos üldöztetést, mint amely miatt néhány éve még a katolikus püspökök keseregtek. A bizánci uralom helyreállította a régi nagybirtokrendszert is. Az elűzött, földjeitől megfosztott és jelentős részben kivégzett vandál arisztokrácia nagybirtokait a bizánci bürokrácia egyes érdemdús tagjai kapták ajándékba, s a kisbirtokos parasztság maradék csoportjait is a nagybirtokosság felügyelete alá helyezték.

Az egész afrikai terület lakosságának terheit növelték a vandál korszakhoz képest súlyosabbá vált adók s a rohamosan növekvő állami bürokrácia költségei (ezeket még fokozta a bizánci bürokraták pénzéhsége, megvesztegethetősége). Már Belizár utóda, Afrika első „polgári" helytartója, egy Salamon nevű eunuch megszervezte az új területek életét irányító tíz officiumot, 118 vezető tisztviselővel.[153]

Afrika meghódítása Iustinianus elgondolása szerint csak egy lépés lett volna az egész egykori Római Birodalom újraegyesítésének hatalmas programján belül. A császár nagyralátó tervei azonban csak kis részben váltak valóra. A vandálok legyőzése után sikerült még a keleti gótok itáliai államát is megdöntenie, és nyugaton megszállnia Hispania legdélibb partjának egy kicsiny szakaszát. De ezek a hódítások együttvéve sem eredményeztek többet, mint néhány földrajzilag egymástól elszigetelt, egymással csak tengeri úton érintkező terület összefüggéstelen halmazát, amelynek megtartása állandó katonai készenlétet, szüntelen védelmi tevékenységet igényelt. A túlzott remények meghiúsulása végzetesen hatott ki az afrikai területek és legnagyobb városuk, Karthágó sorsára is. Iustinianus a nomád

törzsek várható támadásaival szemben hatalmas méretű és rendkívül költséges erődrendszert épített ki a meghódított térség egész határvonalán, s ehhez az itt élő lakosság ingyenes kényszermunkáját vette igénybe. De Afrika ezen az áron sem szerezhette meg a tartós biztonságot.

A meghódított afrikai területek kezdettől fogva szinte katonai tábor képét mutatták: távoli és veszélyeztetett, a birodalom nagy központjaitól elszigetelt határtartomány szerepére voltak kárhoztatva. Ez a gyógyíthatatlan helyzet határozta meg a szervezeti forma kialakítását is. A meghódított Afrika eredetileg a birodalom többi területéhez hasonlóan egységes *praefecturát* alkotott, amelyhez hét provincia tartozott. A VI. század végén az állandó katonai készültség fenntartása érdekében a praefecturát *exarkhatus*sá, különleges katonai-közigazgatási területté alakították át, élén egyetlen teljhatalmú katonai és polgári megbízottal, az *exarkhés*szel. Ilyen jellegű határtartománya a bizánci birodalomnak Afrikán kívül csak egy volt, az Itália északi határterületeit magába foglaló ún. *ravennai exarkhatus.* Az új, tisztán katonai szervezet létrehozása is érzékelteti az afrikai területek állandó veszélyeztetettségét.

A vandálok elleni háború hivatalos bizánci krónikásának, Prokopiosznak az elbeszélése szerint a főváros s a vidék lakossága egyöntetű örömmel fogadta a bizánci felszabadítókat.[154] Ha volt is ilyen kezdeti lelkesedés, ez hamar lelohadt. A praefectura és később az exarkhatus védelme a helyi lakosságtól óriási áldozatokat kívánt adóban és közmunkában; de az erőfeszítések nem hoztak eredményt. A vandál uralom megdöntése után a bizánci Afrikának — voltaképpen csupán egy keskeny és nem is összefüggő parti sávnak — határa mentén sorra alakultak ki az egyes törzsi központok körül a független mór államok. A határvidék — amely félelmetesen közel esett a városi központokhoz — Bizánc uralmának idején állandó hadszíntérré változott.

Karthágó, mely a vandál uralom alatt a királyi székhelynek kijáró előnyöket és megkülönböztetett védelmet élvezte, most jutott a rohamos hanyatlás állapotába. A város elfoglalásakor súlyosan megrongálódott kikötői berendezéseket csak hiányosan állították helyre. Mindenütt romokat és megrongálódott házakat lehetett látni. A bizánci korból csupán katonai és egyházi célú építkezésekről tudunk. Csekély számú bizánci forrásaink sem tagadják Karthágó elszegényedését és elnéptelenedését. A város, amely a pun korszak óta előbb a pun államnak, majd Róma afrikai birodalmának, végül a vandál királyságnak a fővárosa volt, most egy határszéli kisváros színvonalára süllyedt a csekély területű, a központtól távol eső provinciában.

Az arab hódítás

Iustinianus utódai alatt a nagy áldozatokkal meghódított területek sorra leszakadtak a Birodalom testéről. Előbb a langobardok hódításával elveszett Észak-Itália, majd a keleti határszélen a Szászánidák újperzsa birodalmával keveredett Bizánc hosszan tartó háborúkba. A VII. század elején súlyos kudarcok és fényes sikerek váltogatták egymást. De ekkor a bizánci birodalom látókörében már megjelentek az *arab hódítók*.

Mohammed az arab törzsek között elért sikereinek csúcsán felszólította korának valamennyi uralkodóját, köztük a bizánci császárt is, Allahnak, az egyetlen istennek és az ő legnagyobb prófétájának elismerésére. A felszólítást a bizánci udvarban gúnykacaj fogadta. De a civilizált világ mezsgyéjén váratlanul felbukkant nomád arab törzsekkel szemben a fölény érzése ijesztő gyorsasággal omlott össze. Mohammed második utódjának, Omár kalifának az uralkodása idején (634–646) Bizánc számára elveszett Szíria és Mezopotámia. Az arab seregek csapásai alatt összeomlott az a Szászánida birodalom, amelylyel addig évszázados eredménytelen harcokat vívott Róma és Bizánc. Omár egyik alvezére, 'Amr ibn el-Ászí félig-meddig egyéni vállalkozás keretében, szinte fél kézzel hódította meg Egyiptomot, és indult további nyugati hódításokra. Vállalkozását nem Bizánc katonai ereje, hanem a kalifa túlzott óvatossága állította meg. A század közepén az arab seregek már Karthágó közelében álltak, és további előrenyomulásuknak csupán a berber törzsek elkeseredett ellenállása állta útját. Az arab terjeszkedést azonban csak időlegesen lehetett feltartóztatni. Omár kalifa utóda, Oszmán alatt, a 660 körüli években (a pontos évszámot krónikáink nem közlik) az arab seregek az ókori Sufetula, arab nevén Szbeitla mellett döntő győzelmet arattak, s a Karthágótól keletre fekvő egész afrikai birtokállományt elfoglalták. Karthágó, Afrika utolsó megerősített városa még néhány évtizedig tartotta magát.

A legközelebbi arab támadás már eredményesnek bizonyult. 692-ben Haszán ibn Nu'mán nehéz ostrom után elfoglalta a bizánci Afrika utolsó nagy központját. A helyőrség az exarkhész vezetésével csak a görög-római lakosság hajóra szállását és Szicília irányában, tengeri úton való menekülését tudta biztosítani.

Az utóharcok még jó néhány évig eltartottak. Egy bizánci ellentámadás rövid időre Karthágót is kiragadta az arabok kezéből. Amikor azonban 697-ben a berber törzsek utolsó nagy ellentámadását is szétzúzták, Afrika egész északi partvidéke nyitva állt az arab hó-

dítók előtt. 704-ben az arab hadak elfoglalták Tingist, a klasszikus Afrika nyugati határvárosát, és szabad szemmel jól láthatták már Gibraltárt, azt a sziklát, amely a nagy arab hadvezér, Tarik nevét örökítette meg.

Afrika távoli nyugati területeinek, a Maghrebnek elfoglalása és pacifikálása a berber lakosság szívós ellenállása miatt még hosszan tartó harcokba került. De az antik Karthágó története a VII. század végével s a görög-római lakosság kitelepülésével véget ért. A vandál harcok óta többszörösen gazdát cserélt és sokszor elpusztított városban csak kevés számú, túlnyomóan szegény lakosság maradt.

Az Afrikában berendezkedő arab uralom új központokat alakított ki a Bizánctól átvett régi és vagy elnéptelenedett, vagy megbízhatatlan lakosságú városi központok helyett. Az Omajjáda kalifák északafrikai helytartóságának új fővárosa az újonnan alapított Qairuán lett. A karthágói térség számára már Haszan ibn Nu'mán, a város meghódítója új helytartói székhelyet választott ki: a Karthágótól csak néhány kilométer távolságra fekvő Tuniszt, a régi libüai-föníciai kisvárost. Az új katonai jellegű települést csatorna kötötte össze a tengerrel — s így átvehette a karthágói kikötő funkcióit is.

Tunisz árnyékában Karthágó kicsiny, szegény és jelentéktelen településként tengette életét. Önállóságát elvesztette, Tunisz elővárosává lett. Kikötői berendezéseit ellepte a homok, pompás épületeivel végzett a gondozatlanság, az idő múlása. A gazdátlanná vált, összeomló épületek építőanyagát az új helytartói székhely mecsetjeinek és palotáinak építésére használták fel. A XI. században egy arab utazó, Al-Bakri, még csodálattal szemlélte a *tiátar* (az egykori amphitheatrum), a thermák, a márványpaloták romjaikban is hatalmas méreteit. Azután lassanként ezeknek köveit is széthordták. Amiként a lerombolt pun város köveiből épült a római colonia, úgy élt tovább a bizánci Karthágó az arab Tunisz épületeiben. Az egymást követő ókori birodalmak fővárosának nevét és létének eszmei folytonosságát csak a katolikus egyház tartotta fenn: Karthágó már több mint egy évezrede nem áll többé, de „in partibus infidelium", a hitetlenek által elfoglalt területekre szóló érvénnyel még napjainkban is adományozhatja a pápa Karthágó püspökének címét. Az egykor élő, harcoló, munkálkodó és tevékeny lakosságú város épületeit azonban belepte a homok.

Időrendi táblázat

i. e. 1100 körül	Az első föníciai kereskedelmi telepek Afrika partvidékén. Utica alapításának hagyományos dátuma
814	Karthágó alapításának hagyományos dátuma
776	Az első olümpiai játékok
754	Róma alapításának hagyományos éve
670	Türosz asszír fennhatóság alatt
600 körül	A görög gyarmatosítás kezdete a Földközi-tenger nyugati medencéjében. Masszilia alapítása
573	Türosz újbabilóni fennhatóság alatt
550 körül	Karthágói—etruszk diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok
550—500 körül	A nyugati föníciai telepek egyesülése Karthágó vezetése alatt
535	Karthágó és az etruszk városok közös tengeri győzelme Phókaia fölött; alaliai csata
530 körül	Hódítások Szicília és Szardínia szigetén; Malkhosz sikertelen kísérlete az egyeduralom megteremtésére
530 körül—396	A Magonida-család vezető szerepe Karthágóban
520 körül	Mago újjászervezi a karthágói hadsereget; zsoldos haderő
510 körül	Szerződés Karthágó és Dareiosz között
508—507	Karthágó és Róma első szerződésének éve
490 körül	Karthágó és Caere szoros kapcsolatai
481	Szövetség Karthágó és Xerxész között (kétes hitelességű)
480	Támadás Szicília ellen; Hamilkar himerai veresége
450—400 körül	Karthágó észak-afrikai birodalmának kiépítése; a köztársasági alkotmány kialakulása
430 körül	Hanno és Himilko felfedező útjai
409—406	Háború Szelinusz ellen; Szicília nyugati harmadának meghódítása
406	Szövetségi tárgyalások Karthágó és Athén között
405	Első békekötés Karthágó és Dionüsziosz szürakuszai türannosz között; az epikrateia megszervezése
397—392	Második háború Karthágó és Szürakuszai között
396	Himilko veresége Szicíliában; Démétér és Koré-Perszephoné kultuszának meghonosítása Karthágóban
392	Második békekötés Karthágó és Szürakuszai között
382—376	Harmadik szicíliai háború
374	Harmadik békekötés Karthágó és Szürakuszai között
367—366	Negyedik szicíliai háború és negyedik békekötés
348	Róma és Karthágó második szerződése
342—339	Háború Timoleón szürakuszai türannosszal
339	Krimiszoszi vereség, békekötés
336—323	Nagy Sándor uralkodása
330	Türosz pusztulása
311	Agathoklész támadása Karthágó ellen

	310	Agathoklész Karthágó kapui előtt
	306	Agathoklész veresége; Karthágó megszilárdítja szicíliai uralmát
	306	Róma és Karthágó harmadik szerződése
	282—275	Pürrhoszi háború, Róma és Karthágó utolsó (katonai) szerződése
	272	Róma elfoglalja Rhégiont, Szicília partjával szemben
	266—265	A messzénéi (messanai) konfliktus
	264—241	Róma és Karthágó első háborúja (I. pun háború)
	256	Regulus Karthágó előtt
	241	Karthágó döntő veresége az Aegates-szigeteknél; békekötés; Szicília elvesztése
	241—237	A zsoldosok és a libüai törzsek felkelése Karthágó ellen („engesztelhetetlen háború")
	238—237	Karthágó elveszti Szardínia és Korzika szigetét
	237—228	Hamilkar meghódítja Dél-Hispaniát
	228	Hasdrubal Dél-Hispania helytartója
	225	Az ebrói egyezmény Róma és Karthágó között
	221	Hannibal Dél-Hispania helytartója
	219	Hannibal elfoglalja Saguntumot
	219/218—202	II. pun háború
	216	Cannaei csata; Hannibal katonai sikereinek csúcspontján
	215	Szövetség Makedoniával, Szürakuszaijal és Capuával
	212	A római ellentámadás kezdete
	211	Scipio elfoglalja Dél-Hispaniát
	206	Metaurusi csata
	204	Scipio átkel Afrikába, Hannibal elhagyja Itáliát
	202	Zamai csata, Karthágó veresége
	201	Karthágó a békekötés értelmében Róma ellenőrzése alá kerül; Numidia és Mauretania önálló királyság
	151—150	A római senatus elhatározza Karthágó megsemmisítését
	149—146	III. pun háború
	146	Karthágó elfoglalása és feldúlása; Africa provincia
	122	Gaius Gracchus terve Karthágó térségében római colonia alapítására Iunonia néven
	105—100	Marius telepítési akciója Karthágó térségében
	46	Numidia római provincia Africa Nova néven
	44	Colonia Iulia Carthago alapítása Caesar tervei értelmében
	35—14	Karthágó újjáépítése Augustus elgondolásai alapján
	29	Nagyobb római telepescsoport érkezése: Karthágó újjáalapítása
i. e.	14	Colonia Iulia Concordia Carthago felavatása
i. sz.	14	Karthágó, a római Africa provincia székhelye; legiostábor
	37	A legio III. Augusta táborának áthelyezése előbb Thevestébe, majd (kb. i. sz. 100) Lambaesisbe

117—138	Hadrianus nagyarányú építkezései Karthágóban; vízvezeték, közfürdő (thermae) stb.
170 körül	Első keresztényüldözés a római Africában
180—192	Commodus tevékenysége Karthágó fejlesztésére; „Colonia Alexandria togata Commodiana”
200 körül	Agrippinus püspök és Tertullianus diaconus működése; első keresztény egyházi zsinat Karthágóban kb. 70 püspök részvételével
203	Felicitas és Perpetua kivégzése a karthágói amphitheatrumban
193—211	Septimius Severus uralkodása; Karthágó elnyeri a Ius Italicumot
211—217	Caracalla uralkodása; Constitutio Antoniniana
238	A Gordianusok afrikai ellencsászársága
240	Sabinianus karthágói ellencsászársága
248—258	Cyprianus karthágói püspök
260	Celsus karthágói ellencsászársága
284—305	Diocletianus tetrarchiája
308—311	Domitius Alexander karthágói ellencsászársága; Karthágó kikötőjének részleges pusztulása
312—337	Constantinus; Karthágó újjáépítése
312	Az ún. milanói edictum; a donatista eretnekség kezdete a római Africában
347	A circumcelliók fegyveres harcának kezdete
369—376	Firmus fegyveres felkelése Afrikában
376	Firmus felkelésének leverése; Theodosius lefejezése Karthágóban
397—399	Gildo afrikai felkelése
397—429	Ágoston hippói püspök
409	Alarich sikertelen kísérlete Karthágó megszerzésére
425	Karthágó városfalakat kap helyzetének veszélyeztetettsége miatt
429	Vandál partraszállás Afrikában
439	Geiserich elfoglalja Karthágót és királysága fővárosává teszi
439—533	Karthágó a vandál királyság fővárosa
534—692	Karthágó bizánci uralom alatt; Karthago Iustiniana a bizánci birodalom észak-afrikai birtokainak székhelye
535—536	Salamon eunuch, Afrika helytartója visszaveri a berber törzsek támadását
640 körül	Az arabok meghódítják Egyiptomot
642—643	Tripolitánia és Libüa meghódítása
660 körül	Szbeitla melletti csata
692	Az arab seregek első ízben foglalják el Karthágót
697	A berber törzsek felkelésének és a bizánci ellentámadásnak a visszaverése, Karthágó végleges elfoglalása az arabok által
700 körül	Haszán ibn Nu'mán Tuniszt teszi székhelyévé; Karthágó teljes pusztulása

Jegyzetek

Rövidítések jegyzéke

CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum*
C. Th. = *Codex Theodosianus*
KAI = *Donner, H.—Röllig, W.: Kanaanäische und aramäische Inschriften*
ILS = *Dessau, H.: Inscriptiones Latinae Selectae*
PWRE = *Pauly-Wissowa: Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*
SHA = *Scriptores Historiae Augustae*

1. Timaiosz *frg.* 23; Iustinus 18, 3–4; Servius *ad Aeneidem* 1, 343, 621.
2. MELTZER, O.—KAHRSTEDT, U.: Geschichte der Karthager I. 103skk.
3. Appianosz *Libüké* 1. fej.
4. I. Királyok 10, 22; 22, 49.
5. Pszeudo-Arisztotelész: *De mirabilibus auscultationibus* 134; Plinius: *Naturalis Historia* 16, 216.
6. Ezékiel 29, 18.
7. Iustinus 18, 5–14.
8. Mindehhez vö. PICARD, COLETTE—PICARD, GILBERT-CHARLES: Carthage. 26skk.
9. Septuaginta II. Királyok 23, 10; Jeremiás 32, 35.
10. II. Királyok 3, 27.
11. Pauszaniasz 9, 5, 16skk.
12. Livius VIII, 6, 8; X. 27—30.
13. Curtius Rufus 4, 3, 23.
14. Hérodotosz 7, 167.
15. Diodórosz 20, 14, 5skk.
16. DONNER, H.—RÖLLIG, W.: Kanaanäische und aramäische Inschriften (KAI) 109, 110. sz.
17. KAI 163. sz.
18. Iustinus 19, 1., vö. Diodórosz 11, 26, 2 (Gelón követeli az emberáldozás abbahagyását).
19. EISSFELDT, O.: Molk als Opferbegriff im punischen und hebräischen und das Ende des Gottes Moloch. Tübingen 1935.
20. Diodórosz 5, 34, 4.
21. Hérodotosz 4, 196.
22. Hérodotosz 4, 152.
23. Hérodotosz 1, 163.
24. PICARD, COLETTE—PICARD, GILBERT-CHARLES: *Carthage.* 27sk.
25. *Politika* 3, 9, 1280a; vö. BENGTSON, H.: Die Staatsverträge des Altertums. München, 1967—1969. 116. sz.
26. Hérodotosz 1, 166.
27. BENGTSON, H.: Staatsverträge. 121. sz. (közli a kérdés irodalmát 1960-ig).
28. OLZSCHA, K.: Die punisch-etruskischen Inschriften von Pyrgi. Glotta 44 (1966) 60skk.; MODONA, A. U.: Le lamine auree di Pyrgi. Helikon 7 (1967) 1skk.
29. Iustinus 18, 7.

30. Iustinus 19, 1.
31. Diodórosz 16, 80, 4.
32. Hérodotosz 7, 175.
33. Diodórosz 11, 14skk.
34. PICARD, CHARLES–PICARD, G.: Notes de chronologie punique: le problème du Ve siècle. Karthago 13 (1965) 17skk.
35. Diodórosz 13, 43, 5; 14, 54, 5; 15, 15, 2 stb.
36. *Politika* 2, 11, 1273a.
37. A karthágói alkotmány „mintaszerű" voltához vö. pl. Arisztotelész: *Politika* 2, 11, 1272b; Iszokratész 3, 24; Polübiosz 6, 51, 1sk.; római szerzők részéről pl. Cato maior *frg.* 80; Cicero: *De re publica* 2, 23, 42.
38. Athénaiosz: *Deipnoszophisztai* 2, 44.
39. Szövegét kommentárral közli pl. HENNIG, R.: Terrae incognitae. 1, 86skk.
40. Avienus: *Ora maritima* 113skk., idézi HENNIG, R.: Terrae incognitae 96skk.
41. PICARD, COLETTE–PICARD, GILBERT-CHARLES: Carthage. 224skk.
42. Polübiosz 1, 71, 1.
43. Varro: *De re rustica* 1, 1, 10; Plinius: *Naturalis Historia* 18, 22.
44. Varro: *De re rustica* 1, 52, 1; Cicero: *Pro Murena* 75.
45. Appianosz: *Libüké* 96. fej.
46. Sallustius: *Bellum Iugurthinum* 17: „mare importuosum".
47. Appianosz: *Libüké* 131. fej.
48. Appianosz: *Libüké* 95. fej.
49. LURJE, SZ.: Afin i Karfagen. Vesztnyik Drevnyej Isztorii 1947: 3. 122skk.
50. LURIA, S.: Zum Problem der griechisch-karthagischen Beziehungen. Acta Ant. Hung. 1864. 53skk.
51. Diodórosz 12, 82, 7.
52. Thuküdidész 6, 17, 6.
53. BENGTSON, H.: Staatsverträge 208. sz.
54. Thuküdidész 6, 34, 2.
55. Thuküdidész 6, 90, 1.
56. Részletes leírását adja Diodórosz 13, 54–63; 80–96; 108–114.
57. Diodórosz 19, 110; 20, 29.
58. Diodórosz 14, 4, 6.
59. KAI 69. sz.
60. Diodórosz 14, 53, 2.
61. DITTENBERGER, W.: Sylloge[3]. 179.; GLOTZ, G.: Mélanges Iorga. Paris, 1933. 331skk. kommentárjával.
62. Xenophón: *Poroi* 1, 2; 3, 1; 5, 4.
63. KAI 53–55. sz. (Athén), 56–60. sz. (Peiraieusz); egyes feliratok szidóni kereskedőktől származnak.
64. Appianosz: *Libüké* 93. fej.
65. BENGTSON, H.: Staatsverträge . . . 326. sz.
66. Személyére nézve vö. PWRE Suppl. III. 210 s. v. Boethos.
67. Vö. KAI 42. kétnyelvű felirat pun szövegében: 'Anat ma'oz chayyim („'Anat, az élet erőssége") = a görög szövegben: Athéna Szóteira Niké; uo. 53. sz.: 'Abd Tanit (Tanit szolgája) pun név görög fordítása: Artemidórosz; uo. 54. sz.: 'Abd Astart = görög Aphrodisziosz stb.

68. Diodórosz 14, 77, 4skk.
69. Vö. BISI, A. M.: La religione Punica in Sicilia. Studi e Materiali di Storia delle religioni 1968. 31skk.
70. Polübiosz 7, 9. fej.; BIKERMAN, E.: Hannibal's Covenant. American Journal of Philology 1952. 1skk.
71. Polübiosz 6, 51skk.
72. Sztrabón 1, 4, 9 (C 66).
73. LÜDEMANN, H.: Untersuchungen zur Verfassungsgeschichte Karthagos. Jena, 1932.
74. Arisztotelész: *Politika* 2, 8, 1272bskk.
75. Arisztotelész: *Politika* 8, 6, 2, 1307a; Iustinus 21, 4. fej.
76. Polübiosz 1, 65–88 fej. adja a legrészletesebb eseménytörténetet.
77. Sallustius: *Bellum Iugurthinum* 79. fej.
78. Mindkét pun háború történetéhez bőséges irodalmat ad BENGTSON, H.: Römische Geschichte I. (1967); az I. pun háború kitöréséhez vö. még HOFFMANN, W.: Das Hilfgesuch der Mamertiner. Historia 1969. 153skk. Forráskritikai elemzést nyújt: WALBANK, F. W.: A Historical Commentary on Polybios. I. (1957), II. (1967).
79. Polübiosz 1, 72, 2.
80. Polübiosz 1, 65–88.
81. A rendkívül gazdag szakirodalomból kiemelhető: MAZZARINO, S.: Introduzione alle Guerre puniche. Catania, 1946; HOFFMANN, W.: Hannibal, Darmstadt, 1965. (ua. magyar fordítás is: Gondolat, 1971); TÄUBLER, E.: Vorgeschichte des zweiten punischen Krieges. Breslau, 1921.
82. TÄUBLER, E.: Vorgeschichte des zweiten punischen Krieges. 63skk.
83. Livius 22, 58, 5 (a cannaei csata után).
84. Livius 21, 49, 1; 22, 11, 6; 22, 56, 7 stb.
85. Livius 31, 19, 1.
86. Appianosz: *Libüké* 132. fej.
87. GELZER, M.: Nasica's Widerspruch gegen die Zerstörung Karthagos. Philologus 1931. 261skk.
88. VOGT, J.: Rom und Karthago. Leipzig, 1943. 286.
89. KAI 100skk. sz.
90. Plinius: *Naturalis Historia* 18, 22.
91. Cato: *De agri cultura* 7, 3; Plinius: *Naturalis Historia* 13, 112.
92. Appianosz: *Emphülia* 1, 102sk.
93. Sztrabón: 17, 3, 15 (C 833); Plutarkhosz: *Caesar* 57, 3.
94. Tertullianus: *De pallio* 1. fej.
95. Appianosz: *Libüké* 136. fej.; Cassius Dio 52, 43, 1.
96. CHARLES-PICARD, G.: La Carthage de Saint Augustin. Paris, 1965. 17.
97. Sztrabón 17, 3, 15; vö. Pomponius Mela 1, 7, 34.
98. Scriptores Historiae Augustae (SHA) Hadrianus 20, 4–5.
99. Hérodianosz 7, 6, 1.
100. Corpus Inscriptionum Latinarum (CIL) VIII. 805, 1494skk. stb.
101. SHA Commodus 17, 8.
102. SHA Septimius Severus 15, 7; Epitome de Caesaribus 20, 8.
103. Tzetzész 1, 798skk.; vö. Hérodianosz 4, 8, 6.
104. Digesta 50, 15, 8, 11.

105. Közli: MATTINGLY, H.: Roman Coins 4/1, 69skk.
106. Iosephus: *Bellum Iudaicum* 2, 16, 4, 383.
107. *Expositio totius mundi* 61: Africa paene ipsa omnibus gentibus usum olei praestat, vö. Plinius: *Naturalis Historia* 15, 8.
108. Sztrabón 17, 3, 19 (C 884); CIL VIII. 4508 stb.
109. Az erre vonatkozó adatokat lásd: *Haywood, R. M.:* Roman Africa (Economic Survey of Ancient Rome) IV. 65. old.
110. CIL VIII. 2000.
111. Papinius Statius: *Silvae* 4, 5, 45.
112. Összeállítva: *Haywood:* i. m. 76skk.
113. Apuleius: *Florida* 16.
114. Plinius: *Epistolae* 2, 11–12.
115. Petronius: *Satyricon* 117, 8.
116. Apuleius: *Apologia* 93.
117. Apuleius: *Apologia* 17.
118. Apuleius: *Florida* 18.
119. Codex Theodosianus 12, 5, 1 (326); uo. 11, 7, 20 (412).
120. Prosper Tiro, idézi: DEBBASCH, Y.: Colonia Iulia Karthago. Rev. hist. de droit, 1953. 356.
121. Suetonius: *Vespasianus* 4, 3.
122. Ammianus Marcellinus 28, 1, 17sk.; vö. DESSAU: Inscriptiones Latinae Selectae (ILS) 1256.
123. Tertullianus: *De spectaculis.*
124. Ismerteti CHARLES-PICARD, G.: La Carthage de Saint Augustin, 83skk.
125. CHARLES-PICARD, G.: La Carthage de Saint Augustin. 96sk.
126. Macrobius: *Saturnalia* 3, 9, 7.
127. ILS 4444sk.
128. CHARLES-PICARD, G.: Les Religions de l'Afrique antique. Paris, 1954. 110skk.
129. SHA Pertinax 4, 2; Macrinus 2, 5–3, 3.
130. Hérodianosz 5, 6, 4; vö. Cassius Dio 79, 12.
131. CIL VIII. 26255.
132. ILS 4494skk.
133. Tertullianus: *Apologia* 9.
134. CHARLES-PICARD, G.: Les Religions de l'Afrique antique. 110skk.
135. ILS 4484.
136. Hérodianosz 7, 6, 1–2.
137. SHA Gordianus 23, 4.
138. SHA Tyranni triginta 29, 2.
139. WARMINGTON, B. H.: The North African Provinces from Diocletian to the Vandal Conquest. Cambridge, 1954. 33sk.
140. Zószimosz 2, 12–14; Aurelius Victor: *Caesares* 40, 17skk.
141. Cod. Theod. 11, 1. fej.: De annona Africae; Claudianus: *Bellum Gildonicum* 1, 58skk.
142. Ammianus Marcellinus 29, 5.
143. Salvianus: *De gubernatione dei* 7, 67skk.
144. Augustinus: *Confessiones* 3, 1.
145. Salvianus: *De gubernatione dei* 6, 69.

146. Orosius 7, 42, 10.
147. Ferrandus: *Vita Fulgenti* 1. fej.
148. Tablettes Albertini ed. Chr. Courtois. Paris, 1952.
149. Prokopiosz: *Bellum Vandalicum* 1, 16.
150. Vö. Luxorius, Flavius Felix és Florentinus költeményeit az Anthologia Latina gyűjteményében, ed. A. Riese. Leipzig, 1894.
151. Prokopiosz: *Bellum Vandalicum* részletesen ismerteti a hadieseményeket.
152. Erre és a továbbiakra nézve vö. RUBIN, W.: Das Zeitalter Justinians I. 377skk., és STEIN, E.: Histoire du Bas-Empire. Paris, 1949. 275skk., 315skk., 547skk.
153. Prokopiosz: *Bellum Vandalicum* 2, 10.
154. Prokopiosz: *Bellum Vandalicum* 1, 20, 17skk.

Irodalom

Észak-Afrika ókori történetének — és ezen belül a karthágói történetnek is — legrészletesebb ismertetését nyújtja:

GSELL, ST.: Histoire ancienne de l'Afrique du Nord. 2. kiadás, 8 kötet, Paris 1928skk.

Ennél lényegesen tömörebb és újabb összefoglalást ad:

JULIEN, CH. A.—COURTOIS, CHR.: Histoire de l'Afrique du Nord des origines à la conquête arabe. Paris, 1956.

A föníciai történetet és kultúrát több népszerű, összefoglaló munka is ismerteti, ezek közül kiemelhetők az alábbiak:

BARAMKI, D.: Die Phönizier. Stuttgart, 1965.

HARDEN, D.: The Phoenicians. London, 1963.

MOSCATI, S.: Die Phöniker. Zürich, 1966.

Karthágó történetének legfontosabb forrásai azok az antik történetírók, akik főként Karthágónak a görög-római világgal való kapcsolatáról nyújtanak értékes adatokat: így főként *Polübiosz* (i. e. II. sz.), *Livius* és *Diódorosz Szikulusz* (i. e. I. sz.), valamint *Iustinus* (i. sz. III. sz.). — A karthágói alkotmányra vonatkozólag értékes adatokat szolgáltat *Arisztotelész:* Politika c. munkája.

A történeti szempontból felhasználható *karthágói feliratokat* két modern válogatás állította össze:

AMADASI, M. G.: Le iscrizioni fenicie e puniche delle colonie in Occidente. Roma, 1967. és

DONNER, H.—RÖLLIG, W.: Kanaanäische und aramäische Inschriften. 3 kötet, Wiesbaden, 1962–1964.

A modern történeti összefoglalások közül a leggazdagabb és legrészletesebb feldolgozás, és ezért még mindig alapvető:

MELTZER, O.—KAHRSTEDT, U.: Geschichte der Karthager. 3 kötet, Leipzig, 1896–1913.

Az újabb történeti és kultúrtörténeti feldolgozások közül kiemelhető:

BARRECA, F.: La civiltà di Cartagine. Cagliari, 1964.

CHARLES-PICARD, G.: Carthage. Paris, 1951.

CHARLES-PICARD, G.: Le Monde de Carthage. Paris, 1956.

CHARLES-PICARD, G.: La Vie quotidienne en Carthage. Paris, 1958.

CHARLES-PICARD, G.: Notes de chronologie punique: le problème du Ve siècle. Karthago 1965. 17skk.

HOURS-MIÉDAN, M.: Carthage. (Coll. Que sais-je? 340.) Paris, 1959.

HUBAC, P.: Carthage, Paris, 1952.

LAPEYRE, G.-G.—PELLEGRIN, H.: Carthage punique. Paris, 1942.

LAPEYRE, G.-G.—PELLEGRIN, H.: Carthage Romaine et Byzantine. Paris, 1950.

MAURIN, L.: Himilcon la Magonide. Crises et mutations à Carthage. Semitica 1962. 5skk.

MELLERSCH, G.: Carthage. London, 1963.

WARMINGTON, D. H.: Carthage. London, 1964. (Pelican Books). (Magyarul is: Gondolat, 1967. Terényi I. ford.)
CINTAS, P.: Manuel d'Archéologie Punique I. Paris, 1970.
FANTAR, M.: Carthage la prestigieuse cité d'Élissa. Tunis, 1970.
ŠIFMAN, I. S.: Vozniknovenie karfagenskoi derzavi. Moszkva–Leningrád, 1963.

A karthágói *művészet és iparművészet* emlékeit, valamint Karthágó *régészeti hagyatékát* a gazdag gyűjteményt tartalmazó tuniszi múzeumok (Bardo és Lavigerie Múzeum) illusztrált ismertető kötetei mutatják be. Ebben a tárgykörben jó új összefoglalás:

Archaeologia Viva, vol. 1., No. 2: Karthago, seine Entstehung, seine Grösse. Brill, Leiden, 1968.

Karthágó és Észak-Afrika *vallását* az alábbi összefoglaló művek ismertetik:

BISI, A. M.: La religione punica. Studi e Materiali di storia delle religioni, 1965. 99skk.
CHARLES-PICARD, G.: Les Religions de l'Afrique antique. Paris, 1954.
CHARLES-PICARD, Colette: Sacra Punica. Karthago 13 (1967).
EISSFELDT, O.: Molk als Opferbegriff im Punischen und Hebräischen und das Ende des Gottes Moloch. Tübingen, 1935.
FÉVRIER, J. G.: Essai de reconstitution du sacrifice *molek*. Journal Asiatique 1960. 167skk.

Karthágó etruszk, görög és római kapcsolataihoz:

A nemzetközi szerződéseket tartalmazó görög és latin feliratok és ezekkel kapcsolatos antik forráshelyek leggazdagabb gyűjteménye:

BENGTSON, H. (szerk.): Die Staatsverträge des Altertums. 2–3. kötet, München, 1967–1969.
HOFFMANN W.: Karthagos Kampf um die Vorherrschaft im Mittelmeer, in: Aufsteig und Niedergang der Römischen Welt 1, 1, 341skk., (Ny.) Berlin, 1972; u. o. gazdag bibliográfiai összeállítás.

A történeti kapcsolatok egyes kérdéseit dolgozzák fel az alábbi *tanulmánygyűjtemények:*

DIESNER, H. J.–BARTH, H.–ZIMMERMANN, H. D.: Afrika und Rom in der Antike. Halle, 1968.
VOGT, J.: Rom und Karthago. Leipzig, 1943 [a kötet egyes tanulmányai fajelméleti beállítottságuk miatt csak kritikával használhatók].

A történeti kapcsolatok egyes részletkérdéseit feldolgozó tanulmányok:

EHRENBERG, V.: Karthago. Morgenland 14 (1927) [főként a hellénisztikus kapcsolatok szempontjából jelentős].
LURIA, S.: Zum Problem der griechisch-karthagischen Beziehungen. Acta Ant. Hung. 1964. 53skk.
MODONA, A. U.: Le lamine auree di Pyrgi. Helikon 1967. 1skk.
OLZSCHA, K.: Die punisch-etruskischen Inschriften von Pyrgi. Glotta 1966. 60skk.
PALLOTTINO, M.: Nuova luce ... delle lamine d'oro di Pyrgi. Studi Romani 1965. 1skk.

Karthágó és a barbár afrikai népek kapcsolatára vonatkozólag:

BOVILL, E. W.: Caravans of the Old Sahara. The Golden Trade. Oxford, 1958.

CARY, M.—WARMINGTON, E. H.: The Ancient Explorers. London, 1929 (azóta több kiadás).

HARDEN, D. B.: The Phoenicians on the West Coast of Africa. Antiquity 1948. 141skk.

HENNIG, R.: Terrae Incognitae. 1. k. Leiden, 1944 (főként a felfedező utakra vonatkozólag ad fontos adatokat).

Karthágó történetéhez a pun háborúk korában:

AUDISIO, G.: Hannibal. Paris, 1961.

HOFFMANN, W.: Hannibal. Göttingen, 1962 (gazdag bibliográfiai apparátussal). (Magyarul is: 1969, Terényi I. ford.)

MASKIN, N. A.: Karfagenszkoje goszudarsztvo do pervoj punicseszkoj vojni. Vesztnyik Drevnyej Isztorii 1948:4.

MASKIN, N. A.: Poszlednyeje sztoletije punicseszkovo Karfagena. Vesztnyik Drevnyej Isztorii 1948:4.

MAZZARINO, S.: Introduzione alle Guerre Puniche. Catania, 1946.

A római Karthágó történetére vonatkozólag:

CHARLES-PICARD, G.: La Civilisation de l'Afrique Romaine. Paris, 1959.

CHARLES-PICARD, G.: La Carthage de Saint Augustin. Paris, 1965.

DEBBASCH, V.: Colonia Julia Karthago. Rev. hist. de droit 1953. 30skk. 335skk.

HAYWOOD, R. M.: Roman Africa. 4. k. Baltimore, 1938. (Economic Survey of Ancient Rome)

ROMANELLI, P.: Storia delle province Romane dell'Africa. Roma, 1959.

STAJERMAN, JE. M.: Die Krise der Sklavenhalterordnung. Berlin, 1964. főként 185skk.

TEUTSCH, L.: Das römische Städtewesen in Nordafrika. Berlin, 1952.

THOMASSON, B. E.: Die Statthalter der römischen Provinzen Nordafrikas. Lund, 1960 (főként közigazgatás-történeti szempontból fontos).

WARMINGTON, B. H.: The North African Provinces from Diocletian to the Vandal Conquest. Cambridge, 1954.

A vandál és bizánci hódítás korára vonatkozólag:

COURTOIS, CHR.: Les Vandales et l'Afrique. Paris, 1955.

DIESNER, H. J.: Der Untergang der römischen Herrschaft in Nordafrika. Weimar, 1964.

DIESNER, H. J.: Das Vandalenreich. Leipzig, 1966.

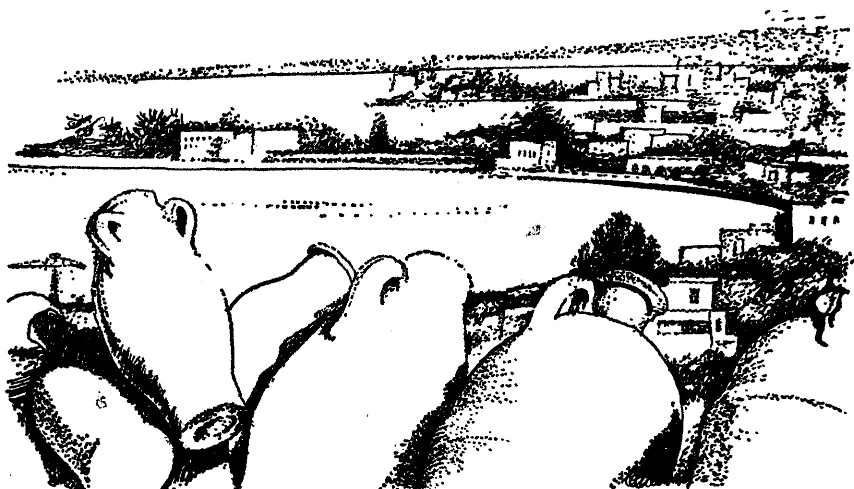
A karthágói és észak-afrikai kereszténység kérdéséhez:

BRISSON, J. P.: Autonomisme et Christianisme dans l'Afrique Romaine. Paris, 1958.

DIESNER, H. J.: Kirche und Staat im spätrömischen Reich. Berlin, 1964.

FREND, W. H. C.: The Donatist Church. Oxford, 1952.

MONCEAUX, P.: Histoire littéraire de l'Afrique chrétienne. 7 kötet. Paris, 1901—1923. (A témakör legrészletesebb és legteljesebb feldolgozása.)

AZ ARAB KARTHÁGÓ

A VII. század végén újra nagyot fordult Karthágó sorsa. A híres-nevezetes város falait új ostromlók serege rohamozta meg, és mint oly sokszor már annak előtte, lerombolta, megsemmisítette. A nagy múltú Karthágó az arab hódítók megjelenésével elvesztette jelentőségét, és soha többé nem támadt fel régi fényében.

Mohammed próféta fellépésének és halálának jelentőségteljes évszázada volt ez. A próféta tanításai közül az egyistenhit, a zarándoklás, a hitbuzgalom, a böjt, a szegények istápolása nem volt új — ezek a régi arab természetimádat, a judaizmus és a kereszténység keveredéséből alakultak ki. A hatalmas hűbérurak azonban felismerték bennük az egyetlen nagy arab állam kialakításához szükséges eszmék csíráit. Így született meg Mohammed életében a dzsihád, a szent háború eszméje. A dzsihád, amelyben minden igazhitű muzulmánnak részt kell vállalnia, a hitetlenek megtérítését tűzi ki céljául; e

tan hirdetői azonban türelmet ígértek azoknak, akik megtérnek, elfogadják a mohamedán hitet, és megfizetik a tőlük megkövetelt adókat.

Az arab hódítások történetén ennek nyomán kettős jelleg vonul keresztül: a mindenen keresztülgázoló, barbár erőszak és a megértő térítés. Észak-Afrika és Karthágó megismerte ezt is, azt is.

Amikor Mohammed próféta 632-ben, utoljára járt Mekkában, az összeverődött rengeteg hívő előtt nem emlegette a szent háborút. Éppen ellenkezőleg: a házastársi kötelességről, a mértékletes élet szépségeiről, egymás megbecsüléséről prédikált. Nem sokkal utóbb (Medinában 632. június 7-én a legszebb asszony, Aisa ölén) utolérte a halál. Medinában temették el, minden pompa nélkül. Utódai azonban hozzáláttak a nagy arab birodalom alapításához.

E tervet megvalósíthatóvá tette, hogy a Próféta fellépésének idején e térség két legnagyobb politikai és katonai hatalma, Irán és Bizánc negyed évszázadon át tartó véres háborút vívott egymással. A harc nyomán mindkét hatalom alaposan meggyengült. Anyagi forrásaik kimerültek, legjobb hadvezéreik elestek, fellángoltak az elnyomott adófizető törzsek lázadásai.

A születő új nagyhatalom, az Arab Birodalom, a Próféta zászlói alatt ennek nyomán számtalan megsemmisítő csapást mért e szétzüllő seregekre. Omár bevonult Irán fővárosába. De nem állt meg; a hódítás ízét megízlelt győzők tovább hömpölyögtek nyugat felé.

A mi időszámításunk szerinti 646-ban 'Amr ibn el-Ászí arab csapatai Alexandriánál tönkreverték a bizánci seregeket. És két évre rá utóda, Ibn Abi's-Sarh 20 000 medinai katonájával szinte akadálytalanul folytatta a hódító hadjáratot. Karthágó előtt útját állta egy kis római erő, a keresztény Gergely patriárka vezérletével. Szbeitlánál azonban az arabok megsemmisítő győzelmet arattak, és övék lett Karthágó.

A kor szükségleteinek megfelelő tengeri kikötők és erődök védték akkor a várost. A védők hátát mocsarak és dombok fedezték. Ám az ostromhoz szokott arabok játszva gázoltak át a sekély mocsarakon. Néhány nap alatt a védők megadták magukat. A harcosok földig rombolták a falakat.

Ez időtől Karthágó önálló városi léte megszűnt. Az arabok, majd a hatalom későbbi gyakorlói az ikervárost, az ugyancsak pun eredetű Tuniszt fejlesztették. Karthágó romjaiból is más városokat, Tuniszt, Kairouant, Sousset építették tovább. Az arabok áruba is bocsátották Karthágó kőhalmazait. Némelyek szerint a pisai nagy székesegyház is jórészt e kövekből jött létre.

Végzetét a berber őslakók felkelései is siettették. A berber ellen-

állás utolsó jelentős hadvezére egy Dihia vagy Damia nevű, a történetírók által Kahinának nevezett aurès-i asszony volt. Abd-el-Melik kalifa seregeinek élén Haszán ibn Nu'mán lerohanta Karthágót. Északabbra, Bizerta vidékén azonban Kahina csapatai legyőzték. Haszán csak 703-ban vágott vissza. Kahina érezte, hogy a túlerőnek nem tud többé ellenállni. Felégette a mezőket — ki tudja, hányadszor, Karthágó maradékát is, majd elébe ment a biztos halálnak. Haszán győzelmével a berber önállóság utolsó vára is megsemmisült. A berberek meghódolásuk jeléül felvették a mohamedán vallást. Valójában azonban nem fogadták el az arab kalifátus uralmát.

Az arab hódítás ekkor már elöntötte egész Észak-Afrikát, és átcsapott Európába. Az ifjú birodalom társadalmi és katonai fejlődése azonban nem tudott lépést tartani a gyors ütemű területi gyarapodással. A berber lázadások mind erősebbek lettek, és az egyes tartományok élén álló arab emírek is egyre több önállóságra tettek szert. Végre egyesek odáig jutottak, hogy megtagadták az adófizetést, és maguk váltak hűbérurakká. Így került uralomra a IX. század elején a mai Tunézia és Algéria nagy részén az Aghlabida-uralkodóház.

Fővárosukat ugyan a vallási központba, Kairouan szent városába helyezték át, Karthágó jelentősége mégis megnőtt az Aghlabida-időszakban. Az új uralkodóház ugyanis fenntartásának költségeit jórészt tengeri portyázásokból fedezte. Hajói a tuniszi öböl kikötőiből indultak Itália, Görögország, Franciaország felé, és sokszor dúsan megrakodva tértek onnan haza. A nép élete azonban igen nyomorúságos volt: a mezőgazdaság fejlesztésére az emírek semmit sem áldoztak, az adókat viszont sűrűn emelték. A berber törzsek az egyenlőséget és igazságosságot hirdető eretnek tan, az iszmailita szekta hívei lettek. A szekta vezére, Abu Abdallah as Sii, felkelésre vezette híveit.

A felkelés győzött. Új kalifa, Mohammed új küldötte (mahdi) vette át a hatalmat: Ubejd-allah. Ő alapította meg az e térségben két és fél évszázadon át — 1171-ig — uralkodó iszmailita-siita Fatimida-dinasztiát. A Fatimidák fővárosa ismét Tunisz lett. Tunisz mellett jutott bizonyos szerep Karthágónak is. A tuniszi öböl partján a várost védő sereg tisztjei építettek maguknak szép házakat. Ide települtek a jómódú tisztviselők is — a tengerpart számos előnyét itt jól ki tudták használni. Az egykori Karthágó romjai fölött ez időben arab települések létesültek, köztük a tengerparti magaslatok egyikén a mindmáig létező bájos arab városka, Szidi bú Szaíd.

Századunkban ez a városka a kis karthágói félsziget látogatójában legmaradandóbb emléket ébresztő település. Egy élő darab Arab-Karthágó régen letűnt évszázadaiból.

A kis községet — ezt sok lelet igazolja — föníciaiak alapították. Az első világítótornyot a domb tenger felé lejtő oldalán Hannibal idején építették. A domb lábánál jelentős kikötője volt a pun flottának. A magaslatról uralkodni lehetett a vidéken; az ellenség, ha Karthágóra támadt, a szárazföld felől több eséllyel rohamozhatta. A rómaiak és a vandálok így cselekedtek. Az arab hadsereg is felhasználta elődei tapasztalatait, megvédte Tunisz tenger felőli oldalát.

Rövidesen megépült a „Dzsebel el Manár" nevű világítótorony. A község épületei ehhez a kimagasló toronyhoz igazodtak: a tenger és a város közelsége szabta meg további fejlődését. A Fatimidák birodalmukhoz csatolták a többi között Szicíliát is. Így ez a kedvező fekvésű kikötő nagy szerepet töltött be uralmi rendszerükben.

A község egy legendás, szent életű férfiúról, Abu Szaíd Khalafa ibn Jahja el Temimi el Badzsról kapta mai elnevezését. A nagy gondolkodó Tunisz környékén született. Látogatást tett a Szentföldön, s hazatérve úgy érezte, tovább kell folytatnia a Korán szuráinak magyarázatát. Áthajózott Európába, s ott az ottani mór filozófusokkal folytatott heves viták alaposan megváltoztatták korábbi szemléletét. Ostorozni kezdte a gazdagok fényűzését, ezért el kellett hagynia Tuniszt. Szidi bú Szaídba költözött. Ott, hívei körében, a Szent Iratok, a történelem és a természet szépségeiben gyönyörködött, és gondolatait mélyszántású iratokban hagyta utódaira. 1231. június 9-én halt meg. Sírjához a Zavia-mecsetbe mindmáig sokan zarándokolnak.

A Fatimidák hatalmát saját testőrségük törte meg. Utóduk a trónon az Almoravidák, majd az Almohadok dinasztiája lett. Az Almohad-birodalom három részre vált szét, nagyjából követve a mai Tunézia, Algéria és Marokkó határvonalát. Ez időben vezette Szent Lajos francia király a hetedik és nyolcadik keresztes hadjáratot Észak-Afrikába. Mindkettő súlyos kudarccal végződött. Az elsőnél seregét megtizedelte a pestis, ráadásul Manszúránál az egyesült arab sereg meg is verte. Még a király is fogságba esett, és csak nagy váltságdíj ellenében nyerte vissza szabadságát.

A nyolcadik keresztes hadjáratot IV. Kelemen pápa Tunisz ellen hirdette meg. Szent Lajost ide három délceg fia kísérte el. 1270. július 17-én ütöttek tábort Karthágóban. Heteken át hordták a francia hajókról a partra a város ostromához szükséges ostromgépeket. Augusztus derekán azonban újra járványos betegségek támadtak a Szent Kereszt Lovagjaira. Augusztus 25-én Karthágóban meghalt Szent Lajos. Ám közben meggyengült és szétesett az Almohadok birodalma is. Kis, feudális sejkségek alakultak, amelyeket 1514-től a törökök kényszerítettek adófizetésre.

Tunézia mai földje 300 esztendeig a török birodalomhoz tartozott. Meghódítása egy renegát keresztény, Khair ed-Din (Vörösszakáll) nevéhez fűződik. Francia fordításban a nevét viseli ma is Algír híres erődje és börtöne (Barberousse). Apja szegény fazekas volt; Khair ed-Dint tengerésznek adta. A vörös szakállú óriás nagy erejével és bátorságával lett híressé a Földközi-tenger vidékén. Szulejmán szultán — a mohácsi győző —, aki híres volt arról, hogy szerencsés kézzel tudta kiválogatni embereit, csakhamar felfigyelt rá.

Miután a török bürokrácia csak megfelelő rangú vezetőket fogadott el, kinevezte Khair ed-Dint szandzsák béggé és kaputánpasává; aztán rábízta tengeri haderejének újjászervezését.

Vörösszakáll kiváló szervezőnek bizonyult; a szultán hamarosan nyolcvan jól felszerelt, harcra kész hadihajóval rendelkezett. Az új tengernagy tehetséges politikus is volt. Megnyerte sok észak-afrikai törzs, köztük a „barbárok" támogatását, és segítségükkel megvetette lábát Észak-Afrikában. Nem volt nehéz dolga, hiszen a mohamedán hit mindenütt megnyitotta neki az arabok és a berberek ajtóit.

A krónika feljegyzi, hogy Tunisz városa és Karthágó a szó szoros értelmében sírig kitartott Vörösszakáll mellett. Amikor V. Károly német-római császár és spanyol király úgy döntött, hogy „a krisztusi megbocsátás és emberiesség tanait a jogaiba helyezi" Afrikában is, a tunisziak szembeszálltak vele. V. Károlynak 500 hajója volt 1535-ben. Szétverte a szultán hajóhadát, és az utolsó szálig kardélre hányta Tunisz 30 000 lélekből álló népességét. A spanyol nagyhatalom azonban nem bizonyult elég erősnek ahhoz, hogy a muzulmán világba tartósan beékelődjék. Hiába ültették Tuniszban a trónra az úgynevezett hafszidi emírt — aki magát V. Károly hűbéresének vallotta — a belső arab-berber lázadás és az Algírből támadó török sereg erősebbnek bizonyult.

Vörösszakáll újrakezdte a harcot. Visszafoglalta a spanyoloktól Tuniszt, Orant, Algírt. Dzserba szigetén a levágott spanyol helyőrség csontjaiból világítótornyot építtetett, amely hosszú időn át intette óvatosságra e partoknál az idegen seregeket. A döntő ütközetre 1541-ben került sor Algír partjainál. V. Károly nagy viharra hivatkozott, amely megtizedelte erejét. (A szél és a hullámok azonban az ellenségnek is ártanak.) Tény, hogy a spanyol hajóhad megsemmisült Algírnál, Andrea Doria büszke tengerészei a hullámok között lelték halálukat. Tunisz és vidéke a török birodalom része lett. (Így — ma furcsán hangzik ez — 145 évig, 1686-ig, Budavár megvívásáig, Magyarország egy része ugyanannak a császárságnak kebelébe tartozott, mint Karthágó. A muzulmán területek helyzete azonban kedvezőbb

volt a birodalmon belül, mint hazánké.) A szultán aránylag kevés, körülbelül háromezer tisztviselővel és katonával zavartalanul uralkodott az arab és berber lakosságon. A helyi lakosság támogatta a török uralmat, mert az erősnek tűnt, és hosszú időn át védelmet nyújtott az „európai kultúrával" szemben.

A török időben Tunisz, Karthágó, Kairouan és a többi, ma Tunéziához tartozó város a török szultán által kinevezett dej (beglerbég) irányítása alá tartozott. Őt helyettesítette a bej, aki a legtöbbször tunéziai születésű tiszt volt.

A török birodalom is áldozatul esett azonban tulajdon nagyságának. A szultán képtelen volt a távoli területeket szoros pórázon tartani. A hűbéresek mind gyakrabban lázadtak fel, s Konstantinápoly ura hiába küldözgette már el nekik a fonott selyemzsinórt — nem fojtották meg vele magukat. Éppen fordítva — megtagadták az adók továbbítását, és a néptől kisajtolt kincseket a maguk javára fordították. A XVIII. század folyamán a tuniszi dej uralma alatt gyakorlatilag független ország alakult ki.

A XVIII. század elején egy erőszakos és tehetséges janicsártiszt, Husszein ben Ali önmagát nevezte ki a terület urának. Konstantinápoly (Sztambul) sosem ismerte el a husszeinita ház jogait. Ott gáncsolta Husszein ben Alit, ahol tudta — ő mégis 35 éven át uralkodott Tuniszban. Karthágó is új virágzásnak indult ez időben — a tengerparton pompás paloták és erődítmények létesültek, az új arab hatalmasság erejét hirdetve. Az országban viszonylagos jólét uralkodott: a szigorú adózás ellenére a parasztság gazdagodott. Kairouan, Tunisz és Karthágó ismét az arab irodalom, művészet és bölcselet nagy tekintélyű központjává vált. Tunézia katonai és gazdasági ellenállásra készült: 1830-ban ugyanis Franciaország megtámadta a Maghreb (az arab világ nyugati része) legnagyobb országát, az algíri dej uralma alatt álló Algériát. (Ürügyül egy állítólagos sértés szolgált. Husszein algíri dej 1827-ben egy üzleti megbeszélés során, a vita hevében légycsapójával megütötte Deval francia konzult . . .)

Franciaország már 1824-ben, az akkori tuniszi bejjel kötött szerződés segítségével előjogokat szerzett a mai Tunéziában. A francia tőke gyorsan behatolt Észak-Afrika e részére. Már a gyarmatosítás előtt francia kézbe kerültek legtermékenyebb földjei. Oppenheimer párizsi bankár 35 millió frankot adott kölcsön a bejnek. A francia hódításra csak fel kellett tenni valami ürüggyel a koronát. A dolog mind sürgősebbé vált, mert versenytársak is jelentkeztek.

A terület lehetőségei, kikötői, termékeny földjei felkeltették az olaszok és a németek érdeklődését is. A francia—olasz versengés

során Karthágó ismét a világ érdeklődésének központjába került. A Tuniszból Karthágóba vezető helyiérdekű vasút körüli nemzetközi botrány hívta fel erre először a figyelmet: valami készül.

A helyiérdekű vasutat 1871-ben egy angol tőkés csoport építette. Az üzlet azonban ráfizetésesnek bizonyult — az angol cég eladásra kínálta hát. Az olasz Florio-Rubattino hajóstársaság — állami biztatásra — azonnal az építési költségek kétszeresét ígérte érte. Franciaország rálicitált; új árverésre került sor. Az ügyből francia—olasz államközi és sajtóvita lett. Végül az olasz Florio-Rubattino az építési ár négyszeresét adta a ráfizetéses, de stratégiai fontosságú vonalért. 1881-ben a franciák az algériai határon határsértést szerveztek. Francia csapatok lépték át az algériai—tunéziai határt. Jules Ferry, a francia gyarmatosítás szószólója, szinte ellenállás nélkül foglalta el az országot, és megvalósította ott a „protektorátus"-t. A látszatönkormányzat csak két éven át tartott. A La Marsa-i szerződésben a terület függetlenségének morzsáit is elvesztette. Megkezdődött a francia gyarmati uralom háromnegyed százados időszaka, amely papíron 1947-ben, a Francia Unió megalakulásával, valóban azonban csak 1956-ban ért véget.

Karthágó is új „aranykorra" ébredt. A francia tisztviselők, telepesek és kereskedők hamar felfedezték a tuniszi öböl szépségeit. Nyáron nagyon forró a város — a Szahara meleg csókját még Tuniszban is érezni lehet. A tengerparton ennek nyomán pompás villasorok épültek. A tuniszi öbölben ritka az erős hullámzás. Partja helyenként homokos, de lassan lejt csak, még a gyerek is fürödhet erre. Kő is akad elég. Az idill nem sokáig volt zavartalan. A francia uralom ellen szakadatlanul küzdött a nemzeti mozgalom. Harca végül sikert hozott.

1956. március 20-án Pineau francia külügyminiszter bejelentette, hogy a tunéziai nemzeti mozgalom vezetőjével, az Új Desztur párttal (ma Szocialista Desztur) megállapodást kötött a francia kormány, és ünnepélyesen elismerte Tunézia függetlenségét.

Ha áttörtünk e sok vihart látott földdarab évezredeinek sűrű bozótján, és elértünk végre napjainkig — tegyük meg még egyszer az utat, de most már visszafelé. Ugyan, milyen hát a mai Karthágó? Mennyi emléket őrzött meg a népek csatáiból a maga földjén, és mivé fejlődött a függetlenség éveiben?

Ha elhagyjuk Tunisz arab belvárosát, átmegyünk Franciaország kapuján, a Habib Burgiba út modern palotái között elérjük a Karthágó utcát. Innen indul Karthágó felé a helyiérdekű vasút.

Az út a Földközi-tenger felé elég széles, a sekély tóba épített töltésen át vezet. A helyiérdekű sínpárja mellett korszerű autósztráda épült. Az utóbbi években rengeteg turista keresi fel ezt a szép és vendégszerető országot: franciák, olaszok, németek, amerikaiak. Bizonyára nem sok akad köztük, aki ne látogatná meg Tunézia leghíresebb történelmi műemlékét, Karthágót. Az első benyomás nem a legjobb: az El Bahira tó sekély vize rossz szagot áraszt. Bal kéz felé kis sziget a lagunán: Sekli, egy régi erőd romjaival. Jobb felé rövid kocsizás után feltűnnek Halk-el-Ved, francia nevén La Goulette házai. Az egykori Karthágó gazdaságilag ma legfontosabb területe ez. A francia gyarmatosítás után, 1888-tól itt végezték az első nagy közmunkát: közel 5 millió köbméternyi föld és iszap mozgatásával 12 hektárnyi területen építették az El Bahirán át a főváros közvetlen közelébe vezető 6,5 méter mély csatornát. A kikötőt azóta háromszor bővítették.

A franciák 75 éves uralmának is alaposan megkoptak már a nyomai. A villákat 1956 óta restaurálták, átépítették — lehetnének a világ bármely pontján. A francia jelleget néhány középület és egy nagy templom adja meg ezen a tájon — és Flaubert gyönyörű regényének, a Salammbônak szereplőiről elnevezett kis üdülőtelep. Karthágó romjain, az útmutatón római szavak: a Forumot, az Odeont, az Amphitheatrumot mutatják a jövevénynek. Ő azonban sokkal élénkebben éli át a régmúlt időket gondolatvilágában, mint a hely történelmi emlékeiben. Erről a helyi mesélők is gondoskodnak.

A Salammbô elnevezésű helység lakosságának egy része a romantikus irodalmat kedvelő olvasókból igyekszik megélni. Öreg, javakorabeli és serdületlen „történettudósok" lökdösődnek a jövevény körül. És dől belőlük a szó — megmutatják, hol égette el Hamilkar, a Molokh isten dicsőségére a kisgyerekeket — s a papok hogyan szórtak egyre újabb és újabb kis áldozatokat a tűzbe. Valami naiv eposzféle alakulhatott ki e helyen, Flaubert óta. A tömérdek népi idegenvezető mind kitalált valamit a hátborzongató történet színesítésére. Apáról fiúra szállnak e történetek.

De előkerül a vendéglátók zsebéből a pun, az őskeresztény vagy korai arab mécses. Vele jön az eskü: úgy találta egy elhagyott romkriptában; most kissé megszorult anyagilag, ezért adja el. Hasdrubaltól Hannibalig a régi világ valamennyi hírességét felhozza tanúnak, és közben gyorsan enged az árból. A látogató végül is elég olcsón hozzájut az agyagmécseshez, mely — a Bardo Múzeum anyagának tanúsága szerint — eléggé hűséges mása az eredetinek. Végül is ma

már minden nagy múzeum készít gipszmásolatot gyűjteményének legszebb darabjairól, és eladja az emlékdarabokat a vendégeknek.

Maga Karthágó városa a Földközi-tenger öblének lejtős partjára épült. Első pillanatásra csak abban különbözik a többi nyaralóhelytől, hogy itt meredekebb domboldalt kell a látogatónak megmásznia. Rengeteg kő mindenütt. Itt azonban a kő különös benyomást kelt az emberben. Nem az ősteremészetre, de az emberi alkotás mulandóságára emlékeztet.

Karthágó fénykora a pun időkben volt. Ezek a kövek itt három pun háború tanúi voltak — de a karthágóiak legendás építményeire még következtetni sem lehet belőlük. Más a helyzet a római Karthágóval. A fürdők medencéi, a hozzájuk tartozó építmények, villák, utak maradványai szépen kivehetők ma is. Nincsenek úgy karbantartva, mint Olaszország vagy Göröghon műemlékei. A legszebb alkotások, mozaikok a Tunisz melletti Bardo Múzeumban vannak. A dagály gyakran betör a római Karthágó kísértetépítményei közé, és pusztítja őket. De azok évszázadok óta dacolnak vízzel, széllel, nappal, történelemmel. A tudatos műemlékvédelem korát éljük. Az ember és a történelem szövetséget kötött az elemek ellen — így könnyebb az ellenállás.

A római Karthágóból széles autóút vezet fel a katolikus Karthágóba — Szent Lajos-dombjára. A régi leírások szerint e magas dombon a római korban is szép templomok voltak. Ezek nyomát az idők folyamán a történelem viharai elsöpörték. Az utolsó a francia hódítás volt. A francia gyarmatosítók szellemére jellemző, hogy három esztendővel Tunézia protektorátussá nyilvánítása után már hozzáfogtak Karthágó e kiemelkedő pontján ennek az óriási bizánci—mór stílusban épült templomnak az alapozásához. Állítólag Szent Lajos e helyen halt meg 1270-ben. A furcsa, de esztétikailag tetszetős székesegyházat Pougnet abbé két évig tervezte. Építése hat esztendeig tartott. 1890. május 15-én szentelték fel.

A templom belső kiképzése nem különbözik lényegesen a Franciaország-szerte oly gyakran látható, nagyméretű egyházi épületektől. Oszlopait carrarai márványból formálták — az oszlopfők dúsan díszítettek, festettek. Itt találhatók ma is a Szent Lajosra vonatkozó tárgyi emlékek, és itt alussza örök álmát Charles Lavigerie, az 1892-ben elhunyt algíri és karthágói emberbarát érsek, az afrikai rabszolgavadászat és rabszolgakereskedés ostorozója.

Róla nevezték el azt a roppant gazdag karthágói múzeumot is, amelyben a jórészt Delattre atya által összegyűjtött pun és római kori leletek láthatók. Valószínű azonban, hogy a múzeum e tudós

igazgatójának életművét derékba törte a halál. Ezen a részen, a Junon-fokon kerültek ki a földből azok a római házak, amelyeknek mozaikjai adják a világ egyik leggazdagabb múzeumának, a Bardo Múzeumnak kincseit. Ez a domb, az egész vidék szemmel láthatóan még tömérdek ősi emléket és kincset rejt. Valamikor bizonyára feltárják majd ezeket is.

A Szent Lajos-dombról e hely egész történelme látszik: a legszebb pun és római emlékek, a török és a francia Karthágó kiemelkedő építményei, és látszik az is, amit az arab Karthágó alkotott: a tuniszi bej és Bourgiba elnök arab stílusú palotája. Az elnöki palota kertjéig terjednek a római fürdő romjai — a régmúlt összeér a jelennel. Az arab építőművészet legjelentősebb helyi alkotása azonban a 130 méter magas Karthágó-fok meredek oldalaira épült, a korábban már említett gyönyörű kis település, Szidi bú Szaíd.

E néhány száz lakosú falu tulajdonképpen múzeum. Valamennyi háza gondozott műemlék — egytől egyig kék és fehér színű. Sajátságos arculatát az adja meg, hogy ebben a múzeumban laknak. Itt üzletek, kis műhelyek, iskolák vannak. Az amerikanizálódó tuniszi belváros szomszédságában valóban konzervált középkornak tűnik ez a kék színű gyönyörűség; mi szebb vajon, az új, a modern vagy ez a régi?

Bizony, az arab épület alaprajzát egykor nem a ma oly uralkodó célszerűség irányította. Kiindulási pontja a nyílt udvar, amely oszlopcsarnokká alakul. Az oszlop stílusa változó. Éppen ezért, ha az arab épület jellemző sajátosságát keressük, azt a sűrű, mindent bevonó, domborművű ornamentikában találjuk meg.

Mint az őserdőben a fákat, úgy fonja egybe a sohasem figurális díszítményeket az indák és szalagok végtelen rendszere. A bonyolultan összekapcsolt díszekben nincs mégsem zűrzavar. Valami bámulatos összhang kapcsolja egybe e mintakölteményeket. S a szemlélő bámulva ismeri fel végül a stilizált labirintusba elrejtett szurát, a Korán szavát — ez az a varázs, amely rendet teremt a világ zűrzavarában.

Európa is hatott azonban az arab építészekre — az arab betű mindinkább elszakadt eredeti rendeltetésétől: a Korán verseinek közlésétől — és az európai, élőlényt ábrázoló díszítőelemek helyetteseként jelent meg. A csúcsív is szívesen látott vendég Szidi bú Szaíd épületein, „moszké"-in, a kis imaházakon.

Szidi bú Szaídban valószínűleg már az arab hódítás első éveiben épülhetett egy „moszké" — az elfoglalt terület mohamedánná tétele hozzátartozott a Birodalomhoz csatolás módszereihez. Később, az aghlebidák idején erődítmények épültek itt Tunisz (Ifrikia) védelmére.

Aztán jó ideig a csendes szemlélődők kis Mekkája volt. Ám ide is betört az új élet: zegzugos utcáin főként vasárnaponként óriási a nyüzsgés. A község olyan arab, amilyennek azt Európában az utazási irodák ügyfelei maguknak elképzelik. És ahogy Olaszhon történelmi levegőjét is megmérgezi a benzingőz, ugyanúgy elveszti kies báját Karthágó ez arab gyöngyszeme is.

A régi, többszörösen restaurált utcákon megnyitott teaivók és mézessüteményt áruló kis cukrászdák a hagyományt őrzik. Mentával ízesített teát és hagyományos tunéziai csemegét szolgálnak itt fel a hagyományos öltözékben járó pincérek. De ha valaki szépen kéri, azért a pult alól gint is mérnek. A múltat idéző község eredeti, de a díszletjelleget sem nélkülözi. Nem is lehet ez másképp. Néhány kilométerrel odébb a kulturálódó, ipart létesítő Tunézia fővárosa él és lélegzik. Afrika egyik legnagyobb, legmodernebb és legnépesebb egyeteme mellett nem élhet igazi életet a régmúlt.

Mi rázta fel ezt a sokáig szunnyadó világot? Mindenekelőtt a visszanyert nemzeti függetlenség. Aztán az a törekvés, hogy a független kis ország lépést tartson a világgal, és kiaknázza azokat a kincseket, amelyek ismerten vagy ismeretlenül, de csak lehetőségképpen léteztek e földdarab mélyén. Végül az arab egységtörekvések, amelyek célja az Arab Birodalom egységének megvalósítása. Tunézia mindkét nagy szomszédjával, Algériával és Líbiával is folytat egységtárgyalásokat.

Tunézia nyugati határán, a Tell-Atlaszban gazdag vasércbányák vannak. A mintegy felerészben vastartalmú ércből évenként most már mintegy 1,5 millió tonnát termelnek. Néhány éve még az egész mennyiséget francia és olasz olvasztókemencékbe szállították. Most már Karthágó fölött, Menzel-Bourgiba városában (régen Ferryville) működik egy jelentős vas- és fémüzemük, amely a tunéziai bányák termelésének mintegy ötödét dolgozza fel. Az „El fouladh" (Az acél) elnevezésű szép és modern gyárnak öntödéje és hengerműve van. Mintegy évi 50 000 tonna nyersvasat, acélt, 100 000 tonna lemezt és más hengerelt árut állítanak itt elő.

A nagy gyár gyorsan épült. 1964. január 1-én kezdték építeni, és 1965 novemberében már üzemelni kezdett. Alaptőkéjét — a Tunéziai Köztársaságban elfogadott szokás szerint — 49 százalékban magánosok jegyezték, a részvények 51 százaléka az államé. De honnan szerzi az állam a tőkét? Az „El fouladh"-ot angol, nyugatnémet, svéd és francia vállalkozók hosszú lejáratú hitelre építették.

De akárhogyan is van, a vezérigazgató, tunéziai mérnökember jól vezeti Tunézia első nemzeti vas- és acélgyárát. És ez nagy szó.

Egy lépés a teljes függetlenség felé. A gyárban nemcsak acéltönk és nyersvas készül, itt születik Tunézia új, öntudatos vasmunkássága is. A gyári élet törvényei Tunéziában éppen úgy hatnak, mint bárhol, a világ minden pontján. A faluról, a kispolgári életből idekerült emberek lassan átformálódnak maguk is, akárcsak a vasérc nyersvassá, a vas az acélkohóban acéllá. A kollektíva összeszokik, kiveti magából a selejtembereket, kiegészül a szükséglet szerint. A munkások megismerik a szervezettség erejét, a tanulás örömét, igényeik megnőnek, a világot maguk körül kritikusabban nézik.

Így aztán a környezetüknek is idomulnia kell őhozzájuk. A korszerű nagyipar nem tűri a maradiságot. A muzulmán vallás is kénytelen utat engedni a fejlődésnek. A hittudósok egymás után derítik ki a nemrégen még érinthetetlen törvénynek tartott korlátozásokról, hogy azok csak a régi feudális világ szokásai voltak. A Próféta, a szent könyv, a Korán nem kívánja betartásukat, vagy legalábbis módot ad laza értelmezésükre.

A többnejűséget már régebben eltörölték, s az asszony is elmegy dolgozni. Ha két-három gyerek születik, az egy kereset kevés. Fátyolban dolgozni nem lehet. A Próféta azonban nem is kíván ilyet — tehát el is lehet nyugodtan hagyni.

A napi öt imádságot a nyolcórás munkaidő nem tűri. Lecsökkentik tehát az imák számát. Van, aki el is hagyja már. Nem az ilyen külsőségen múlik, ki mennyire hívő. A pénteki munkaszünetet sem lehet a szigorú exporttervnél betartani. Sebaj; a Korán ilyen irányú tanait is rugalmasan lehet értelmezni. Ugyanez vonatkozik a Ramadanböjtre is. A Korán tanításait sokan szigorú és kegyetlen dogmának vélik. Valójában azonban bölcs és emberséges gondolatok ezek, amit az bizonyít mindennél jobban, hogy másfél évezred sem koptatta meg ezeket az eszméket. Csak az emberi társadalom formálódott sokat azóta, és tölti meg Mohammed szépséges szuráit új és új emberi tartalommal.

A mai Karthágóba is betört az új élet. A múltba zarándoklók már modern autón robognak a lagúnákba épített úton. A régi gályák helyett nagy tengerjáró hajók úsznak a tengeren Karthágó és a Tuniszi-öböl felé. Északra tőle ipartelepek létesültek. Délre tőle, Hammametben világszínvonalú üdülőket építettek, s a strandon — akár a gizehi piramisok alatt — konvertibilis valutáért tevét és burnuszt lehet bérelni, emlékül az arab Keleten tett látogatásra.